

НАЗИМ
АХУНДОВ

ГА
РА
БАҒ

САЛНАМӘЛӘРИ

63.3(5)Бзе/5
А-95

zərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

E 18430H

С. М. Кирова

БАКЫ
ЈАЗЫЧЫ
1989

Редактору: тарих елмлери доктору, профессор
ФУАД ӘЛИЈЕВ

Рә'ичи: филолокија елмлери намизәди
ВИЛАЈӘТ ГУЛИЈЕВ
Нәшријат редактору
МУСА АХУНДОВ

А. 95 Гарабаг салнамәлери. Б., Язычы, 1989, 232 с.
Ахундов Н.

ISBN 5—560—00778—1

ХІХ әсрдә вә ХХ әсрин әввәлләриндә үмүмән Гарабаг, хусусән Гарабаг ханлығы һаггында Мирзә Адыкәзәл бәј, Мирзә Чамал, Мир Мейди Хәзани, Мирзә Јусиф Гарабаги, Әһмәд бәј Чаваншир вә башга мүүллифләр салнамәләр—«Гарабагнамәләр» јазмышлар. Һәмин китабда бу салнамәләр әса-сында онларын мүүллифлери, Гарабагын јахын кечмиши вә башдыча оларга Гарабаг ханлығынын сјјаси тарихи һыгландырылыр. Хусуси бир бөлмәдә икә Гарабаг ханлығынын итисади ичтимаи вәзијјәти вә мәдәни һојатын-дан бәһс олунур.

А $\frac{4603000000-158}{И 356-89}$ 248—90

С(Аз)2

© Язычы, 1989.

СӨЗ ÖНУ

Гарабаг ханлығынын тарихиндән бәһс едән салнамәләр диг-гәтима һәлә 50-чи илләрни әввәлиндән чәлб етмишдир. Јахын кечмишимизин әдәбијјат тарихини өјрәнәркән тез-тез Мирзә Адыкәзәл бәј, Мирзә Чамал Чаваншир, Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу, Әһмәд бәј Чаваншир, Мир Мейди Хәзани, Мирзә Јусиф (Нерсесов) Гарабагинин адына раст кәлирдим. Һәмин мүүллифләр ејни заманда Гарабагын мәдәнијјәтинә дә тохунмуш, Гарабаг тор-пагынын јетишдирдији көркәмли шәхсијјәтләрдән бәһс етмишләр. Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу Азәрбајҗан халгынын көркәмли оғуллары Молла Пәһәһ Вагиф вә Гасым бәј Закир һаггында дә-јәрли әсәрләр јазмышдыр. Маарифпәрвәр шаир вә тарихчи олан Мир Мейди Хәзани лирик шә'рләр дә јазырды. О да «Гарабаг тарихи» әсәриндә Молла Пәһәһ Вагифин фәалијјәтинә кенәш јер вермишдир.

«1747—1805-чи илләрдә Гарабаг ханлығынын сјјаси вәзијјә-тинә дәир» әсәрин мүүллифи Әһмәд бәј Чаваншир бәдин јарадычы-лығыла да мөшүл олмушдур. Онуи оригинал вә тәрҗимә елдији әсәрләри гызы Һәмидә ханым тәрәфиндән топланыб «Асари-Әһмәд-бәј» (1906) ады илә Тифлисдә Чәлил Мәммәдулузадәнин «Гейрәт» мәтбәәсиндә чап едилмишдир.

Мирзә Јусиф (Нерсесов) Гарабаги фарс дилиндә Гарабаг хан-лығы бардә јаздыгы «Тарихи-сафи» әсәриндә бир чох тарихи һа-дисәләрин ишыгландырылмасында чидди сәһвләрә јол версә дә, Молла Пәһәһ Вагиф вә онун мүасирләринин әсәрләриндән дә исти-фадә етмишдир. О, Молла Пәһәһ Вагифин вә мүасирләринин әсәр-ләрини һәк дәфә Темирхан Шурада китаб һалында (1856) бурах-мышдыр.

Шимали Азәрбајҗанын Русијаја бирләшдирилмәсиндән сонра I Александр вә I Николајын кәстәриши үзрә ишғал олунмуш јени территориянын итисадијјәтинын вә тәсәруфат һојатынын өјрәнмәк үчүн бир сыра әсәр јазылмышдыр. Һәмин әсәрләрдә дә Гарабаг ханлығынын тарихинә тохунулмушдур.¹

Кәчә әсрин 40-чы илләринин әввәлләриндә Аббасгулу аға Бакыханов «Күлүстани Ирәм» әсәриндә² дә Гарабаг ханлығынын тарихи бардә хәјли фактлар гәләмә алмышдыр. Лакин биз бу ја-зыларын үзәриндә дајанмајачагыг.

¹ Бах.: Бутков П. Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. чч. I, II, III. СПб, 1869 и сл. гг.; Дубровин Н. История войны и владения русских на Кавказе. том I, СПб, 1871; Шопен Н. Кавказ и его обитатели. СПб 1866; Зубов П. Карабахский астроном или основание крепости Шуша в 1752, Москва, 1834 и др.

² Бакыханов А. Күлүстани-Ирәм. Бақы, Азәрбајҗан ССР ЕА нәшријјаты, 1951.

Гејд етмәлијәм ки, XIX әсрдә чап олуан әсәрләрдә Гарабаг ханлығы барәдә күлли мигдарда мәлумат вә дәлил бардыр.¹ Һәлә мән архив сәһәдәтләрин дәмләрем. Һәмин мәһбә вә әсәрләр әһә-сында бу күн Гарабагын тарихини јазмаг оларды. Әдәләт һәминә сөвләмәлијәм ки, башга Азәрбајҗан ханлыларындан фәргли ола-раг Гарабаг ханлығынын дәвләт гурулушу вә иттиһасидијәти барәдә диссертасијалар јазылыб мудафиә олунамшдур. (Ә. Шүкүрзаде-М. Мустафајев).

Һәкин тәһәсүфлә ону да гејд етмәлијәм ки, узун мүддәт Ермәнистанда пејда олмуш үздәһираг мүәллифләрин Азәрбајҗанын ајрылмаз һиссәһи олан Гарабаг һаггында арды-арасы кәһилмәдән нәшр етдирдикләри чәфәһкијәтә дурғуилуг дөврүндә Азәрбајҗан алимләринин вә јазычыларынын јаздыглары рәјләри нә республика, нә дә республикадан кәһарда чап етмәк мүмкүн дејилди. Бундан истифадә едән ермәни екстремист алимләри өз бәт әһәлләрини бүкүнкү күнә гәдәр давам етдирирләр. Онлар аз гәлә Даглыг Гарабаг кими нәзәрдә тутдуглары Әрсагы (Арсаг—Арсак) «Бөјүк Ермәнистан» хәјәлләрвәр дәвләтинин мәркәзи һисәб едирләр. Һал-буки, Һәлә кечән әсрдә профессор К. П. Патканов ермәниләрин бәшәријјәт тарихиндәки мөвгәһи һаггында доғру оларак јазмышды:

«Шүбһә јохдур ки, Ермәнистан әһ гәдм дәврләрдән мәскун-лашымы вә дунјанын сивилизасијалы халгларынын мәркәзиндә олуб, ејни заманда сон заманларадәк Гәрб илә Шәргин тоғуш-луғу јер олмушдур. Буна бахмајарак Ермәнистан бир дәвләт кими бәшәријјәт тарихиндә һеч бир мүһүм рол ојнамамыш, онун ады өлкәһин чөғрәфи термини олуб күчлү гошу дәвләтләрин: ассури-јәһләри, мидијәһләри, иранлылары, јунанлыры, ромалыла-ры, парфијәһләри, әрәбләри, түрк тајфаларынын, монголлары, русларын... өз мубәһисәләринин Һәлә етдикләри јер олмушдур.»²

Гарабаг торпагында көзләри олан ермәни екстремистләри һәһин баһасына олурса-олсун Азәрбајҗан торпагынын бу көзә күшәһини Ермәнистана бирләшдирмәјә чап атырлар. Һалбуки, халгымыз нә Азәрбајҗан Совет Социалист Республикаһы јаранаркән, нә дә онун јаһын миниллик тарихи әрзингә һеч кимин әразисини зәбт етмә-мишдир. Әһсинә, Русија илә Иран дәвләтләри арасында бағланан «Күлүстан» сүләһ мугавиләһилә Азәрбајҗан әразисини ики јерә пар-чалапмыш—Чәнуби вә Шимали Азәрбајҗан аилаһыны јаран-мышдыр. Азәрбајҗан ССР-нин чөғрафи вә тарихи хәритәһи дә һисиләбә гәдәр илдики голу-һаналы доғранмыш вәзијјәтдә олмамш-дыр. Азәрбајҗанкы шимал һудудлары тарихән Дәрбәнд ғаласына, шимал-гәрбдә Күрчүстана, гәрбдә Көјчә (Севан) көлүнә, чәнуби-гәрбдә Нахчыван да даһил олмағла Зәһкәзур маһалыны өзүндә

бирләшдирди. 1920-чи илин апрелиндән сонра Азәрбајҗан әразиси Күрчүстан ССР, Ермәнистан ССР вә Дағыстан МССР-ә вәрмәк һисәбына 25 мин квадрат километрдән чох азалмышдыр. Бу «кү-вәштә» кәдилән әразиләрин јарыдан чоху Ермәнистан ССР-ә бир-ләшдирмишдир. Һалбуки тарих боју һәр һансы бир өлкәдә бир халгын башга халгдан торпаг иддисасы һеч бир һај-күј, тәблиғат, ичләс гәрары илә дәјишә билмәзди...

Гарабаг ханлығынын тарихи дә ајдын шәһидә кәстәрир ки, онун торпагына Һәлә XVIII әһрин орталарында көз дикән Фәтәли хан Әфшар, Мәммәд Һәсән хан Гачар, XVIII әһрин сону, XIX әһрин әввәлләриндә Ага Мәһәммәд шаһ Гачар, Фәтәли шаһ Гачар вә онун онлу Аббас Мирзә Гачар вә башгалары Гарабаг торпагына етдикләри тәчәвүз сәјәһиндә он минләрлә гурбан вериб јери чә-килмәјә мәчбур олмушлар.¹ Гарабаг халгымызын мин иләр боју өз иһид әввәлләринын гәһрәманынын һисәбына горуруб сахланмыш вә мұһүм дөврдә республикамызын чычкәһән елм вә мөдәһијјәт мәркәзләриндән биринә чеврилишдир.

Азәрбајҗан ССР Дағлыг Гарабаг Мухтар Виләјәти вә онун әтрафында баш вәрән һадисәләр әрәфәһиндә вә ондан сонра ер-мәни милләтин үздәһираг тарихчләри Ирэван вә Москвада бир сыра гәрәһди китаблар нәшр етмәјә һаил олмушлар. Һәмин «Әсәр-ләрдән» «Иһтирәтә Агван», «Албанија-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках», «Армянский геноцид», «Түрки пе-ред востернејә», «Нагорны Карабах» вә с. адларыны чәкмәк кифа-јәтдир.

Бу әсәрләрдә, гисәча десәк, ики проблем әтрафында тарихи сахташыдыран мүддәһалар ирәли сүрүлүр: гәдм Азәрбајҗанын Албан дәвләти куја Ермәнистанын тәркиб һиссәһидир; Ермәниста-нын тарихи чөғрафијәһи Гара дәниз, Аралыг дәнизи вә Хәзәрин гәрб тәрәһфини әбәтә едән кәһини әрази кими охучуја тәгдим олунур.

Бу јазынларда Ирэванда рус дилиндә чап олунмуш «Арменија в первой половине XVIII века» хәритәһиндә Азәрбајҗанын тәһми-һән бүтүн әразисини, кичик Асијанын үндә бир һиссәһи вә чәнуби Күрчүстан бу хәритәјә даһил едилмишдир. Хәзәр сәһили Азәрбајҗан шәһәрләригә гәрбә адлар верилмишдир. Зәһвимчә ашағыдаки мисалы кәтирмәк кифәјәт едәр: Әһрләрдән бәри елми мәнбәһәрдә Бақы кими танынан республикамызын пајтахты Бакунакерт кими верилмишдир.

Јухарыда ады чәкһән хәритә даннакәсутјун партијәһини чох-дан бәри ујдурдуғлары ифләса уғрамыш «дәһнзәдән-дәһнзә бөјүк Ермәнистан» планынын чәфәһкијәтиндән башга бир шәј дејилдир. Бу һәһитәдән узак тарихи сахтакарыг халглар арасында јарадыл-мыш гардашыг мүнәсибәтләрини чидди вәрбә ендирир.

Чох гәрбәдир ки, сон заманлар Ермәнистан алимләринин әк-сәријјәтинин арасында белә бир дөб дүшүшдүр: Гарабаг ханлы-ғынын тарихиндән (1747—1822) сөз дүшәндә онлар «бу әразини көчәри түрк тајфаларынын зәбт етмәһи барәдә гејри елми нәзәријјә һәһли сүрүрләр. Үздәһираг ермәни тарихчләри тамамыч унудур-лар ки, сәфәһиләр дөврүндә тәһминән ики әр јарым һәмин әрази

¹ Бу чап материалларындан ики мәһбәһини Гарабаг ханлығы тарихини өјрәнмәк үчүн хусуси әһәмијјәтинин ајрыча гејд етмә-лијик:

а) Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией. Архив Главного управления Наместника Кавказа. Под редакцией А. Берге, Тифлис, 1866 и сл. гг.

б) Сборник материалов для описания местностей и племен Ка-вказя.

² Профессор К. П. Патканов. Ванские надписи и значение их для истории передней Азии. СПб., 1881, стр. 36—37. Цитирована по кни-ге Магда Нейман. «Армяне», СПб., 1899, стр. 67.

¹ XIX әһрин әввәлләриндә мөәјјән мүддәт Гарабаг торпагы Рус-Иран мұһабисәһи заманы дејүш мејданына чеврилишдир.

дә дахил олмагла Азербайжанын гәрбиндә мәркәзи Кәңчә шәһәри олмуш Гарабаг бәйләрбәйлији җерләшмишидир.

Мәкәр монголлари, теҗмуриләрин, Аф гоҗунлу, Гара гоҗунлу дәвләтләринини жүз илләрдән артыг ишғалы алтында олан Гарабагда ермәниләр јашамырдылармы? Шүбһәсиз, јашајырдылар. Лакин дәвләт һалында јох, дағының етник групплар шәклиндә. Ону да гејд етмәлијәм ки, Азербайчанда јашајан «ермәниләрин» әксәријәти албанларын өчдадларындан савај бир кәс дејидиләр. Күрәкчәј (1805), Күлүстан (1813), Түркмәнчәј (1828) мугавиләләрилә Русија тәркибиндә сабитләшмиш Гарабаг, XX әсрин әввәлиндә Јелизаветпол губернијасынын мүнүм һиссәси иди. 1918 (28 мај)—1920 (28 апрел) дәврүндәки «Азербайчан демократик чумһуријјәти»ндә дә мәркәзи Шуша шәһәри олан Гарабаг вилајәти—һазырки Дағлыг Гарабағы, Аран Гарабағыны вә 1920-чи илдән сонра өдәләтсиз олараг Ермәнистанә «төһфә» едилмиш Зәнкәзур маһалыны әһәтә едирди.

69 илдән артыг мөвчүд олан Азербайчан ССР-ин ајрылмаз һиссәси Гарабаг чичәкләнир, ишкишаф едир. Көрүнүр, 1923-чү илдә Гарабағын дағлыг һиссәсинә мухтаријјәт верилмәси Ленин милли сijasәтинин ифадәси кими јох, бәзиләри тәрәфиндән Ермәнистанә мәхсуслуғу кими мәһаландырылыр.

Ермәни милләтчи тарихчиләринин сон дәврдә чап етдирдикләри китабларда, сајсыз-һесабысыз мөгәләләрдә Түрkiјә республикасы аз гала ермәни халынын бүтүн фачиләринин әсас мүғассири кими гәләмә верилр. Елми һәгигәт ахы беләдир: Ерамызын IV әсринин сонунда Ермәнистан адланан дәвләт ләғв олунуб Гәрби вә Шәрғи Ермәнистанә бөлүнмүшдүр. Бу тарихи акт Византија илә Иран дәвләтләри арасында ичра олунмушдур.

XX әсрдә, хусусилә 1915—18-чи илләрдә ермәни милләтчиләринин Түрkiјәдә күтләви тәғтиби вә гыргыны исә биринчи дүнја мүһәррибәсинин тәрәттији ағыр нәтиҗәләрдән иди. Јери қолмишкән гејд едәк ки, Түрkiјә республикасында бу «гыргынын» сәбәбләри барәдә бир чох әсәрләр, сәнәдләр мәчмуәси, о чүмләдән түрк, рус, иркилис, әрәб дилләриндә «Түрkiјәдә ермәниләрин тәрәтдикләри чинајәтләр» китабы чап олунмушдур. Умумән демәлијик ки, дүнјада сүлһ уғрунда мүбаризә кетдији бир дәврдә халқларын кечмиш тарихиндән негәтив һадисәләрин дејил, позитив нәһәтләрин тәблғиҗә јер вермәлијик.

Әсәрдә мөгсәд Гарабаг тарихинин бүтүн мәрһәләләринин, проблемләрини дејил, јалныз онун 1747—1822-чи илләрдә мөвчудијјәти барәдә XIX әсрдә јазылмыш, һазырда һадир библиографик әсәрләрә чеврилмиш «Гарабагнамс»ләрин мәзмуну илә охучулары таныш етмәкдән ибарәтдир. Мөвзу илә әлағәдәр Түркмәнчәј мугавиләсиндән сонра (1928) үмумән Загафғазия, о чүмләдән Гарабага Түрkiјә вә Ирандан ермәниләрин күтләви шәкилдә көчүрүлмәси һаггында А. С. Грибоједовун «Ермәниләрин Ирандан бизим вилајәтләрә көчүрүлмәси һаггында вә Н. И. Шавровун «Загафғазияда Русиянын ишләринә јөнәлдилмиш јени тәһүкә: Муғанын өзкә халқларә көзләнидән сатышы» јазысыны китаба рус дилиндә орижиналда олдуғу кими әлағә едилмишидир.

Һәмин әсәрин редактә олунмасы просесиндә мәнә дәјәрли мәсләһәтләрилә көмәк етмиш тарих елмләри доктору, профессор Фуад Әлијевә дәрин миннәтдарлығымы билдирирәм.

ГАРАБАГ ХАНЛЫҒЫ БАРӘДӘ САЛНАМӘЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН МҮӘЛЛИФЛӘРИ

XVIII әсрин икинчи јарысында Азербайчан әразисиндә ијирмијә јахын ханлығын—хырда феодал дәвләтләринин јаранмасы тарихимизин марағлы мәрһәләләриндән биридир. Бу ханлыглар сырасында Гарабаг ханлығынын тәшәккүл тапмасы дикәр Азербайчан ханлыгларындан фәргләнир. Әкәр Азербайчан ханлыгларынын демәк олар ки, һамысы бу вә ја дикәр гәдим шәһәрләр әтрафында јаранса да, Гарабаг ханлығынын илкин мәрһәләдә сабит сijasи вә иғтисади мәркәзи олмамышдыр. Бу барәдә ашағыда тәфсиләти илә даһышылачағ.

Гарабаг ханлығы 1747—1805-чи илләрдә Иранә вә Түрkiјәдә табе олмадан өз истиглаллијјәти вә суверенлији уғрунда харичи мүдахиләчиләрә гаршы уғурлу мүбаризә апармышдыр. 1805-чи илдән етибарән Гарабаг ханлығы Русија дәвләтинә бирләшдирилмиш вә 1822-чи илә кими дахили мухтаријјәти галмагла ханлыг кими давам етмишидир. Башға Азербайчан ханлыгларындан фәргли олараг Гарабаг ханлығынын тарихинә нә аз, нә чох—једди әсәр-салнамә һәср олунмушдур. Бу да сәбәбсиз олмамышдыр. II Рус-Иран муһарибәсинин тамамланмасы илә әлағәдәр олараг 1828-чи илдә Түркмәнчәј мугавиләси бағландыгдан сонра чар Русијасы Иран вә Түрkiјә сәрһәдләриндә христианларын сајыны чохалтмағ мөгсәдилә Иран вә Түрkiјәдә јашајан ермәниләри Нахчыван вә Ирэван ханлыгларына көчүрмәк үчүн тәдбирләр төкдү. Һәтта бу ики ханлығы ләғв едиб она үмуми ад—Ермәнистан адыны верди.

Мәшһүр рус дипломаты вә јазычысы А. С. Грибоједов биләваситә ермәниләрин Иран вә Түрkiјәдән Загафғазия әразисинә көчүрүлмәсинин иштиракчысы олмуш вә бу һагда гејдләрини јазмышдыр.¹

¹ А. С. Грибоједов. Записка о переселении армян из Персии в наши области. — Сочинения в двух томах, т. II. Изд-во «Правда», М., 1971; с. 339—341.

Н. Шавровун эсәриндә исә Загафгазијаја көчүрүлән ермәниләрин статистик һесабаты, чаризмин мүсәлман-лара гаршы јөнәлдилмиш мүстәмләкә сijasәти әтрафлы ишыгландырылмышдыр.¹

Лакин Нахчыван вә Ирәван ханлыглары эразисиндә мүнбит торпагларын аз олмасы үзүндән Аразын о тајындан кәлән ермәниләрин бир чохуну Гарабағ ханлыгына көчүртдүләр. Беләликлә, Гарабағда ермәниләрин сајы тәдричән сүн'и шәкилдә чохалмаға башлады. Бундан истифадә едән Григорјан динини гәбул етмиш вә өзләрини ермәни ады илә гәләмә верән кечмиш албанларын төр-төкүнтүләри олан јерли христианлар бүтүн XIX әср боју һәр чүр васитә илә чаризмин гулағыны долдурмаға башладылар ки, бу јерләр лап гәдимдән ермәниләрин олмушдур. Одур ки, чар чиновникләри Гарабағын тарихини өјрәнмәк үчүн дөврүн зијалыларына бу барәдә салнамә јазмағы тапшырдылар. Беләликлә XIX әсрдә Гарабағ барәдә једди нәфәр салнамә јазды. Једди мүүллифдән алтысы азербайчанлы, бири исә ермәни иди. Ејни заманда XX әсрин әввәлиндә Шушалы Мирзә Хосров Ахундов—Шаиг «Гарабағ тарихи», Мәһәммедаға Мүчтәһидзадә мәнзүм «Гарабағнамә» әсәрләрини јазмышлар. Лакин һәр ики әсәри һәмин тәдгигата чәлб етмәјн мәгсәдәүјүн һесаб етмәдик. Чүнки һәр ики әсәр әввәлки салнамәләри тәкрар вә тәрәннүм едир.

XIX әсрин 40-чы илләриндә Мирзә Адыкөзәл бәјин Азербайчан дилиндә «Гарабағнамә» (1845), Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағинин «Гарабағ тарихи» (1847) әсәрләри јазылды. Һәмин әсрин 60—70-чи илләриндә Мир Мейди Хәзанинин «Гарабағ тарихи», Мирзә Јусиф (Нерсесов) Гарабағинин «Тарихи-сафи», Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлунун «Гарабағнамә» әсәрләри мејдана чыхды. 1884-чү илдә Әһмәд бәј Чаваншир тәрәфиндән «Гарабағ ханлығынын тарихинә даир» даһа бир әсәр јазылды.

Гарабағ ханлығынын илкин салнамәсинин мүүллифи Мирзә Адыкөзәл бәј (тәхм. 1780—1842) һесаб олунур. Мирзә Адыкөзәл бәј өз тәрчүмеји-һалы барәдә мүүллифи олдуғу «Гарабағнамә»дә хүсуси бәһслә данышыр.

Һәмин тәрчүмеји-һал В. Н. Левиатов тәрәфиндән мәнбәләр әсасында даһа да дәигләшдирилмишдир.¹

Мирзә Адыкөзәл бәј «Гарабағнамә»ни кимин сифариши илә јаздығыны белә гејд едир:

«...Гарабағ маһалында Русија һакимијјәти бәрпа оландан бир гәдәр сонра бураја тәјин олунан һакимләрдән бири дә... «кенерал Колубјакинин оғлу чәнаб подполковник Михаил Петрович иди. Онун кечмиш һадисәләри билмәјә һәмишә һәвәси варды. Подполковник хүсусилә Гарабағ ханларынын вә (Шуша) шәһәрини бина едән шәхсин әһвалатыны өјрәнмәк истәјирди. Буна көрә, мән—капитан Мирзә Адыкөзәл бәјдән хаһиш етди ки, бу әһвалаты гыса вә мүхтәсәр бир сурәтдә бәјан едим. Чүнки, мән биздән әввәл кечмиш Күрчүстан сәрдар вә әмирләринин һүзүрүндә хидмәт етмишдим, бир-бириндән фәргли олан дилләри вә мүхтәлиф ләһчәләри билирдим. Мән бу әһвалатын бир һиссәсини ермәни, бир гисмини дә күрчү вә мүсәлманларын јашлы адамларындан сорушуб өјрәнмиш вә чохлу мә'лумат јығмышдым. Буна көрә, о бөјүк Чәнабын әмринә итаәт едәрәк, ишә башладым».²

Тифлисдә чыхан «Закавказски вестник» гәзетиндә Гарабағ ханлығынын тарихинә даир имзасыз ики мәгалә чап олунмушдур.³ Мәгаләләрдә тәсвир олунан һадисәләрин тәһкијә ардычыллығы вә она верилән објектив гијмәт кәстәри ки, онлар Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә»синин гыса ичмалыдыр.

Марағлы бир чәһәти дә гејд етмәлијик. «Гарабағнамә»нин мүүлифи Мирзә Адыкөзәл бәј олмағына бахмајарағ, бизә намәлум сәбәбләрә көрә салнамәни о шәхсән өз әрәсти-хәтти илә дәјил, онун дигтәси илә Салаһи тәһәддүсү даныјан гарабағлы шаир Мирзә һүссин гәләмә алмышдыр. О әсәр боју тәсвир олунан һадисәләр һағынла сәјт вә сәнд-тәр јазарағ әсәри даһа да рәвнәгләндирилмишдир.

¹ В. Н. Левиатов. Мирзә Адыкөзәл бәјин тәрчүмеји-һалына аид материаллар. Бах: Мирзә Адыкөзәл бәј. «Гарабағнамә», Бақы, 1956.

² Бах: Мирзә Адыкөзәл бәј. Гарабағнамә, Бақы, 1956, Мирзә Адыкөзәл бәј варлы аиләдән олуб мүлкнијјәт саһиби иди. Аяләви мәгбәрәләри Гасым Исмајылов рајонунда вахтилә саһиби олдуғу Рәһимли кәндиндәдир. Һәмин аилә мәгбәрәләри тәдгиг едилмишдир. Н. В. Минкевич—Мустафаева. С. К. Ахемедова. Мовзоләј сәмејства Мирзә Алигәзал бека, Азербайжан ССР ЕА мә'рузәләри, 1948, № 5.

³ Закавказский вестник, 1845, № 13—14.

¹ Шавров Н. И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911. с. 59—61.

Әсәр жазылдыгдан бир нечә ил сонра гәдим ермәни дилинә дә (грабар) тәрчүмә едилмишдир. Лакин о заман мүасирләримиздән фәргли олараг ермәни алим вә зијалыларындан еч бири Гарабағын ермәни торпағы олмасыны иддиа етмәмишдиләр.

Тифлис шәһәринин үмуми китабханасында кечән әсрдән бәри Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә»си сахланылып. Бу, академик Адолф Берже тәрәфиндән һәмин китабхананын тәсвир олунмуш каталогунда да өз әксини тапмышдыр.

Мирзә Адыкөзәл бәјин жаздығы тәрчүмәји-һалындан ајдын олур ки, о, мәктәбдә охујаркән, 1795-чи илдә Аға Мәһәмәд ханын Шушаја һүчумунун шаһиди олмушдур. Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә»синдә 1736—1828-чи илләрин һадисәләри әһәтә олукур. Әсәр 12 фәсилдән ибарәтдир. Мирзә Адыкөзәл бәј Русиянын Тифлиسدәки назири Коваленскинин јанында (1799—1800) фәалијјәтә башламын вә 30 илдән артаг бурада хидмәт етмишдир. О ејни заманда кеңерал-мајор Лисаневичин јанында тәрчүмәчи сифәтиндә ишләмишдир. Бу заман она подпоручик рүтбәси верилмишдир. 1816-чы илдән Мирзә Адыкөзәл бәј кеңерал Ермоловун ичәзәси илә Гарабағ һакими Мәһдигулу ханын јанында ишә башламышдыр. Мирзә Адыкөзәл бәј биринчи (1805—1813) вә икинчи (1826—1828) рус-Иран мүһарибәләриндә гызғын фәалијјәтдә олмуш вә буна көрә дә капитан рүтбәсинә лајиг көрүлмүшдүр. Гарабағын дахили мухтаријјаты ләғв едилдикдән сонра Мирзә Адыкөзәл бәј әјәләт мәһкәмәсиндә ишләмәјә башламышдыр. Онун өзүнә мөхсус мүлкү әввәлләр Ағбулаг кәнди иди. Сонралар Варвараны вә Гараогланлы кәндләринә дә саһиб олмушдур.¹ О, мәшһур шаир Гасым бәј Закирлә достлуг етмишдир. Мирзә Адыкөзәл бәј иранјаңи чох сеvirди. Кәңчәлә бәрбад вәзијјәтдә олан Низами Кәңчәви мөгбәрәсини өз һесабына бәрпа едәрәк абадлашдырмышдыр. Мирзә Адыкөзәл бәј 1848-чи ил сентјабрын 9-да вәфат етмиш вә Рәһимли кәндиндә дәфн олунмушдур.

Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә»синин 1848-чи илдә Тифлиسدә бәјүк Азәрбајчан шаири Мирзә Шәфи Вазеһ тәрәфиндән үзү нәстәлик-шикәстә хәтти илә нә-

¹ Могилевский и А. П. Ермолов. Статистическое описание Карабахской области. см. АКАК, т. VII, с. 152, 153, 203.

фис шәкилдә көчүрүлмүшдүр. Вахтилә Мирзә Шәфинин һәмин әлјазмасы Петербургдакы мәшһур «Асија музеји»ндә сахланылмышдыр. Әсәр үзәриндә штамп вә инвентар гејди буну ајдын шәкилдә көстәрир. һазырда исә һәмин әлјазмасы ССРИ Елмләр Академијасынын Ленинград шәһәриндәки Шәргшүнаслыг Институту китабханасында һифз олунмагдадыр.¹

Ашағыдакы сәнәд көстәрир ки, Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә»си Петербурга мәшһур шәргшүнаслар Ханыковун тәшәббүсү илә көндәрилмишдир: «1855-чи илин 16/28 нојабрында Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү чәнаб Ханыковдан Чәнаб Дорна көндәрилмиш мәктубдан чыхарыш.

Мән һәмин мәктубда Сизә мәмнунијјәтлә кечмиш Шуша даирә рәиси, һазырда Тифлисин витсе-губернатору Колубјакинин тәклифи илә Мирзә Адыкөзәл бәјин 1845-чи илдә жаздығы Гарабағ тарихи барәдә мә'лумат верирәм. һәмин әсәр Мирзә Чамалы да һәмин руһда фарс дилиндә әсәр јазмаға руһландырды вә бу әсәр јахынларда Мүсјә Берже тәрәфиндән тәрчүмә едилиб «Кавказ» гәзетиндә чап олунду. Мән сизин нөзәринизә әсәрин жазылдығы дилин хүсуси мараг доғурмасындан әләвә олараг билдирирәм ки, һәмин әсәрин 1852-чи илдә вәфат етмиш мүәллифи² Гарабағын ән гәдим бәјләриндән олуб, бу вилајәтин, ханларын сарајына јахын олдуғларындан өз вәтәнләринин кечмиши барәдә бу гәдәр марағлы мә'лумат топламышдыр вә Мирзә Чамал мүстәсна олмагла һәмин мөвзуда тәфсилатилә бу гәдәр аз мә'лум олан һадисәләри хәбәр верир. Әсәрин орижиналдан чыхарылып мүгајисә едилмиш вә доғрулуғуна шүбһә олмајан нүсхәсини Сизә верирәм ки, мөһим алымдан мүсәјә (Асија музејинә—Н. А.) тәгдим едәсиниз» («Tire du bulletin histor.—philol.» т. XIII, №9).

Мирзә Адыкөзәл бәјин мүасирләриндән олан Мирзә Чаваншир дә Гарабағын тарихини јазмаға чәһд көстәрмишдир. Онун «Гарабағ тарихи» ады илә жаздығы әсәрини фарс дилиндә 1847-чи илдә битирмишдир. һәмин әсәрин дәјәри, биринчи нөвбәдә, мүәллифин һадисәләрин бир чохунун иштиракчысы, чанлы шаһиди

¹ Ә. Ә. Сеидзәде. Мирза Шафи или Боденштедт?, Баку, 1940 вә Микаил Рафили. Мирза Шафи в мировой литературе, Баку, 1958.

² Мирзә Адыкөзәл бәј 1848-чи илдә вәфат етмишдир—Н. А.

олмасында, дикәр тәрәфдән Гарабағын көркәмли һәрби вә сijasи хадимләриндән ешитдикләрини гәләмә алмасыдыр. Мирзә Чамалын тәрчүмеји-һалы һаггында Ә. Һүсейнзадә белә язмышдыр:

«Гарабаг ханлығынын тарихинә даир икинчи әсәрин мүүәллифи Мирзә Чамал Чаваншир (1773—1853) Ибраһим ханни вәзирн олмуш, ханлығын дахилли вә харичи ишләриндә јахындан иштирак етмишдир. Гарабаг ханлығы Русија һимәјәсинә кечдикдән сонра Мирзә Чамал Мөһдигулу ханын јанында һәмин вәәфәдә гәлмышдыр.

Гарабаг ханлығы ләғв едилдикдән сонра о, мөһкәмә тәјин едилмиш вә бурада 18 илә јахын чалышдыгдан сонра, 1840-чы илдә гочалыгы илә әлағәдар олараг исте'фаја чыхмышдыр».¹ Чох күман ки, әсәрини дә һәмин илдән сонра язмышдыр. Мирзә Чамалын е'тирафна көрә о «Гарабаг тарихи»ни Гафгаз чанишини кијаз Воронсовун тәклифи илә язмышдыр.

1855-чи илдә академик Адолф Берже Мирзә Чамалын «Гарабаг тарихи»ни рус дилинә чевирмиш вә һәмин илдә дә ону «Кавказ» гәзетиндә чап етдирмишдир. Адолф Берже Мирзә Чамалын оғлу Рзагулу бөјдән атасынын тәрчүмеји-һалы һаггында дәлилләр өлдә етмиш, онун гыса тәрчүмеји-һалыны язмышы вә јазысына еләвә етмишдир. (Адолф Бержени Рзагулу бөјлә Мирзә Фәтәли Ахундов таныш етмишдир).

Адолф Берже јазыр: «Мирзә Чамал фарс, әрәб вә османлыг дилләриндән башга авар вә ләзки дилләрини дә билирди. Тарих, чографија вә астрономија һаггында јахшы мә'луматы варды. Тибб елмини билдији үчүн исте'фаја чыхдыгдан сонра өмрүнүн сопуна гәдәр хәстәләри пулсуз мүүаличә едирди. Буна көрә дә халг арасында һөрмәти варды.»²

Мирзә Чамал Мөһәммәдхан бөј оғлу 1773-чү илдә Гарабағын Хочалы кәндиндә анадан олмушдур. Онун ата бабасы хидмәтләринә көрә Ибраһим ханын дәррин һөрмәтини газанмышдыр. Ибраһим хан Мөһәммәдхан бөји Шуша галасынын кәләнтәри (коменданты) тәјин етмишдир. Мирзә Чамал Шушада моллаханада охумуш, әрәб вә фарс дилләрини дә мөһз бурада өјрән-

мишдир. Көңч јашларында Ибраһим ханын дәфтәрханасында мирзә вәзифәсиндә ишләмишдир.

Аға Мөһәммәд хан Гачарын 1795-чи илдә Шуша галасыны мүүһасирә етдији заман Мирзә Чамал вә онун атасы Мөһәммәдхан бөји Иран сәрбазларына көстәрилән мүүавиәләтдә фәаллыг көстәрмишләр. 1797-чи илдә Иран гошунларынын Шушаја икинчи јүрүшү заманы Аға Мөһәммәд шаһын¹ өлдүрүлмәсиндән сонра Ибраһим хан Шушаја гајыдаркән Мирзә Чамалын хидмәтини нәзәрә алараг ону һәлак олмуш Молла Пәнаһ Вагифин әвәзинә вәзир тәјин етмишдир. 1805-чи илин мајында Ибраһим ханга кенерал Сиснанов арасында Күрәкчај сәзиши бағланмасы мәрәсиминдә Мирзә Чамал да иштирак етмишдир. Бу мүүавиәләт I Рус-Иран мүүһарибән заманы Азәрбајҗан ханлыгларынын Русјаја бирләшдирилмәсиндән бәһс едән илкин рәсми сәһәли иди.

Мирзә Чамал 1853-чү илдә 80 јашында икән вәфат етмишдир.

Мирзә Чамалын «Гарабаг тарихи»ндә әсәсән Пәнаһ Әли хан вә Ибраһим Хәлил ханын харичи истилаја гаршы апардылары мүүһарибәләри тәсвир олуур. Истиглалијјәт уғрунда апарылан бу мүүһарибәләр әдаләтли мүүһарибә иди. Истәр Пәнаһ Әли ханын, истәрсә дә Ибраһим Хәлил ханын Загафғанјада јерли ханларла вә бәһи гәллим Албаг кијазларынын тәр тәвәтүләри олан вә өзләрини ермәни кими гәләмә верән мәликләрдә мүүһарибәсән дә харичи истилаја гаршы бирлији тәһмин етмәк мөгсәди дашыјырды. Бунунла белә гејд етмәлијјик ки, Мирзә Чамал дикәр салнамәчиләрдән фәргли олараг Гарабағын тарихини јазаркән сijasи мәсәләләрә јанашы әсәриндә игтисәди мәсәләләрә дә, о чүмләдән торпаг мүүлкијјәт формаларына, феодал мүүһасибәтләринә тохунмуш, верки вә мүүкәлләфијјәтләрини агырлыгындан да јазмышдыр.

Мирзә Чамал Чаваншир Адолф Берже тәрәфиндән рус дилиндә «Кавказ» гәзетиндә² чап олунмуш «Гарабаг тарихи» кенни охучу күтләсинин марағына сәбәб олмуш вә һеч бир тарихчидә, о чүмләдән ермәни тарихчиләриндә дә е'тираз доғурмамышдыр.

¹ Ә. Һүсейнзадә. XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗан тарихшүнаслыгы, Бақы, 1967, с. 31.

² «Кавказ», 1855, № 61.

¹ 1796-чы илдә Аға Мөһәммәд хан тәч гојуб өзүнү Иранын шаһы е'лан етмишдир.

² «Кавказ», 1855, № 61—69.

Кечән эсрин 50-чи илләрində Мирзә Чамалын оғлу Рзагулу бәј дә «Гарабағнамә» ады илә салнамә јазмагла атасынын јолу илә кетмишдир. О, әсэрин јазылмасы сәбәбини белә кәстәрир:

«Шәрафәтли вә жүксәк нәслә мәнсуб олан Шаһзадә Великиј Кнјазын—онун жүксәк олан чәлалы даими олсун—вүчуду бу өлкәләри үмидвар вә башы уча олмаг истәјән әһалиси үзәринә шаһын илтифат нуруну сачды, сәадәтли бир дөврдә бу фәдакар прапоршик Рзагулу бәј мәрһум Мирзә Чамал бәј оғлу јухарыда ады чәкилән вә атасынын јолу илә кетмәји вачиб биләрәк, онун јаздығы тарихи, охучунун шөвгүнү артыран хош гәшәнк ибарәләрлә хүләсә еткән. ә'лаһәзрәт шөвкәтли вә шәрафәтли шаһзадәјә онун жүксәк олан чәлалы даими олсун һәдијјә етди ки, јаздығы бу тарих васитәси илә бу фәдакарын жүксәк вә шөвкәтли дөвләтә гаршы олан гәдим сәдагәти вә бәндәлији онун кениш кәсәрли кәзләринә чатсын. Хошлајыб гәбул едәчәјинә вә һәдијјәләрин кичиклијинә кәз ичмачағына үмидварам...»¹

Әһлиндә Рзагулу бәј атасы Мирзә Чамал Чаванширин «Гарабағ тарихи» фактларыны хүләсә едәрәк ону јени әлава олунмуш мүлаһизә вә фактларла зәнкинләшдирмишдир.

XIX әсрдә Гарабағын тарихинә мурачиәт едән салнамәчиләрдән бири дә Әһмәд бәј Чаваншир олмушдур. О заманын савадлы вә көркәмли шәхсијјәтләриндән бири иди. Әһмәд бәј Чаваншир Чәфәргулу бәј оғлу Гарабағ ханлары нәслиндән иди. О, Пәнаһ Әли ханын бөјүк оғлу Мәһралы бәјин нәтичәси иди. Илк тәһсилини Шуша шәһәриндә алдыгдан сонра 1843-чү илдә Әһмәд бәј Петербург шәһәринә кедиб тәһсилини дворјанлара мәхсус олан Павлов Кадет корпусунда давам етдирмишдир. Петербургда тәһсилини битирдикдән сонра о, 1848-чи илдән 1854-чү илә кими һәрби хидмәтдә олмушдур.

1853-чү илдә Крым мұһарибәси башланаркән Әһмәд бәј дөјүшән орду сьраларына кәндәрилмишди. Онун мәнсуб олдуғу Гусар полку Севастопәл әтрафындакы дөјүшләрдә вуршурду.

Әһмәд бәј 1854-чү илләрдән истә'фаја чыхараг доғ-

ма кәнди Кәһризлидә јашамышдыр. Кечән эсрин 60-чы илләриндә Әһмәд бәј сууз Мил дүзүнә Араздан су архы чәкдирмәк тәшәббүсүндә олмушдур. Бунун нәтичәсиндә Араздан алынан су гәдим Кавур архы илә бирләшдирилмишдир.¹

Әһмәд бәј Чаваншир XIX әсрин 70-чи илләриндә Шуша бәј комиссијасынын тәркибинә дахил едилмишдир. Сахта јолларла бәјлик ады аланлары ифша етдијинә кәрә, дүшмәнләри бәһтан атыб ону һәбс етдирмәјә наил олмушлар.² Әһмәд бәј XIX әсрин 80-чи илләриндә Кәһризлидә јашајараг халгынын тарихи вә әдәбијјаты илә мәшғул олмушдур.

Әһмәд бәјин әсәрләри вә тәрчүмәләри гызы һәмидә ханымын тәшәббүсү илә 1906-чы илдә Тифлиسدә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гејрәт» мәтбәәсиндә «Асари-Әһмәд бәј Чаваншир» ады илә чап едилмишдир.

Әһмәд бәј Чаваншир 1883-чү илдә Шуша шәһәриндә «1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр Гарабағ ханлығынын сијаси мөвчудијјәти» адлы дәјәрли салнамә јазмышдыр. һәмин әсәр 1884-чү илдә «Кавказ» гәзетиндә вә 1901-чи илдә Шуша шәһәриндә китабча шөклиндә чап едилмишдир. Әһмәд бәј өз әсәрини јазмаг үчүн истифадә етдији әсәрләр сьрасында Мирзә Чамалын, Мирзә Адыкөзәл бәјин, Ахунд Мирзә Мәһди Хәзанинин Гарабағ тарихинә аид әсәрләри, һабелә мұхтәлиф таифа вә гәбиләләр һаггында рәвајәтләр гејд едир. Китабын солунда Н. Дубрөвинин «Закавказье от 1803 по 1806 г.» адлы әсәрин дә ады чәкилир.

Әһмәд бәј Чаванширин әсәри тәкрарән 1961-чи илдә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы тәрәфиндән рус вә Азәрбајчан дилләриндә чап олунмушдур. Әсәри тарихчи Ә. Шүкүрзадә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмиш, китаба изаһат јазмыш вә Әһмәд бәј Чаванширин тәрчүмәји-һалы барәдә гыса мә'лумат вермишдир.

Мирзә Јусиф Гарабағинин (Нерсесов) «Тарихи-Сафи» әсәри дә «Гарабағнамә»ләр силсиләсиндәндир. һәмин әсәр һаггында илк мә'луматы Ә. Ә. Сәндзәдә вермишдир.³ Сон вахта гәдәр һәмин әсәр итмиш һесаб едилди. Тәдгигат кәстәрди ки, Мирзә Јусиф Гарабағинин

¹ Рзагулу бәј Мирзә Чамал бәј оғлу. Пәнаһ хан вә Ибраһим ханын Гарабағда һақимијјәтләри вә о заманын һадисәләри. Азәрб. ССР ЕА Әлјазмалары Институту, инв. № Б470/5224.

¹ В. Безменов. О канаве «Гяур архи», и результатах попытки возобновления ее местными средствами. «Кавказ», 1871, № 21.

² Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, Бақы, 1978.

³ Ә. Ә. Сәндзәдә. Мирзә Јусиф Нерсесов Шушински, Известия. Азәрб. ФАН СССР, 1942, № 9.

«Тарихи-сафи» әсәринин јеканә нүсхәси Курчүстан ССР ЕА јанында С. Н. Чанашиа адына Дөвләт музејинин әлјазмалары фондунда (инвентар № 195) сахланылып. Фарс дилиндә олан бу әсәр Гарабағын әсәсән 1745—1828-чи илләр арасындакы тарихиндән бәһс ачыр.

Мүәллифин зиддијјәтли вә јанлыш мүләһизәләри һәмнин әсәрин ајры-ајры фәсилләриндә өзүнү көстәрмишдир. Тарихшүнас Ә. Нүсејзадәнин «Мирзә Јусиф Гарабагинин «Тарихи-сафи» әсәри һаггында» мәгаләсиндә әсәрин мә'зијјәт вә гүсурлары әтрафлы шәрһ олуимушдур.¹

Мирзә Јусиф Гарабағи «Тарихи-сафи» әсәринин биринчи һиссәсиндә Гарабағ вә бүтүн Аран әразисинин вахты илә «Бөјүк Ермәнистана» мәхсус олдуғуну билдирир. Марағлы бурасыдыр ки, Мирзә Јусиф Азәрбајчанын гәдим шәһәри Бәрдәнин тәрәннүм вә тәсвиринә даир Низами Кәнчәвидән мәшһур парчалары мисал кәтирирсә дә һәгигәти сөјләмәкдән чәкинир.

Дикәр тәрәфдән Пәнаһ Әли хан вә Ибраһим Хәлил ханын харичи мүдахиләјә вә дахили дүшмәнләрә гаршы мүвәфғәгиддијјәтли мүбаризәсини тәсвир едәркән фактлары һәр аддымда тәһриф едир. Гарабағ ханлығына гаршы чыхан вә фитнә-фәсад јарадан Гарабағ мәликләринин чиркин һәрәкәтләрини ерт-басдыр едиб, онларын һәрәкәтләринә бәраәт газандырмаға чалышыр.

Мирзә Јусиф 1828-чи илдә бағланылан Туркәнчај мүгавиләсиндән сонра Чәнуби Азәрбајчанын Әһәр маһалындан бир чох ермәни аилләри кими Гарабаға көчүрүлүшдүр. Мирзә Јусиф 1798-чи илдә анадан олмушдур. Иранын Загафгазија уғрунда Русија илә апардығы муһарибәләр дөврүндә Мирзә Јусиф 18 ил Иранда јашамыш, фарсчаны өјрәнмиш, Сәрдар Әмир ханын јанында ишләмишдир. О, Гарабаға гајытдыгдан сонра бир мүддәт Тифлисдә Григор Орбелинанин јанында тәрчүмәчилек етмишдир.

О. Г. Орбелинанин јанында ишләјәркән Дағыстанда Шейх Шамилә гаршы һәрби әмәлијјәтларда иштирак етмишдир. Темирханшурада «Мәчмүәи дивани-Вагиф вә дикәр мүасирин» әсәрини 1856-чы илдә чап етмишдир.

¹ Бах: Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри. Ичтиман елмләр серијасы, 1960, № 6.

Мирзә Јусиф «Тарихи-сафи» әсәриндә М. П. Вагифин јарадычылығына јахшы бәләд олдуғундан тез-тез онун ше'рләринә мүрачиәт олуимушдур.

«Гарабағнамәләр» силсиләсиндә Мир Мейди Хәзанин «Гарабағ тарихи» әсәри өзүнәмәхсус јер тутур. Мир Мейди Хәзани Гарабағын сабиг Зәнкәзур гәзасынын Бәркүшад маһалында Мамырлы кәндиндә доғулмушдур. Атасы Мир һашым Гарабағын мәшһур сејидләриндән бири олмушдур. Мир Мейди Хәзанин аиләси сонралар Гарабағын Туғ кәндинә көчүшдүр. Мир Мейди Хәзани елә һәмнин кәнддә дә вәфат етмишдир.

Мир Мейди Хәзанинни һөјәтијјәндән бәһс едән Гарабағ тәзкирәчиләриндән Мир Мөһсүн Нәвваб,¹ Мөһәм-мәдаға Мүчтәһидзадә² онун мүкәммәл савада малик олдуғуну, Шәрг диләрини си дилини, Даван јаратдығыны гејд едирләр. Мир Мейди Хәзанинни классик ше'р услубунда чохла гәзәлләр јаздығы да мә'лумдур.

Мир Мейди Хәзанинни бәдин әсәрләри XIX әсрдә Азәрбајчан әдәбијјатында ајры-ајры әдәби чәрәјан вә услублары өјрәнмәк үчүн мүәјјән әһәмијјәтә маликдир.

Мир Мейди Хәзани XIX әсрин 60-чы илләриндә доғма дијарынын тарихинә мүрачиәт етмиш вә Гарабағ ханлығынын сијаси тарихини гәләмә алмышдыр.

Мир Мейди Хәзани өз әсәриндә сијаси һадисәләрлә јанашы шаир Молла Пәнаһ Вагифин сијаси-дипломатик фәалијјәтинә бөјүк әһәмијјәт вердији кими, бәдин јарадычылығында да она бәһзәтмәләр јазмаға сәј көстәрмишдир.

Мир Мейди Хәзанинни оғлу Кәһмә Ганимәвун вердији мә'луматдан ајдын олур ки, атасы илкин тәһсилни гардашы Мир Чәфәрдән алдыгдан сонра тәһсилни Зәнкәзурда Молла Зүлфугарын јанында тәкмилләндирмишдир.

Кечән әсрин 39—40-чы илләриндә Кәһчә шәһәриндә јашајан Мир Мейди Хәзани чохла китаб мүтәлиә етмишдир. Ејни заманда Кәһчә мәктәбләриндә мәктәбдар олмушдур. Мир Мейди Хәзани Азәрбајчан вә Јахын Шәргин классик әдәбијјатыны өјрәнмиш, рус дилини мәнимсәмәјә чалышмышдыр. Аз сонра Хәзани рус ди-

¹ Мир Мөһсүн Нәвваб. Тәзкирәји Нәвваб, Бақы, 1913, сәһ. 202.

² Мөһәм-мәдаға Мүчтәһидзадә. Рәзәсәт әһәм-сүн Истанбул, 1910, сәһ. 204.

линдә јени типли мәктәб ачмышдыр. 1859-чу илдән сонра Хезанинин һәјәти вә фәалијјәти Шуша шәһәри илә бағлы олмушдур. О, тез-тез Шушаја кедәр, 70—80-чи илләрдә Мир Мөһсүн Нәввабын «Мәчлис-фәрамушан» әдәби мәчлисинин јығынчағларында фәал иштирак едәрди.

Нәввабла Хезани арасында олан достлуг мүәјјән из гојмушдур. Нәвваб «Тәзкиреји-Нәвваб» китабына Хезанинин өз дәсти-хәтти илә јазылмыш ғыса тәрчүмеји-һатышы вә шәрһләриндән нүмунәләри вермишдир. Нәвваб өз литографијасында М. М. Хезанинин «Шәриәтүл-ислам» китабчасыны чап етмишдир.

Бүтүн бу әдәби-ичтимаи фәалијјәти илә јанашы, Хезани өз догма дијары һағгында илк мәнбәләрдән материаллар топламыш вә Азәрбајҗан дилиндә Гарабағын салнамәсини тәртиб етмишдир. Һәммин әсәрин бир сыра әлјазмалары мөвчуддур. Әли Нүсәјизадәнин јаздығыша кәрә Мир Мөһди Хезани өз әсәрини Мирзә Адикәзәл бәјин вә хусусилә Мирзә Чамалын салнамәләри арасында јазмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Мир Мөһди Хезани өз әсәринин илк вариантыны «Асарүл-Чамал» адландырмышдыр.¹ Әсәрин адында олдуғу кими мазмуну вә фәсилләри дә Мирзә Чамалын әсәринә бәһзәјир. Хезанинин салнамәси мүгәддимә, 24 фәсил вә бир хатимәдән ибарәтдир. Хезанинин әсәриндә тәсвир олуна һадисәләр Нәдир иһәһи вәфатындағ тутмуш Түркмәнчај мүгавиләсинин бағланмасына гәдәр олан бир дөвру (1747—1828) әһатә едир. Бу әсәрин әлјазмасы шәклиндә бир нечә нүсхәси елм аләминә мәлүмдур. Булардан 210 сәһифәдән ибарәт олан вә көзәл шикәстә хәтти илә үзү көчүрүлән «Тарихи-Гарабағ» әсәрини көстәрмәк олар.²

1871-чи илдә Әһмәдаға Вәкиловун тапшырығы илә үзү шикәстә хәтлә көчүрүлән ваһи нүсхәси дә гејд етмәк лазымдыр.³ Һәммин нүсхәдә кириш сөзү, мүгәддимә вә биринчи фәсил јохдур. Һәммин әлјазмасында биләваситә Пәнәһ Әли ханын һакимијјәтә башладығы тарихдән сонрақы әһвалатлар гәләмә алынмышдыр. Әсәр 206 сәһифәдән ибарәтдир. Мир Мөһди Хезанинин бу әсәри

¹ Бах: Азәрбајҗан ССР ЕА Әлјазмалары Институту, Инвентар № Б 2391.

² Јенә орада, инвентар № Б-518.

³ Јенә орада, инвентар № М-195.

јанлыш оларағ Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи» әсәри илә бир јердә чилдләнмиш вә каталогда да Мирзә Чамалын ады илә бир јердә кедир. Мир Мөһди Хезанинин јаздығы салнамәнин даһа бир нүсхәсинин¹ үзү 1880-чи илдә Шуша шәһәриндә Һәсәнәли Ағахан Гарадағи тәрәфиндән көчүрүлмүшдур. Бу сәбәбдән узун мүддәт Һәсәнәли Ағахан Гарадағи јанлыш оларағ әлјазмасынын мүәллифи кими гәләмә верилмишдир. Мир Мөһди Хезанинин «Асарүл-Чамал» адланан һәммин әсәри 197 сәһифәдән ибарәтдир вә шикәстә-нәстәлик хәтти илә јазылмышдыр. Һәммин нүсхәдән ајдын олур ки, Хезани әсәрини Мирзә Чамалын нәвәси Мәммәдбәј Рзагулу оғлунун хәһиши илә јазмышдыр. Мәммәдбәјин атасы Рзагулу бәјин өзү Гарабағ ханлығынын тарихини јазмаға чәһд көстәрмишдир.

Мир Мөһди Хезанинин «Асарүл-Чамал» ады илә мөшһур олан даһа бир әлјазмасы 294 сәһифәдән ибарәтдир.² Һәммин әлјазмасы пис хәтлә јазылмышдыр вә хәттаты мәлүм дејилдир. Әсәрин үзү 1881-чи илдә көчүрүлмүшдур.

Мир Мөһди Хезанинин елм аләминә мәлүм олан «Гарабағ тарихи»нин сон нүсхәси Азәрб. ССР ЕА Әлјазмалары Институтунда сахланлыр.³ Һәммин нүсхәнин һәчми 166 сәһифәдән ибарәтдир.

Хезанинин «Гарабағ тарихи» әсәринин әлјазмасы шәклиндә белә кениш јайылмасына сәбәб онун садә Азәрбајҗан дилиндә јазылмасыдыр.

Хезанинин салнамәсинин јазылма тарихи дәғиг мәлүм дејилдир. Лакин 1905-чи илдә үзү көчүрүлмүш Б-1917 нөмрәли нүсхәдә гејд олунар ки, әсәр 1866-чы илдә јазылан бир әлјазмасындан көчүрүлмүшдур. Ајдын олур ки, Мир Мөһди Хезанинин әсәри 1866-чы илдән мөвчуд имиш.

Јухарыда ады чәкилән Гарабағ ханлығы тарихләриндән башға Баһарлығын «Әһвалати-Гарабағ». Мирзә Хосров Ахундовун «Гарабағ тарихи» кими бир чох әсәрләр дә вардыр. Лакин һәммин тәләсик јазылмыш, әсас тарихи һадисәләри шәрһ етмәјән белә әсәрләр үзә

¹ Бах: Азәрбајҗан ССР ЕА Әлјазмалары Институту, Инв, №Б-2381.

² Јенә орада, Инв. № Б 2344.

³ Јенә орада, Инв. № Б 1917.

риндә хусуси дајанмағы лазым билмәдик. Шушалы Һәсән Ихфа Әлизадәнин «Шуша тарихи», Мирзә Рәһим Фәна вә Һәсәнли Гарадағинин дә Гарабағ тарихинә анд фрагментләри вардыр.

XVIII әср Азәрбајчан ханлығларынын тарихи, о чүмләдән Гарабағ ханлығынын тарихини өјрәнмәк А. Бакыхановун «Күлүстани Ирәм» әсәри үчүн дә әвәзсиз елми мәnbәдир. Бу сәбәбдән салнамәләрдә ирәли сүрүлән факт вә мұлаһизәләри дегигләшдирмәк мәгсәдилә «Күлүстани-Ирәм»дән бу әсәрин јазылмасында кениш истифадә олунмушдур. А. Бакыханов Гарабағ ханлығында XIX әсрин әввалиндә баш верән һадисәләрини шаһиди олмушдур. А. П. Јермолов Бакыханову 1813-чү ил «Күлүстан» сүлһ мұғавиләсиндә мұјјәнләшдирилмиш Русија вә Иран арасындакы демәкрасија хәтти үзрә јарадылан комиссијанын тәрчүмәчиси кими Гарабаға кәндәрмишиди.

Бу сәфәрдә А. Бакыханов Гарабағ әјәләтини тәсвир етмәк үчүн мә'лумат топлајыр. Бунунла о, Гарајазы, Кәнчә, Газах вә Гарабағ дүзәнликләри, Ағдам гәсәбәси вә Шуша шәһәрләри вә саирә илә таныш олуp. Бу ишләрин мұвәффәгијјәтлә баша чатдырылмасында башга дилләри билмәси она бөјүк көмөк кәстәриp. Әлә дүшән имканлардан истифадә едәрәк о, Гарабағын чоғрафијасыны, тарихини, етнографијасыны өјрәнир вә зәккин материал топлајыр ки, буларын да бир һиссәси «Күлүстани-Ирәм» китабында өз әксини тапыр.

1827-чи илнин мартында кәнерал А. П. Јермолову И. Ф. Паскевич әвәз етди. Бөјүк Азәрбајчан тарихчиси, шаһид, елим вә ичтимаи хадим А. Бакыханов И. Ф. Паскевичин Гафгаз хусуси корпусунун команданы олдуғу дөврлә онун јанында хидмәт етмишиди. 1826—1829-чү илләрдә А. Бакыханов русларын Иран вә Түркијәгә гаршы бүтүн јүрүшләринин иштиракчысы иди. И. Ф. Паскевич етираф едирди ки, А. Бакыхановун фәрә дилини мұкәммәл билмәси вә јорулмаз фәаллијјәти бизә бөјүк фајда вермишиди. 1827—1828-чи илләрдә Иран дөвләти илә апарылан бүтүн данышығлар да А. Бакыхановун вәситәси илә апарылмышдыр.

«Түркмәнчәј мұғавиләси»нин бағланмасы илә нәтичәләнмиш 1827-чи илнин нојабр, декабр ајларында Деһхарганда вә 1828-чи илнин февралында Түркмәнчәјда апарылан сүлһ данышығларында А. Бакыханов драгоман—тәрчүмәчи сифәтилә ишләјирди: Русија тәрәфин-

дән бу данышығларда бөјүк рус јазычысы вә дипломаты А. С. Грибоједов да иштирак етмишдир.

А. Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм» әсәринин Гарабағын антик дөврүндән XIX әсрин әввалинәдәк тарихини өјрәнмәк үчүн фөвгәл'адә әһәмијјәти ајдындыр. Шәрг вә Гәрб тарихчиләрини, Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәт абидәләрини диггәтлә өјрәнән А. Бакыханов илк дөфә халғымызын тарихинин бүтөн һалда сијаси вә чоғрафи мөвгәјини нәзәрә алмағла ишығландырмаға сәј кәстәрмишдир. Азәрбајчан әразисиндә мұхтәлиф дөвләтләрин бир-бирини әвәз етмәсини, мұхтәлиф тајфаларын јүрүшләрини нәзәрә алан мұәллиф доғма халғынын тарихи инкишаф јолуну әсәсән дүзкүн мөвгәдән ишығландырмаға мұвәффәг олмушдур. Гарабағын антик, гәдим, орта әсрләр тарихини, о чүмләдән Гарабағ бәјләрбәјлији вә Гарабағ ханлығы дөврүнүн мурәккәб һадисәләрини ишығландырмағда да «Күлүстани-Ирәм» әвәзсиз мәnbәдир.

Гарабағ тарихинин өјрәнилмәсиндә Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәвинин «Кәнчә тарихи» әсәринин дә принцинал әһәмијјәти ајдындыр. Мә'лумдур ки, Гарабағ ханлығы мәркәзи Кәнчә олан Гарабағ бәјләрбәјлији 1747-чи илдә ики һиссәгә (Гарабағ вә Кәнчә ханлығы) бөлүнмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Мәшһур әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрли јазып ки, кәнерал Лазеревни ханлини илә Шејх Ибраһим Кәнчәнин мұхтәсәр тарихини јазмышдыр.¹ Ф. Көчәрли бурада тәсдиғ едир ки, һәмнин «Кәнчә тарихи» әлјазма шөклиндә әлдән-әлә кәзирди. Тәәссүф ки, һәләлик һәмнин әлјазмә әлдә елимәмишдир. Бунунла јананин «Кавказ» гәсетинин 1846-чы ил 37-чи нөмрәсиндә Лазерев имзасы илә «Кәнчә» адлы кенши бир мәғалә чап олунмушдур. Редаксија гәјдиндә дејилир: «Һәмнин мә'лумат Кәнчә сакинләри арасында татар дилиндә (Азәрб.—И. А.) әлдән-әлә кәзән әлјазмасындан алынмышдыр».

Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәвинин «Кәнчә тарихи» әсәринин Лазерев тәрәфиндән хүләсәси верилмиш «Кәнчә» мәғаләси шәһәрин әсасы гојуландан башлајарағ 1804-чү илнин әввалиндә Сисанов тәрәфиндән зәбт

¹ Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, Биринчи чилд, Бақы, 1978, сәһ. 520.

олунмасына гэдэрки узун бир дөврү эһатэ едир. Һәм ин эсэр һаггында С. Рүстәмов тәрәфиндән мүфәссәл бир мөгалә язылдыгындан¹ бурада эсәри тәһлил етмәјә еһтијач јохдур.

Лакин «Кәнчә» эсәрини чап етмиш тарих вә филолокија сәһәсиндә фәалијјәт кәстәрән, сонралар мөшһур олмуш Лазерев гардашлары барәдә мараглы бир факты хатырлатмаг мөвзумузла әлагәдардыр. Јагуб вә Бабачан Лазеревләр «Дағыстан һунлары» («Кавказ», 1859, № 34, 36, 38), «Ирәван» (Закавказски вестник», 1854, № 21) вә башга дәрәҗәли тарих эсәрләри дә јазмышлар.

М. Јениколоповун әлдә етдији вә Гарабаг ханы кенерал-мајор Мөһдигулухан тәрәфиндән имзаланмыш бир сәнәддә дејилир: «Јагуб вә Бабачан Лазерев гардашлары гәдим вә хејирхәһ бәјләр нәслиндәндирләр. Мәһним бабам Пәһнаһ хан вә мәрһум атам кенерал-лейтенант Ибраһим хан тәрәфиндән онларың нәсли һөрмәтлә, бөјүк шәрәфлә гәбул олунмуш, хуәсилә мәһним һакимијјәтим дөврүндә дә онлар Гарабаг бәјләриндән идиләр...».

Түркмәнчај мугавиләсинин бағланмасындан сонра Гафгазда чыхан илк рус гәзети «Тифлисски ведомости» гәзетинин (1828—1833) сәһифәләриндә Гарабаг тарихинә даир бир сыра мараглы мөгаләләр чап олунурду. О чүмлөдән Гарабаг әјаләтинә тарихи нәзәр («Тифлисски ведомости», 23 сентјабр 1830), Шаһбулаг галасы. Шаһбулагын мүасир тарихи. Сојаһәтдән (јәнә орада, 28 август 1830) вә с. һәм ин мөгаләләр «З... в» имзасы илә чыхмышдыр. Һәрби хадим вә публицист Платон Зубова мөхәсус олан һәм ин мөгаләләр силсиләси кәстәрир ки, һәлә 1749-чу илдә Пәһнаһ хан тәрәфиндән тикилмиш Шаһбулаг галасы XIX әсрин әввәлләриндә дә өз мүдафиә әһәм ијјәтини сахлајырды. «Гарабағнамә» мүәллифләри дә бу факты тәсдиг едирләр.

П. Зубов сонра «Қарабахский астролог или основания крепости Шуши в 1752 году» (Москва, 1834) эсәрини јазды. Һәм ин бәдиһ фантастик эсәрдән бә'зи пар-

чалар әввәлчә «Тифлисски ведомости» гәзетиндә дәрч едилмишдир. П. Зубов шүбһәсиз ки, Пәһнаһ ханың вә үмүмән Гарабағ ханлығының тәшәккүлү вә формалашмасы просесини өјрәнә билмәмишдир. Бу сәбәбдән истәр Шаһбулаг, истәрсә дә Шуша галаларының тикилмәсиндә Пәһнаһ ханың стратеги планларыны кәстәрмәјә мүвәффәғ олмамышдыр. Бунунла белә истәр Шаһбулагын, истәрсә дә Шущаның Загафгазијаја һәрби јүрүшләрдә ролуну ајдын һисс етмишдир. Шущаның 1752-чи илдә тикилмәси барәсиндә мүәллифтя рәјини дә гејри-мәғбул һесаб етмәк ләзимдыр. Чүнки, 1750-чи илин сонунда әсасы гојулан Шуша шәһәри дејүшә-дејүшә тикилмәкдә, мәтинләшмәкдә иди. Бунунла белә П. Зубовун «Гарабағ астрологу вә ја Шуша галасының 1752-чи илдә бина едилмәси» эсәринин Шуща тарихинә даир илк мәнбәләрдән бири һесаб етмәк олар.

«Гарабағнамә»ләрдә (салнамәләрдә) Гарабағ ханларының һакимијјәт мүддәти бә'зән видәјјәтлә, бә'зән сәһв кәстәрилир. Мәсәлән: Мирзә Чамал јазыр: «Мәрһум Пәһнаһ ханың Гарабағ вилајәтиндә һөкмранлыг мүддәти мәрһум Надир шаһын гардашы оғлу Адил шаһдан ханлыг ады, һөкүмәт фәрманы вә һакимлик ләгәби чатдыгдан сонра 12 ил давам етмишдир. Мәрһум Ибраһим ханың һөкмранлыгы исә ғырх илдән артыг олмушдур.

Мәрһум Мөһдигулу хан бөјүк императорун фәрманы илә он једди ил һаким олмушдур.»¹ Һәһи әтдә исә, әкәр илләри даирәләшдирсәк Пәһнаһ хан 12 ил, Ибраһим хан 47 ил, Мөһдигулу хан 17 ил һакимијјәт сүрмүшдур.

«Гарабағнамә»ләрдәки идеја вә фактлары дәгигләшдириб зәңкиңләшдирән, чохлу әләвә мәнбәләр дә мөвчуддур.

Гарабағ тарихини өјрәнмәк үчүн мараглы вә әһәм ијјәтли мәнбәләрдән бири дә Мирзә Јусиф Әһәринин «Әһәрнамә» китабыдыр. Бу эсәрдә Гарабағ ханлығының тарихинин бир сыра принципаал әһәм ијјәтли проблемләри ишығландырылмышдыр. Һәм ин эсәрдә, хуәсилә Аға Мөһәммәд шаһ Гачар мүһарибәләри дөврүндә Хәмсә ермәни мәликләринин хәјанәти вә сатғынлығы

¹ Бах: С. Рүстәмов. Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәви—Кәнчә ханлығының тарихчиси кими, «Әлјазмалар хәзинәси» мәчмүәси, III чилд, 1972, сәһ. 46—52.

¹ Мирзә Чамал. Кәстәрилән эсәри, с. 47.

барədə тарихи һәгигәтә әсасланан фактлар вардыр. Бу мәсәләјә хусуси фәсил ајыран муәллиф дүзкүн һәрәкәт етмишдир. Шүбһәсиз, ермәни мәликләринин бу антирус, антиазәрбајчан вә антикүрчү сijasәтинин дәгиг шәкилдә көстәрилмәси (онлар Гарабагы әлә кечирмәк үчүн Гачара өз хидмәтләрини тәклиф едирдиләр вә тәбнидир ки, бу заман Русијанын Гафгаздакы планларына чидди зәрбә ендиридиләр) ермәни алимләринин белә бир әсассыз иддиасынын пучлуғуну көстәрир ки, куја Гарабагын Русија тәркибинә дахил олмасы, илк нөвбәдә, бурадакы ермәни мәликләринин фәалијәти нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур...

ГАРАБАГ ХАНЛЫҒЫНЫН ТӘШӘҚҚҮЛҮ

Јухарыда гејд едилдији кими XVIII әсрин орталарында узун сүрән Иран һөкмдарлығы ләғв едилдикдән сонра Азәрбајчан әразисиндә јаранан ханлыглардан бири дә Гарабаг ханлығы иди.¹

Гарабаг ханлығынын јаранмасы башга Азәрбајчан ханлыгларындан бир гәдәр фәргләнир. Әкәр Бақы, Тәбриз, Шәки, Губа, Әрдәбил вә бу кими ханлыглар тарихән сijasи вә игтисади мәркәз кими инкишаф етмиш шәһәрләрин әтрафында јаранмышдыса, Гарабаг ханлығынын баниси Сарычалы Пәнаһ Әли хан Чаваншир јаратдыгы ханлыг үчүн мәркәз дә јаратмалы олмушдур. Мәсәлә бурасындадыр ки, Иран һөкмранлығы дөврүндә Азәрбајчанын әразиси инзибати чәһәтдән мәркәзи Шамакы шәһәри олмагла Ширван бәјләрбәјлијинә, мәркәзи Кәнчә шәһәри олмагла Гарабаг бәјләрбәјлијинә, мәркәзи Тәбриз шәһәри олмагла Тәбриз вә ја Азәрбајчан бәјләрбәјлијинә бөлүнмүшдү.

Нахчыван өлкәси XVII әсрин сонларында шаһын фәрманы илә Чухурсәд бәјләрбәјлијинә верилмишди. XVIII әсрин орталарында Иран һөкмранлығына сон јулдугдан сонра Азәрбајчанда ханлыглар јаранан заман Гарабаг бәјләрбәјлијинин әразисиндә даһа нүфузлу сајылан Гачар сүләләсинин нүмајәндәси Шаһверди хан Зијад оглу Кәнчә шәһәриндә һакимијјәти әлә алыб өзүнү Кәнчә ханлығынын һакими елан етди. Лакин Гарабаг бәјләрбәјлији о гәдәр бөјүк иди ки, тәкчә Кәнчә шәһәри әтрафында јаранан ханлыг бу гәдәр әразини идарә етмәк игтидарында дејилди. Бурадан да һәммин әразидә дикәр бир мәркәзин јаранмасынын зәруријјәти мејдаан кәлди. Бу зәруријјәтдән Гарабагда әсрләр боју јашајан вә әсасән әкинчилик вә малдар-

¹ В. Н. Левинтов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Баку, 1948 с. 116 и др.; И. П. Петрушевский. Азербайджан. Бах.: Очерки истории СССР. XVIII в. Вторая половина. М., 1956. с. 760; Г. Б. Абдуллаев. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60—80 гг. XVII в. Баку, 1958, с. 12—14; Ф. М. Әлијев. Шимали Азәрбајчан шәһәрләри, Бақы, 1960, с. 14.

лыгла мэшгул олан Чаваншир гəбилəсинин башчысы Сарычалы Пəнаһ Əли хан Чаваншир бачарыгла истифадə етди. Гарабағын əразисиндə ики ханлығын əмələ кəлмəсинин даһа бир объектив сəбəби вар иди ки, бу барədə бир гэдэр ашағыда бəһс едэчəјик. Пəнаһ Əли хан Чаваншир Бајат галасыны сығыначаг сечиб өзүнү Гарабағын ханы е'лан етди. Белəликлə дə Азэрбајчанын шимал шəргиндə јерлəшən гəдим Гарабағ торпағында ики ханлыг əмələ кəлди—Кəнчə вə Гарабағ ханлыглары.

Гејд едилдији кими Гарабағ ханлығынын саһəsi башга ханлыглара нисбэтэн хејли бəјүк иди. Неч дə тэсадүфи дејилдир ки, јухарыда адларыны чəкдијимиз салнамəчилэр Гарабағын јаранмасы тарихиндэн сөз ачмаздан əввəl, илк нөвбэдə бу ханлығын əразисинин бəјүклүјүндən бəһс едирлэр. Онларын јаздыгларына кэрə Гарабағын əразиси чənубдан Араз чајында, шималдан Күрчүстан сəрһədиндə Сыныг көрпү, шəрг тэрəфдэн Күр чајы, гəрб тэрəфдэн исə Ермəнистанла нəмсəрһəd олан Гарабағ дағларыны əһатə едирмиш.

Мирзə Чамал Гарабағи «Гарабағ вилајəтинин əсил јашајыш јерлəri, гəдим шəһэр вə чајлары һаггында» адланан биринчи фəсилдə јазыр: «Гəдим тарих китабларынын јаздығына кэрə, Гарабағ вилајəтинин сəрһəди белəдир: Чənуб тэрəфдэн Худафəрин көрпүсүндən Сыныг көрпүјə гэдэр—Араз чајыдыр. Инди (Сыныг көрпү) Газах, Шəмсəддин вə Дəмирчи нəсəнли чамааты арасындадыр вə Русија дөвлəти мə'мурлары ону рус истилаһы илə Красныј мост, јə'ни гызыл көрпү адландырырлар.

Шəрг тэрəфдэн Күр чајыдыр ки, Чавад кəндиндə Араз чајына говушараг кедиб Хэзэр дənизинə тəkүлүр.

Шимал тэрəфдэн Гарабағын Јелизаветполла (Кəнчə—Н. А.) сəрһədи Күр чајына гэдэр Қоран чајыдыр вə Күр чајы чох јерлən (кечиб) Араз чајына чатыр.

Гəрб тэрəфдэн Күшнək, Салварты вə Əрикли адланан уча Гарабағ дағларыдыр.

Нəһајət кечмиш əсрлəрдən (бурада) иғтишашлар вə дəјишикликлэр үз вермиш, бə'зэн Иран, Рум (Түркијə) вə Түркүстан¹ падшаһлары бу вилајəтлəri фəтһ едиб ажры-ажры сəрһəдлэр гəјмуш, галалар тикмиш вə онлара башга адлар вермишлэр».²

¹ Түркүстан дедикдə чох куман ки, мұәллиф Тејмурләнкин истилаларыны нэзəрдə тутур.

² Мирзə Чамал Гарабағи. Кестəрилэн əсəri, сəһ. 11.

Гарабағын јухарыда гејд едилэн гэдэр əрази бəјүк-лүјүнүн гејд едилмəsi неч дə тэсадүф дејилдир. Гарабағ ханлығы јаранмаздан əввəl ејни адлы бəјлэрбəјлик нəгигетэн кениш əразијə малик иди. Чох куман ки, салнамəчилэр мəһз слə буна кэрə дə Гарабағ бəјлэрбəјлијинин əразисини нэзэрэдə тутурдулар.

Гарабағ бəјлэрбəјлијинин кениш əразијə малик олмасыны көркəмли совет шəргшүнасы И. П. Петрушевски дə тэсдиг едир: «Ирсижəтлə кечən бəјлэрбəјликлəриндэн эн сəчијјəви нүмунə Зијад оғлу сүлалəсинин һакимијјəти алтында олан Гарабағ (Кəнчə) бəјлэрбəјлијидир. Онлар Гызылбаш Гачар тајфасыны Зијаддин ојмағындан идилэр. нəмин бəјлэрбəјлик XVI əсрин биринчи јарысындан башлајараг 300 илə јахын Зијад оғлу сүлалəсинин һакимијјəти алтында олмушдур».¹

Сəфəвилэр дөврүндə Гарабағ бəјлэрбəјлији вэзифəсинə адэтэн јерли Гачар сүлалəсинин нүмəјэндлəri тə'јин олунурдулар. Илк Гарабағ бəјлэрбəји Кəмалəддин Шаһверди Султан Зијад оғлу Гачар олмушдур (1551).

Дəјүшкən гарабағлылар нəмишə сəфəви гошунларын авангардында олардылар. Тэсадүфи дејилдир ки, Османлы-сəфəви мұһариблəri дөврүндə дə Гарабағ сүварилəri өн чəркэдə идилэр. Буну XVIII əср мұәллифи Искəндэр бəј Мүшши дə тэсдиг едир.²

Мə'лум олдуғу кими, Гачарлар Азэрбајчанын гəдим тајфаларындан олуб өлкəнин сијаси нəјатында да мұһүм рол ојнамышлар. Азэрбајчан, о чүмлэдэн Гарабағда узун мүддət јашамыш тарихчи Фəзли Искəһани, Шаһверди Султан Зијад оғлунун Гарабағ бəјлэрбəји оларкən баш верən һадислэр һаггында јазыр:

«Шаһверди Солтан Зијад оғлу Гачар, Күрчүстанда Лəвəнд илə вурунмаларда шүчəт кестəрди вə о, Кəнчəјə гајыдаркən Шаһ Тəһмасиб она «мұсаһиб» титулу верди».³

Илк Гарабағ бəјлэрбəји Шаһверди Солтан Зијад оғлу 975-чи ил һиҗридə (1568) вəфат етмишдир. Онун јеринə хан титулу илə Ибраһим Султан Гарабағ бəјлэрбəји тə'јин олунду. Лакин бу чох давам етмəди.

¹ И. П. Петрушевский. Очерки феодалных отношений... Л., 1949, с. 122.

² Искəндэр бəј Мүшши. Тарихи əлм-араји Аббаси. Теһран, 1355 (1942).

³ Фəзли Искəһани. Əфзəl əт-тəварих. с. 242. б (өлјазмасы).

Тезликлэ дөврүнүн савадлы адамларындан олан Ибраһим Султан Исфәһана дэвәт олунуб Шаһ Тәһмасибин әмринә әсасән шаһзадәнин тәрбијәчиси тәјин еднлди вә Гарабағ бәјләрбәји онун гардашы Јусиф Хәлифә ибн Шаһверди Султан Зијад оғлу тәјин еднлди.¹

Лакин бу да чох давам етмәди. Шаһ Тәһмасиб вәфат етдикдән сонра сәфәви дөвләтинин јени һакими II Шаһ Исмајыл Јусиф Хәлифәни бәјләрбәјликдән азад едиб онун әвәзинә әмиси оғлу Пејкар Султан Гачары һәмин вәзифәјә тәјин етди. Тахт-тачы үстүндә әсән вә тәбиәт-чә хани олан Пејкар Султан Јусиф Хәлифәни өзүнүн барышмаз рәгиби һесаб едиб ону свиндәчә өлдүртдү. Бу чиннајәтдән хәбәр тутан II Шаһ Исмајыл Пејкар Султаны о саат Гарабағ бәјләрбәјлијиндән говуб онун јеринә Имамгулу ханы бәјләрбәји тәјин етди (1578). Имамгулу хан Гачарын һакимијјәти дөврүндә бир мүддәт Гарабағда сијаси һадисәләр сақит шәраитдә чәрәјан етди. Лакин 1586-чы илдә Османлы түркләри илә сәфәвиләр арасында шиддәтли мұһарибә башлады. Бу мұһарибәдә Азәрбајҗанын әразиси әсл мұһарибә мейданына чеврилди. Мұһарибәнин илк чағларында түрк әскәрләри бир нечә гәләбә газандылар. Тезликлә Тәбриз шәһәри дүшмән әлиנә кечди. Тәбризин түрк гошунларындан тәмизләнмәсиндә Гарабағ бәјләрбәји Имамгулу ханын гошунлары да иштирак едиб шүчәәт кәстәрдиләр. Гарабағ дөјүшчүләри бир аз әввәл шаһ гошунлары илә бирликдә Чухурсәәд бәјләрбәјлији үг-рунда кедән дөјүшләрдә иштирак етмишдир. Мәнбәәләр кәстәрди ки, Чухурсәәд дөјүшүндә 15000 Гарабағ әскәри иштирак етмишдир.²

Гарабағын «отуз ики» вә «ијирми дөрд» ојмағларынын дөјүшчүләри Ширванын түрк әскәрләриндән азад олунмәсиндә да јаншдан иштирак етмишләр.

1587-чи илдә Имамгулу хан Гачар өлдү. Јени Гарабағ бәјләрбәји Шаһверди хан Зијад оғлунун нәвәси Мәһәммәд хан тәјин олунду. Бу заман јени гүввә топлајан османлы командачылығы бөјүк бир орду илә әкә һүчума кечиб, бир чох әјәләтләрлә јанашы Гарабағ бәјләрбәјини до иштан етдиләр.

XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндә түркләрин Кәнчәдә һакимијјәти дөврүндә Гарабағ бәјләрбәји Давуд Паша тәјин едилмишди. Лакин тарихән гыса бир мүддәттә, гарабағлыларын билаваситә көмәји илә I Шаһ Аббас Гарабағ бәјләрбәјлијинин түрк гошунларындан тәмизләнмәсинә наил олду. Бу һадисәдән сонра Мәһәммәдхан Зијад оғлу Османлы ордусу илә бир даһа 1610-чу илдә Күрчүстан әразисиндә вә 1611-чи илин октябр ајында Ирэван әтрафында вурушмаларда даһа бөјүк шәһрәт газанды. Лакин беш илдән сонра тәлә ондан үз чевирди. Гарабағ бәјләрбәји Мәһәммәд хан Зијад оғлу Гачар, Османлы түркләри илә Күрчүстан әразисиндә кедән дөјүшләрин бириндә 1616-чы илдә һәлак олду.¹ Мәһәммәд ханын өлүмүндән сонра оғланлары Мүршүдгулу вә Мәһәммәдгулу хан новбә илә Гарабағ бәјләрбәјлији вәзифәсинә тәјин олундылар.² Лакин Искәндәр бәј Мүншинин јәдид вәһә кәрә, Иран ағалыгынын күрчүләрин әлҗәһинә гәлҗирдиләри үсјәнәндән сонра Мәһәммәдгулу хан Гарабағ бәјләрбәјлијиндән азад едилди вә онун јеринә Тифлис виҗәтин иларә едән Давуд хан Алкәйверди хан оғлу Гарабағ бәјләрбәјини тәјин олунду.³

Сәфәвиләр дөврүндә илк дөфә оларағ Гарабағ бәјләрбәјлијинә Гачар иләиндән олан Зијад оғуларынын дејил, Давуд ханын тәјин олунмасы буранын ичти-ман-сијаси һәјәтиндә һеч бир чиди дәјикликлјә сәбәб олмалы. Әксинә өз чибини хејрини күдән Давуд хан тезликлә ифша олунду вә беләликлә дә вәзифәси әлиндән алынды. Бөјүк нүфуза малик олан Гачарларын тәсири нәтичәсиндә јенидән Гарабағ бәјләрбәјлијиндә онларын вәрәсәлик һүгугу бәрпа олунмаға башланды.

1636-чы илдә Гарабағ бәјләрбәји Мәһәммәдгулу хан Зијад оғлу Гачарын гошунлары Ирэван әтрафында Османлы ордусу илә тоггушмалы олдулар. О башга вилајәтләрин гошун һиссәси илә бәрәбәр Ирэван галасыны мұһасирәјә алды вә түрк гошунларыны кери чәкилмәјә мәчбур етди.

¹ *Искәндәр бәј Мүнши*. Тарихи-әләм-араји-Аббаси. Тегран, 1350, сәһ. 788—792.

² *Н. П. Петрушевский*. Очерки..., стр. 123.

³ *Искәндәр бәј Мүнши*. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 365.

¹ *Искәндәр бәј Мүнши*. Тарихи-әләм-араји Аббаси. Тегран, 1355, сәһ. 86—88.

² Јено орада, сәһ. 233—235.

1664-чү илдә Көнчә бәйләрбәји Мәһәммәдгулухан Зијад оғлуну Муртузгулу хан әвәз етди. Онын вәфатындан сонра өвлады олмадығындан јахын гоһуму Уғурлу хан Гарабағ бәйләрбәји тәјин едилди.

Беләликлә, XVII әсрдә Сәфәвиләр һакимијәти дөврүндә Гарабағ бәйләрбәйләринин ғыса хроникасыны көздән көчирдик. Јерн кәлмәшкәк гејд етмәлијик ки, Гарабағ торпағында әсрләрдән бәри чаванширләр, ијирми дөрдләр, отуз икиләр,¹ кәбирлиләр, баһарлы вә башга тајфаларын мәскун олмаларына бахмајарағ адәтән гејд едилдији кими Гарабағ бәйләрбәйләри сәфәви шаһлары тәрәфиндән гачарлардан тәјин олунурду. Бу исә јухарыда ады чәкилән тајфа башчыларынын арасында бөјүк наразылыға сәбәб олурду. Лакин мәркәзи һөкүмәтдән наразы олан јерли феодаллар шаһ һөкүмәтинә гаршы чыхмағ үчүн фүрсәт ахтарырдылар. XVIII әсрин орталарында белә бир фүрсәт әлә дүшдү.

Гарабағ салнамәчиләри демәк олар ки, һамысы Гарабағ ханлығынын јаранмасыны Сарычалы Пәнаһ Әли бәј Чаванширин ады илә бағлајырлар. Онларын јаздығларына көрә һәлә ушағлығ илләриндән ат чапмағы, ғылынч ојнатмағы, нишан алмағы севән Пәнаһ Әли бәј гардашы Фәзләли бәјлә бирликдә XVIII әсрин 30-чу илләриндә Азәрбајҗан әразисиндә кедән Иран-түрк дәјүшләриндә сәфәви гошунларынын тәркибиндә бөјүк гәһрәмәнлығ кәстәрмиш вә Иран сәркәрдәси Надир Гулу ханын рәғбәтини газанмышдыр. Мүһарибә битдикдән сонра Надир Гулу хан һәр ики гардаша Иранын ишамин ордуеунда хидмәт етмәји тапшырды. Сәркәрдәнин дәрвәгани гәбул едән гардашлар мәмнунијјәт-

лә Исфәһана јола дүшдүләр. Бөјүк истәдад саһиб олан Фәзләли бәј тезликлә ешикағасы вәзифәсинә ирәли сүрүлдү. Мәлүмдур ки, бу заман Иранда һакимијәт башында олан Сәфәви сүлаләсинин дөвләти һәддән артығ зәифләмишди. Надир Гулу хан бундан истифадә едиб һакимијәти әлә алды вә Муғанда оларкән гурултај чағырыб өзүнү шаһ елан етди (1736).

Салнамәләрдә јазылмышдыр ки, гурултајда Гарабағ феодалларындан Чаваншир, Кәбирли, «Отуз ики», «Ијирми дөрд» вә с. тајфаларын башчылары Надир Гулу ханын намизәдлийинин әлејһинә чыхдылар. Тәбиәтчә кишли вә гәзәбли олан Надир Гулу, шаһ олдудан сонра дөвләгиндә бөјүк дәјишикликләр апарды, о чүмләдән сәфәвиләрдән мирас галмыш бәйләрбәјлик инзибати бөлкүсүнү ләғв етди. Ирәвандан тутмуш Дәрбәндә гәдәр олан әразијә Азәрбајҗан адыны вериб, онун идарәсини гардашы Ибраһим хана тапшырды.

Беләликлә, башга бәйләрбәјликләр кими Гарабағ бәйләрбәјлийинә сон гојулду. Бундан сонра Надир шаһ гурултајда чәсарәт едиб онун намизәдлийинин әлејһинә чыхан Гарабағ феодалларына диван тутду, онларын чохуну доғма торпағындан ајырыб Хорасана вә Әфғаныстан сәрһәдләринә сүркүн етди. Исфәһанда исә бөјүк нүфуза малик олан гарабағлы Фәзләли бәји ханчәсинә өлдүртдү. Шаһ ешик ағасы вәзифәсини Пәнаһ Әли бәјә тапшырды.

XVIII әсрин әввәлләриндә Түрkiјә вә Иран арасында Зағағгазија вә хусусилә Азәрбајҗан угрунда сијаси мубаризә кәскинләшмишди.

Зағағгазија һүҗүги чәһәздән Иранга табә олмасына бахмајарағ I Пјотрун мәркәзи дөвләтин зәифләшмәсиндән истифадә едән дөврүндә Азәрбајҗанын Хәзәр саһили әразиси Русија тәрәфиндән зәбт олунмушду. Инкилтәрә вә Франса мүстәмләкәчиләринин гәһрики илә XVIII әсрин 20—30-чу илләриндә Зағағгазијанын кениш әразиси Османлы империјасы тәрәфиндән ишғал едилмишди. Бу заман Иранда һакимијәт башында олан сәфәви сүлаләсинин нумәјәндәси шаһ Султан һүсејн дөвләти ө гәдәр зәифләмишди. Ви. өлкәдә баш верән үсјанлар вә бу кими сијаси һадисәләрлә марағланмағ игтидарында дејилди.

Мирзә Адыкәзәл бәјин «Гарабағнамә»си илә Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи» әсрләринин мугәјисә-

¹ Салнамәләрдә Гарабағын гәдим вә күчлү тајфаларындан бири олан «Отуз ики» тајфасынын адыны тез-тез чәкирләр. Һазырда Азәрбајҗан ССР Ишиклин рәйону әразисиндә дә «Отузликләр» адлы бир кәнд мөвчуддур. Бу тајфа Гарабағда отуз ики ојмагда јерләшән тајфаларын бирләшмәси нәтијәсиндә әмәлә кәлмишдир. Һәмий тајфа бирләшмәси ичәрисиндә бөјүк нүфуза малик олан Чаваншир тајфасынын нумәјәндәләри дә вар иди. Чох заман «Отуз ики»ләрә башчылығ едирдиләр. Һәмий тајфаја аид кәндләрин бир чоху XVIII әсрин сону XIX әсрин әввәлләриндә һазырки Мирбәшир, Кәләбчәр, Бәрдә, Гасым Исмајылов, Јевлах, Ағдам әразиләриндә јерләшмишдир. Бу сәбәбдән чаризм дөврүндә Јәлизавәтпол губернијасынын тәркибинә дахил олан Чаваншир гәзәсы (Мәркәзи Тәртәр гәсәбәси иди) әсасән һәмий тајфалара мәнсуб јашајыш әразисини эһатә етмишдир. Чаваншир гәзәсы Азәрбајҗанда Совет һакимијәтинин гәләбәсинә гәдәр мөвчуд олмушдур.

ли тәһлили көстәрир ки, јухарыда бәһс олуан фактларын тәсвириндә бу әсәрләр бир-бирини тамамлајыр, зәнкинләшдирир. Мирзә Адыкөзәл бәј билаваситә Гарабағ ханлығынын јаранмасы тарихини гәләмә алмаздан әввәл һағлы оларағ бу ханлығын тарих сәһнәсинә чыхмасынын илкин шәртләриндән бәһс едир. 1736-чы ил

Муған гурултајындан сонра¹ Надир шаһын Зијадоғлулар сүләләсинә диван тутмасындан вә Гарабағ бәјләрбәјлијини ләғв етмәсиндән данышыр.

Мирзә Адыкөзәл бәј даһа тәфсилаты илә Надир шаһ тәрәфиндән Гарабағ бәјләрбәјлијини ләғв едилмәсиндән Кәнчә әтрафы әразиләрин Јүрчүстан валисинин ихтијарына верилмәсиндән, һабелә, Гарабағ әразисиндә әсрләрдән бәри јашајан вә ејни заманда потенциал гүзгә олан Чаваншир, Зијад оғлу, «отузикиләр» вә «кәбирлиләр» тајфаларынын доғма вәтәндән узаглашдырыларығ Әфғаныстан вә Хорасан арасында јерләшән Сәрәхсә сүркүн едилдијиндән бәһс едир. Пәнаһ хан һакимијјәтә башладығдан сонра ады чәкилән тајфаларын бир гисминин Гарабаға гајытмасына бахмајарағ онларын бир һиссәси Әфғаныстанын Кабил шәһәринә көчәрәк һәмишәлик оранын сакини олдулар.

Гарабағдан Сәрәхсә сүркүн олуналарын сырасында Пәнаһ Әли бәјин кәнч арвады вә үч ушағы да (Ибраһим Хәлил аға, Мәһрәли бәј вә Талыбхан бәј) вар иди. Гарабағлылар диван тутулмасыны ешидән Фәзләли хан өз наразылығыны Надир шаһа билдирмиш, нәтичәдә һөкмдарын гезәбинин гурбаны олмуштур. Бу һадисәдән сонра Пәнаһ Әли бәј шаһын сарајынн тәрк едиб, өз дәстәси илә бирликдә Гарабаға чәкилмиш вә һәмин күндән етибарән Надир шаһа—Иран зүлмүнә гаршы партизан мүбаризәси тәшкил етмишдир. Атасынын сарајы тәрк едиб Гарабаға чәкилмәсини ешидән 15 јашлы Ибраһим Хәлил аға нөкәрләрин көмәји илә узағ Әфған сәрһәдидән Гарабаға кәлиб тезликлә атасыны тапыб кәнч јашларында онун дөјүшкән дәстәсинә гошулмуштур.

Көрүндүјү кими, Пәнаһ Әли бәј һәлә Надир шаһын һакимијјәти дөврүндә онун әлејһинә чыхмыш вә беләликлә дә бир нөв кәләчәк Гарабағ ханлығынын әса-

сыны гојмуштур. Лакин нәдәнсә Гарабағ салнамәләриндә Гарабағ ханлығынын јаранмасындан вә јахуд тәшәккүл тапмасындан бәһс олунаркән бу һадисәни Иранда Надин өлүмү (1747) вә бунунла әлағәдар оларағ Иранда баш вермиш сијаси, һәрби һадисәләр вә дөвләтин игтисади зәифләмәси илә әлағәләндиришир.

Мирзә Адыкөзәл бәј Надир шаһ сарајында ики гардаш, Фәзләли бәј вә Пәнаһ Әли бәјин хидмәтләрини гејд едәрәк көстәрир ки, сарајда ешикағасы вәзифәсиндә ишләјән Фәзләли бәј күнаһсыз һалда вәһшичәсинә өлдүрүлдү. «Надир шаһ онун кичик гардашы Пәнаһәли бәји һүзуруна чағырыб әлинә чомағ верди, әјнини гижәтлә ешикағасы кәләти илә бәзәди вә бәјүк гардашынын мөксәбиннә она верди. Пәнаһ Әли бәј аз сонра баша дүшдү ки, онун зирәклији вә чәсарәти Надир шаһын хошуна кәлмир вә ону тезликлә арадан галдырачағдыр. Беләликлә, әзверишли мөгамда Пәнаһ Әли бәј Надир шаһ сарајында чыхарағ Гарабаға кәлди» вә өз һәмјерлиләрини, гоһумларыны әтрафына топлајарағ мәркәзи һакимијјәтин әлејһинә чыхды.

Бүтүн салнамәләрдә көстәришир ки, Пәнаһ Әли бәј өзүнү хан елан едәр-етмәз илк нөвбәдә Хорасан вилајәтинә вә Әфғаныстан сәрһәдләринә сүркүн олунмуш һөмвәтәнләрини Гарабаға гајтармағ мөксәди илә төд-бирләр көрдү.

Рзағулу бәј Мирзә Чамал оғлунун «Гарабағнамә»си өзүнү етираф етдији кими атасы Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи» әсәринини хулаәсиндән вә мүйјәт әләвәләрдән башға бир шеј дејмәдир. Лакин Рзағулу бәј бәзи мөксәләри атасына ишбәтән даһа ајдын ифадә етмишдир. Бу әләвәләрдән биринчиси онун Гарабағ ханлығы јарадылмасы зәрурәтиннә сијаси чәһәтдән әсасландырмасыдыр. Бу о демәкдир ки, тәхминән ики әср јарым һакимијјәт сүрмуш олан Гарабағ бәјләрбәјлији Гарабағ маһалыны лајигинчә идарә едә билмирди. Дижәр тәрәфдән Надир шаһ бу бәјләрбәјлији ләғв етмишди. Икинчи нсә Иранда һөкүмәт зәифләмиш вә өзүнә табе олан кенннә әразиләри идарә едә билмирди. О јазыр ки, мәрһум Пәнаһ ханын хатириндән һөкүмәт гурмағ фикри кечдикдә Гарабағ кәндлиләринин, елатынын әһалисини өз башына топламаға башлады. Иранда һөкүмәт кечән нүфузлу мүстәгил падшаһ олмадығындан, һәм дә Кәнчә һакиминни (Гарабағ бәјләрбәјлији нә-

¹ Ф. М. Алиев. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в I пол. XVIII в. Баку, 1975.

зөрдө тутулур.—*Н. А.*) өз һөкмүнү Гарабағ елдеринә вә кәндләринә јаја билмәдијиндәи Пәнаһ ханын башына топлашанлар она итаәт етдиләр.

Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу јазыр: «...Пәнаһ ханын Гарабағын бүтүн елатыны вә кәндләрини һәмчинин маһалларыны әлә кечириб, һөкмранлыг етдији дөврдә, онун вәфатындан сонра исә мәрһум Ибраһим ханын мүстәгил һакимијјәти дөврүндә Гарабағ вилајәтиндән һеч бир падшаһа истәр күлли вә истәрсә дә чүз'и олараг хәрч вә верки верилмәмишдир.»¹ Бу исә Гарабағ ханлығынын суверен бир дөвләт олмасына ишарәдир.

Чаваншир елинин мәшһур адамлары сырасында Әли (Сарыча Әли) өвладлары мәшһурдур. Сарычалы Пәнаһәлидән сонра онун оғлу Ибраһим Хәлил аға атасына лајигли варис иди: «...Бу дөвләт вә нүфуз Ибраһим Хәлил аганын ихтијарына кечдији заман даһа да артды. О бөјүк дөвләт саһиби олдуғундан ады дилләрә дүшүб мәшһур олду. Онун Ағдамдакы бағы вә һасардивары, Арасбар вә Араз конарындакы мүлкү, малгарасынын отлаг вә јатаглары, јайлагда «Ибраһим Хәлил галасы» ады илә мәшһур олан бир сыра имарәти онун варлы вә бөјүк чалал саһиби олмасына адил бир шаһиддир.»²

Даһа сонра Мирзә Адыкөзәл бәј Пәнаһ Әли бәј нәслинин Надир шаһ сарајы илә әлагәсинә кечәрәк јазыр ки, Надир шаһ Чаванширдән гошун јығдығы заман Ибраһим Хәлил аганын Рәшид вә бөјүк оғлу Фәзләли бәји вә Пәнаһ Әли бәји өзүнә паиб етди. Ешикағасы мәнсәбини она мүнасиб көрдү вә бу гуллуғу о мәрһума верди...»³

Әһмәдбәј Чаваншир Пәнаһ Әли бәјин Надир шаһын јанында хидмәти вә орадан үз дөндөрмәси фактыны өзүнәмәхсус тәрздә ашағыдакы шәкилдә гәләмә алыр: «Шәргин гәдим адәтинә көрә, һәр бир нүфузлу аилә шаһын јанында хидмәт үчүн силаһ дашымаға гадир олан бир адам көндөрмәли иди. Бу гајдаја мувафиг олараг, Гарабағын... тајфаларындан Сарычалылы Пәнаһ Әли бәј Чаваншир адлы бириси Надирин јанында

хидмәт едирди. Рәвајәтә көрә күнләрин бириндә Надирин нәдәнсә она ачығы тутур. Надир шаһ Пәнаһ Әлинин гардашы Бейбудәли бәјдән бәджүман олдуғундан ону едам етмишди.¹ Одур ки, Пәнаһ Әли гардашынын башына кәлән әһвалатын өз башына да кәлмәсиндән еһтијат едәрәк Надир шаһын јанында хидмәт едән алты нәфәр гоһуму илә бирликдә онун дүшәркәсиндән гачмышды. Онлары һәр јердә ахтардыларса да тапа билмәдиләр. Јалһыз ики ај сонра Пәнаһ Әли бәјин Гарабаға кедиб чыхмасы хәбәри ешидилди.»²

Мирзә Чамал Чаваншир Пәнаһ Әли бәјин Надир шаһын сарајыны тәрк едиб Гарабаға јолланмасыны бир гәдәр садә изаһ едир. Онун јаздығына көрә «Надир шаһын сарајында хидмәт едәркән сарај рәгабәтинин бурулғанына дүшүр вә «гәләбигара адамлар» Пәнаһ ханы мәрһум Надир шаһын јанында о гәдәр писләдиләр ки, мәрһум шаһын она гаршы олан мәнәбәтини әдавәтә чевирдиләр.»³

Пәнаһ Әли бәјин Иран һөкмранлығына гаршы илк партизан мүбаризәси апармасы илә халг арасында бөјүк нүфуз газанмасы барәдә Әһмәдбәј белә јазыр: «...Пәнаһ Әли ону тутмаг үчүн кәләнләрлә, һабелә Дағыстан тәрәфдән олан басғынлардан өлкәни горујанларла мүбаризәдә мүвәфғәијјәт газанырды. О, кәләчәкдә өзү үчүн даһа әлверишли шәраит јараначағы тәгдирдә әһалинин рәғбәтини газанмаг мәсәдилә, халга зүлм едәнләрә гаршы амансыз иди. Пәнаһ Әли бәј ади партизан дәстәләри башчыларына нисбәтән даһа чох инсанпәрвәрлик көстәрирди. Бу вәзијјәт үч илә јахын давам етди. Нәһајәт, 1747-чи илдә Надир шаһын өз әғрабалары тәрәфиндән өлдүрүлмәси хәбәри һәр тәрәфә јайылдыгда Пәнаһ Әли өзүнүн 200-ә гәдәр гочаг атлысы илә бирликдә Гарабағда өзүнү мүстәгил хан е'лан етди...»⁴

Әһмәд бәј Чаванширин јаздығындан белә мә'лум олур ки, Пәнаһ Әли бәј Надир Гулу хан өзүнү шаһ

¹ *Рзагулу хан Мирзә Чамал оғлу*. Көстәрилән әсәри, сәһ. 7.

² *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Көстәрилән әсәри, сәһ. 53.

³ *Јенә орада*.

¹ Надир шаһ Пәнаһ Әли бәјин гардашы Фәзләли бәји өлдүрүмүшдү. Мүәллиф бурада Фәзләли бәји сәһвән Бейбуд адландырмамышдыр. Бах: *Әһмәд бәј Чаваншир*. Көстәрилән әсәри, с. 18.

² *Әһмәд бәј Чаваншир*. Көстәрилән әсәри, с. 18.

³ *Мирзә Чамал Чаваншир*. Көстәрилән әсәри, сәһ. 14.

⁴ *Әһмәд бәј Чаваншир*. Көстәрилән әсәри, сәһ. 18.

е'лан едөндөн сонра 1744-чү илэ кими онун сарајында хидмөт етмиш, сонра исә сарајы тәрк едөрөк јахын адамлары илэ бирликдә Гарабаға чәкилмишдир. Башга бир чәһәти дә гејд едөк ки, Әһмәд бәј Чаваншир Пәнаһ Әли бәјин партизан муһарибәси апардыгдан сонра Гарабаға кәлмәсиндән бәһс едир. Иалбуки, о, Иран һөкмранлығына гаршы муһаризәни елэ Гарабағ торпагында апармышдыр.

Надир шаһ өлдүрүлдүкдән сонра, Иранда демөк олар ки, бир мүддәт мәркәзи һөкүмөт башсыз талды. Таң-тахт үстүндә ганлы муһаризәләр апаран әфшарларын башлары өзләринә гарышдыгындан вахты илэ Ирана гылынч күчүнә табе олуиумш учгарлар мәркәзи һөкүмәтә табе олмагдан имтина етдиләр. Белә бир тарихи шәраитдә јухарыда гејд олуиудуғу кими Пәнаһ Әли бәј дә өзүнү хан е'лан етди.

Надир шаһын гәтлиндән сонра (1747) вахты илэ сүркүп олуиумш гарабағлылар доғма торпагларына гајытдылар. Мирзә Чамалын јазмасына көрә Пәнаһ ханын јанына Хорасандан илк дөфә кәлән онун бөјүк оғлу Ибраһим Хәлил аға олды. О заман онун 15 јашы вар иди.¹ Өз һәмвәтәнләрини гаршыламағ үчүн Пәнаһ хан Хорасан истигамәтинә һәрәкәт етмишди. О, узат Сәрәхсдән кәлән гарабағлыларга гыса мүддәтдә јашајыш шәраити јаратды вә беләликлә дә халг арасында онун шөһрәти артды.²

Пәнаһ Әли хан Гарабағын тарихи ән'әнәләринә әмәл едөрөк отурағ һәјата, јени эзәмәтли шөһәр вә кәндләр салмаға фикир верирди. О, «Гарабағнамә»-ләрдә тәсвир олуиудуғу кими, Бајат вә Шаһбулаг галаларында бир нечә ил далдаландыгдан сонра Азәрбајчанын шөһрәти олан көзәл Шуша шөһәрини, бүтүн шөһәрсалма мәдәнијјәтини тәтбиг етмәклә биһа етди (1750). Бу иши көрәркән Пәнаһ хан Бәрдә, Бејләган, Бақы, Кәнчә, Шамаһы шөһәрләринин јарадылмасыны иүмүнә алырды.

Мирзә Чамал әсәринин «Гарабағ вилајәтинин әсл јашајыш јерләри, сәрһәдләри, гәдим шөһәр вә чајла-

¹ Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағи. Гарабағ тарихи, Бақы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1959, сәһ. 14.

² Јенә орада, сәһ. 15.

ры»¹ адланан биринчи фәслиндә бир чох, мүасир дөврүмүздә белә ақтуал сәсләнән мәсәләләрә тохунулмушдур. Әсәрдән көрүнүр ки, Гарабағда шөһәрсалма принципләриндә иғтисади амилләр һәмишә әсас алынырды. Бу муһасибәтлә мүүллиф гәдим Бәрдә вә Бејләган шөһәрләрини, онларын иғтисадијјаты, тичарәти вә башга амилләри Гарабағын тарихи үчүн сәчијјәви һал һесаб едирди. Мирзә Чамал Гарабағын гәдим Бејләган шөһәринин әтрафындакы абадылығы вә тәсәррүфатын Пәнаһ Әли хан тәрәфиндән јенидән чанландырылма-сында бәһс ачыр: «О, Күр чајындан кениш Бејләган чөлүнә бөјүк арх чөкдирөрөк вә әтрафында Көндәлән-чајдан Гаргарчаја гәдәр кәндләр салдырыб чамааты јерләшдирди вә күзәранларыны мүүјјән етди. Әһали ораларда өкни јерләри, отлаглар, бағлар салыб кәндләр биһа етдиләр. Гәдим заманларда о бөјүк архын ады Барлас иди, инди исә Көвур-арх ады илэ мөшһүрдур. Чөккиз хан заманына гәдәр о шөһәр, арх вә кәндләр абад иди...»²

Мирзә Чамалын вердији мә'луматдан белә ајдын олур ки, Гарабағ ханлығынын баниси Пәнаһ Әли хан вә онун лајигли вариси Ибраһим хан Бејләган әтрафында олан архларын бәрпәсына бөјүк әһәмијјәт вермиш, кәнд тәсәррүфатынын инкишафы үчүн ән зәрури шәраит јаратмышлар. О јазыр: «Пәнаһ хан вә Ибраһим ханын һөкмдарлығынын илк илләриндә бу архлардан истифадә олуиур вә халлар онлардан кәлир әлдә едирдиләр. Архларын ады беләдир: Күрәк архы, Лувар архы, Мејмәнә архы, Кәмичи архы, Сары архы, Ајаз архы, Таһгај архы, Хан архы».³

Мирзә Чамалдан иғтибас етдијимиз бу чүмлә Азәрбајчан халгына бөһтан атыб, онлары «бир овуч көчәри» алландырап миһләтчи вә бошбогаз З. Балајанын гејри-әлми муһабизәләринин бир даһа алт-үст едир.

Гарабағлыларын отурағ һәјат тәрзи кечирмәләринин Мирзә Чамал әсәринин башга бир јериндә белә изаһ едир: Торпагы вә сујун јаратдығы һәјат шәраитиндә һәр архын әтрафында 5—6 миһ аиләнин јашамасына һикман верирди.

Мирзә Чамал Гарабағын муһбит торпаглары барәдә

¹ Мирзә Чамал Гарабағи. Көстәрилән әсәри, сәһ. 14.

² Јенә орада, с. 12.

³ Јенә орада, с. 13.

языр ки, һәм ин архларын сују илэ суварылан экин јерлериндэ тахыл, чэлтик, памбыг, чэкил (тут) ағачлары вэ башга һэр чүр биткилэрдән боллу мәнсул элдэ едилир. Буранын чэлтији вэ дарысы хүсусилэ бол олур.

Гарабағ бәјләрбәјинин инзибати гурулушундан бәһс ачан Мирзә Чамал көстәрир ки, онун тәркибинә Хәмсә мәликләри (Дизағ, Вәрәндә, Хачын, Чиләбәрд, Талыш) дахил иди. О, языр: «Иранда олан Чәннәтмәкан Сәфәви султанларынын дөврүндә Гарабағ вилајәтләри вэ Дизағ, Вәрәндә, Хачын, Чиләбәрд, Талышдан ибарәт олан ермәни Хәмсә мәликләри вэ елләри рәһмәтлик Надир шаһ заманына гәдәр Кәнчә бәјләрбәјинин һөкүмүнә табә олмушдур. Чаваншир, Отузики, Бәркүшад вэ башга елләр арасында кичик ханларын олмасына бахмајарағ, бунларын һамысы Кәнчә бәјләрбәјлијинин һөкүмү алтында иди».¹

Бүтүн салнамәләрдә олдуғу кими Мирзә Чамалын әсәриндә дә јазылмышдыр ки, Гарабағ ханлығынын әсасыны гојан Пәнаһ Әли ханын әсл-нәсәби Чаваншир елинин Сарычалы ојмағындандыр. Пәнаһ ханын бабасы «...мәшһур, адлы-санлы, чөрәкли, мал-дөвләт вэ еһсан саһиби» олмушдур.²

Гарабағ ханлығынын баниси Пәнаһ Әли хан (тәх. 1703—1763) Чаваншир тајфасынын әмирләри нәслиндән иди (шәчәрәјә бах). О, ушағлыгдан ат минмәји, гылынч ојнатмағы, нишан атмағы хошлајарды. Пәнаһ Әли бәј 1730-чу илләрдә Иранла Түркијә арасында кедән мүнәрибәдә Иран гошунларынын тәркибиндә түрк ишғалчыларына гаршы дөјүшдә гардашы Фәзләли бәјлә бирликдә көстәрдикләри гәһрәмәнлыгларына көрә фәргләнмиш вә Иран гошунларынын сәркәрдәси Надир Гулу ханын рәғбәтини газанмышдыр. Мәһз бу сәбәбдән дә һәр ики гардаша Иран ордусунун тәркибиндә галыб хидмәт етмәк тапшырылмышды. Тезликлә Фәзләли бәј ешикағасы кими јүксәк вәзифәјә тәјин едилди.

Гејд едилдији кими Гарабағ ханлығынын тәшәккүл шәраити вә илк аддымлары һағгында Мирзә Чамалла Мирзә Адыкөзәл бәјин кәтирдикләри фактлар вә ирәли сүрдүкләри мұлаһизәләр әсасән бир-бири илэ сәс-

ләнир. Лакин Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә» синин «Мәрһум Пәнаһ ханын нәслиндән бәһс едир» адланан икинчи фәслиндә дејилән фактлар нә Мирзә Чамалын Гарабағ тарихиндә вә нә дә Гарабағдан бәһс едән дикәр салнамәләриндә демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир. Тәкчә буну гејд етмәк кифајәтдир ки, Мирзә Адыкөзәл бәј Пәнаһ ханын нәсл шәчәрәсини вермәклә кифајәтләнмәјиб биринчи нөвбәдә Сарычалы (Сарыча Әли) топониминин етималокијасыны шәрһ едир.

Мирзә Адыкөзәл языр: «Гарабағ бәјләрбәјлијинин мәркәзи Кәнчә оларкән Пәнаһ Әли бәј адлы бириси ханларын (бәјләрбәјиләрин—Н. А.) һүзурунда хидмәтә башлады. Уча һүммәт саһиби олан Пәнаһ Әли бәј ханлара гуллуғ етмәји өзүнә лајиг көрмәди. О, Гарабағ вилајәтинин Чаваншир ојмағына кәлди. Ширгүввәт чаванын бәхтинә јар олуб, чох варланды. Евләнди, әзиз вә хошбәхт бир оғлу олду. О, јүксәклик сәмасы парлағ улдузунун адыны Әли гојду. Онун аләми ишығландыран сары бәнизи ата-ананын үрәјини кәһрәба саманы чәкән кими өзүнә чәлб едирди. Буна көрә ону «Сарыча Әли» дејә чағырдылар».¹

Мирзә Адыкөзәл бәј даһа сонра языр ки, һазырда мөвчуд олан Сарычалы кәндинин ады мөһз «Сарыча Әли» мәрһуму илэ бағлыдыр. Варланыб нүфуз саһиби олдуғдан сонра Сарыча Әли бир чох кәндлиләри вә елатлары әтрафына топлајарағ бөјүк бир оба јаратды. Беләликлә, һәмни оба «Сарычалы» адыны алды.

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, Пәнаһ Әли хан Сарычалы Гарабағын гәрб һиссәсиндә өзүнү хан етмишдисә дә башга ханлар кими онун бир пајтахт кими сығыначағ гала—шәһәри јох иди. Гарабағ ханлығында мөвчуд олан јекәнә Кәнчә шәһәри әтрафында артығ ханлығ јаранмышды. Мәһз буна көрә дә Пәнаһ Әли хан өзү үчүн сығыначағ—мәркәз инша етдирмәли олду. Мәркәз—гала Пәнаһ Әли ханы Иран вә гоншу феодалларын гәфләтән һүчумундан мұдафиә етмәли иди. Мүәјјән ахтарышдан сонра Пәнаһ Әли хан Кәбирли маһалында гала салмағы гәрара алды. Бу барәдә Мирзә Чамал белә языр: «...Мәшвәрәтдән сонра, Кәбирли маһалы ичиндә олан Бајат галасынын әсасы гојулду. Гыса бир заманда мөһкәм һасар вә хәндәк

¹ *Мирзә Чамал Гарабағи*. Көстәрилән әсәри, с. 15.

² Јенә орада.

¹ *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Көстәрилән әсәри, сәһ. 52.

дүзэлдилди, базар, һамам, мәсчид тикилди, хан бүтүн аиләсини, гоһумларыны вә ел бөјүкләринин эһл-әжалыны ораја топлады. Этрафда олан чамаат һәтта ханын тәрәггисини, онун рәфтар вә мәнһәббәтини ешидән Тәбриз вә Әрдәбил вилајәтләринин бир чох эһалиси вә сәнәткарлары белә өз аиләләри илә бирликдә кәлиб Баят галасында јерләшдиләр».¹

Баят галасынын бина олмасы барәдә Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, онун тикилишинә јанварын 2-дә башланмыш вә һәмин ил нојабрын 22-дә баша чатмышдыр. Галанын этрафында сәнкәр вә башга мудафиә тикинтиләри олмушдур. Мүәллиф јазыр: Пәнаһ хан ханлыг рутбәси аландан сонра јахын адамларыны јығыб деди ки, «Бундан сонра чөлләрдә вахт кечирмәкдә истәнилән мөгсәдә чатмаг олмаз. Јахшысы вә мүнәсиби будур ки, мөһкәм бир бина вә гала тикилсин. Бир һадисә үз вердији заман ора мәскән, тәнклик вә боллуг вахтында исә аман еви олсун; чүнки шир нә гәдәр һәјбәтли олса да, она бир һин лазымдыр...»²

Салнамәләрин әксәри Баят галасынын 1748-чи илдә тикилдијини кәстәрирләр. Әһмәд бәј Чаваншир Пәнаһ ханын Надир шаһын вәфатындан сонра Иран дәвләти илә дипломатик мүнәсибәти инандырычы шәкилдә нәгл едир: «Надир шаһ өлдүрүлдүкдән сонра Иран тахтына онун гардашы оғлу Адил шаһ чыхды. Ишғал едилмиш јерләр онун тәрәфдарлары арасында бөлүшдүрүләркән о заман Загафгазијаны да эһатә едән Азәрбајҗан валилији Сәрдар Әмираслан ханын пәјына дүшмүшдү. Јеничә Тәбризә кәлмиш олан вә белә иштишашлы мәмләкәтдә мүттәфиғ тапмагда чәтинлик чәкән Сәрдар (Әмираслан хан) үчүн бу көјдәндүшмә бир шәј олду. Бундан бир аз сонра Сәрдар чохла гошунла Баята кәлди. Лакин Адил шаһын шаһлыгы вә онун валисинин (Әмираслан ханын) һөкмранлыгы чох сүрмәди: биринчини (Адил шаһы) Надир шаһын нәвәси Шаһрух Мирзә, икинчини (Әмираслан ханы) исә гарадағлы Казымхан өлдүрдү...»³

Бурада Пәнаһ ханла Әмираслан хан арасындакы сон дәрәчә јахын достлугун сирләри Әһмәд бәј Чаван-

шир тәрәфиндән ачылмамыш галыр. Нечә олур ки, Пәнаһ хан Әмираслан ханла бир анда үмуми дил тапыр? Әмираслан хан тәнтәнәли шәкилдә һәрби гүввә илә Баят галасына кәлир вә Пәнаһ хан она Шамаһы, Шәки вә Кәпчә ханлығынын итаәтә кәлмәсинә һәлледичи көмәк кәстәрир? Аз сонра Тәбризин Әфганлы Азадхан гүввәләриндән мудафиәси үчүн Пәнаһ хан оғлу Мәһралыбәји үч минлик сүвари илә Мәһәммәдһәсән хан Гачарын ордусуна көндәрир?

Мәсәлә бурасындадыр ки, һеч бир тарихи мәнбәдә Надир шаһын көркәмли сәркәрдәләриндән бири олан Әмираслан ханын Пәнаһ ханын атабир гардашы олмасы, Чаваншир тајфасындан чыхмасы һаггында мәлүмат верилмир. Јалныз П. Бутковун «Гафгазын јени тарихи үчүн материаллар» әсәриндә бу һагда данышылыр.¹

Тәәссүф ки, бүтүн салнамәләрдә бу факт нәзәрә алынмыр, Пәнаһ хан Надир шаһын јанында хидмәт едәркән јахын гоһум-әгрәбасы һаггында мәлүмат вермәкдән о чәкинирди. Чүнки Надир шаһын Чаваншир тајфасы илә дүшмән мүнәсибәти вар иди. Чаванширләрин Гарабагдан Хорасан вилајәтиндә—Сәрәхсә, Әфган сәрһәддинә сүрүмәги, Пәнаһ ханын гардашы Фәзләли бәјин ешиккасы әггәригән Надир шаһ тәрәфиндән өлдүрүлмәси вә өзүнүн гачмасы әввәлчәдән еһтијат тәдбирләринә сәбәб олмушду. Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр: «Әмираслан хан Пәнаһ Әли бәји көрмәк арзусу илә кәлиб онунла көрүшдү. Һәмил кечә Пәнаһ Әли бәјә сујтанлыг вә сабаһи күлү таһына мәрһәмәт етди.»²

Баят галасы елә ишша олунуб гуртардыгы илдә сынагдан чыхмалы олду. Мәсәлә бурасындадыр ки, Пәнаһ Әли хан Баят галасыны тикдирмәклә јанашы, јухарыда адлары чәкилән христиан мәликләрини дә өзүнә табә етмишди. Пәнаһ ханын Гарабағын демәк олар ки, мәркәзиндә мөһкәмләнмәси бир чох гошшу Азәрбајҗан ханлыгларыны нараһат етмәјә башламышды. Буну дујан ермәниләшмиш Гарабағ мәликләри диҗәр Азәрбајҗан ханларынын әли илә Гарабағ ханлығыны мәнв етмәјә чалышдылар. Онлар илк нөвбәдә

¹ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 15.

² Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 56.

³ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 20—21.

³ Бах.: П. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа, I ч., СПб., 1896 сәһ. 235—236.

² Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри с. 56.

дөврүн нүфузлу ханларындан олан шәкили Һачы Чәләбијә мурачиәт едәрәк ондан күндән-күнә гүввәтләнән вә јахын кәләчәкдә һамыја тәһлүкә төрәдә билән Пәнаһ Әли ханын әл-голуну јығышдырмағы тәклиф етдиләр. Бу барәдә Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр: «О заман бүтүн Ширванатда әбәди ихтијар саһиби вә һөкмран олан Һачы Чәләбијә (Хәмсә мәликләри—Н. А.) әризәләр јаздылар. Она билдирдиләр ки, бурада Пәнаһ хан тахта чыхмыш, гала вә сәнкәр тикдирмишдир. Әкәр вә’диндә бир гәдәр тә’хир едилсә, сонра онун гаршысында дурмаг мүмкүн олмајачагдыр».¹

Тәхрибатчы мәликләрин фырылдагларына ујан Һачы Чәләби бир нечә Ширван ханлары илә бирләшиб, гәфләрән Баят галасына басгын едиб ону һәр тәрәфдән мұһасирәјә алдылар. Һәммин мұһасирә бир ајдан артыг давам етмишдир. Бу мүддәтдә Пәнаһ хан дәфәләрлә галадан чыхараг өз дөјүшчүләри илә Шәки вә Ширван гүввәләринә зәрбәләр ендирмишләр.

Мирзә Адыкөзәл бәј Һачы Чәләбинин дикәр јерли феодалларла Баят галасына һүчумуну белә тәсвир едир: «Һачы Чәләби дә бу һижләјә алданыб фитнәкарлыға башлады. Дәрбәнд, Чар вә Балакәндән бүтүн Ширванат гошунуну чәм етди... Сајсыз әскәр вә һесабысз гошуула там бир чалам вә вәсфәкәлмәз бир дөбдөбә илә кәлиб Баят галасыны, дәрә бир тәрәфдән мұһасирәјә алды. Пәнаһ хан да габагчадан бүтүн елата бу әһвалаты билдирмиш вә һамысыны јығыб сәнкәрә долдурараг сыгнаг етмишди. Һачы Чәләби кәлди вә мұһасирә илә мәшгул олду».²

Мирзә Чамал бу барәдә белә јазыр: «Ширван вә Шәки ханлары һеч бири бир иш кәрә билмәдиләр... Зәманәсинин камил адамларындан олан Шәки вилајәтинин һакими Һачы Чәләби гајыдан заман бу сөзләри деди: Пәнаһ хан бир хан иди. Биз кәлдик онунла дава еләдик вә иш дә кәрә билмәдик. Биз инди ону шаһ едиб гајыдырыг».³ Мирзә Адыкөзәл бәј бу барәдә белә јазыр: «Һәр күн мұһарибә кедир, дидишиб-дөјүшмәкдән әл чәкмирдиләр. Ахырда Һачы Чәләби мәгсәдинә чатмадан зәрәрлә гајытмаг тәбилини вурдурду. О, јолда

кәдәркән деди: «Пәнаһ хан бу вахтачан бир сиккәсиз күмүш иди. Биз кәлдик она сиккә вурдуг вә гајытдыг». Бу сөз халгын дилиндә вә чамаатын ағзында бир мәсәл олараг галмышдыр».¹

Әһмәдбәј Чаваншир дә Шәки һакими Һачы Чәләбинин һәлә илк мәрһәләдә Пәнаһ Әли хана гаршы сийлаһлы мұбаризәсини вә Баят галасы јанында мәғлуб едиләрәк Күрүн о бири тајына чәкилмәјә мәчбур едилмәсини Мирзә Чамал вә Мирзә Адыкөзәл бәјдә олдуғу кими тәсвир едир: «...Пәнаһ Әли көмәјә кәлән гүввәләрини јардымы илә галанын диварлары јахынлығында баш вермиш бир ганлы дөјүшдә Һачы Чәләбини тамамла әзди. Мәғлубијәтдән сонра Күрүн о тајына чәкилмиш Һачы Чәләби мә’јуслуғла демишди: «Пәнаһ Әли өзүнү хан е’лан етмишди, мән исә өз мәғлубијәтимлә онун ханлығыны тәсдиг етдим».²

Гәрәбаг ханлығынын шөһрәти дә мәнз Баят галасындакы дөјүшләрдә газанылан гәләбәләрлә башламышдыр. Тәәсүфлә гејд етмәлијик ки, бу бөјүк тарихи абидәдән бу күн бир из дә галмамышдыр.

Мәһәммәд бәј Чаванширин³ һәјәтиндән бәһс едән «Батман гылынч» повестинин мұәллифи Агил Аббас доғма кәнди Бојатдакы галанын сон тәлеји һаггында јазыр:

«Кәндимиздә бир гала варды. Пәнаһ ханын галасы дөјәрдиләр. Вә биз ушаглығда о гала диварларынын үстүндә дава-дава ојнајардыг. Бир күн әмиләр һәммин галаны елә сөкдүләр ки, инди һеч бир археолог һачанса бу јерләрдә гала олдуғуну сүбут ејләјә билмәз. Гала сөкүләндә һамы тамашасына јығылмышды. Мән дә нәнәмин әтәјиндән јапшыб бахырдым. Бир дә көрдүм ки, Әсмәт нәнәнин көзләриндән јаш ахыр вә гары галаны сөкәнләри лә’нәтләјир.—Бу галаны нијә сөкүрсүнүз, ај бала? Ону сизин бабалар тикмишди ахы? Онларын руһундан горхун. Бу гала Гачара чан вермәјән галады».⁴

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 58.

² Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 19.

³ Мәһәммәд бәј Чаваншир Ибраһим ханын гардашы оғлу олмушдур. О, 1797-чи илдә Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Шуша галасында өлдүрүлмәсиндә вә Шушанын Иран гошунларындан азад олунмасында фәал иштирак етмишдир.

⁴ Агил Аббас. Батман гылынч. (Повест), «Улдуз», 1988, № 1, с. 7.

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 57.

² Женә орада, сәһ. 57—58.

³ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 16.

Пәнаһ Әли ханын гүввэләриндән гат-гат күчлү олан Шәки вә Ширван ханлыгларына галиб кәлмәси Гарабаг ханлыгынын шәһрәтини Загафгазјаанын һудудларындан хәјли узаглара јайды. Мирзә Адыкәзәл бәјин «Гарабағнамә»синдә «Баят мұһарибәси» Мирзә Чамала ујғун шәкилдә тәсвир олуиуиш, ермәни (Хәмсә) мәликләриниң Пәнаһ хана илк чидди хәјанәти габарыг шәкилдә верилмишдир. Онларын јазмагларына көрә «Хәмсә» мәликләри һәтта Чәләбинниң Баята јүрүшү заманы дәстәләри илә дөјүшдә иштирак етмишләр.

Баят галасында дүшмәнләр үзәриндә гөләбә чалса да Пәнаһ Әли хан даһа етибарлы галада мәскән салмағы гәрәра алды. Мирзә Чамалын јаздыгына көрә Пәнаһ Әли хан Баят галасынын стратеги бахымдан зәиф олдуғуну вә орада гошун сахламағын чәтинлијини, иғлимниң истилијини нәзәрә алараг јени мұдафиә галасыны Тәрәнкүт адланаң јердә Шаһбулаг галасыны тикдирмәји гәрәра алды. Арха тәрәфдән Шаһбулаг дағынын тәбини мұдафиә әһәмијјәти, Шаһбулагын бол вә тәминз сују бурада јашајыш үчүн әлверниңи шәрант тәјин едирди. 1748-чи ил Баят мұһарибәсиндән әз сонра Баяты тәрк етмәк үчүн сүр'әтлә Шаһбулаг галасы тикилди вә Пәнаһ хан өз иғамәткәһили бураја көчүрдү: «Инди Шаһбулагын ады илә мөшһур олан Тәрәнкүт галасынын биңасы гојулду. Мәсләһәтә көрә Баят галасыны тәрк етдиләр. Шаһбулагындан бәјүк чешмә јанында гала тикәрәк, онун әтрафында јүксәк јердә кәһин һәсар һәрдүр. Базар, һәрәк (мејдан), һамәм вә мәсчид тикдиләр».¹

Баят галасы вә орада Пәнаһ Әли ханын гәләбәләри вә Шаһбулаг галасынын тикилмәси вә гәһирән дә олса Хәмсә мәликләриниң итаәт алтына алынмасы Пәнаһ Әли ханын нүфузуну сүр'әтлә артырды. Бундан сонра әтрафдакы ханлыглар ону танымаға вә Гарабағ ханлығы илә әләгә јаратмаға сәј көстәрдиләр. Салнамәчиләр, хүсусилә Мирзә Чамал јазыр ки, «Ширван, Шәки, Кәвчә, Ирәван, Нахчыван, Тәбриз вә Гарадағ ханлары Пәнаһ ханын јанына елчи вә мөктуб көндәрип оуунла дост вә мүттәфиғ олмағ истәдикләрини билдирдиләр».²

Тезликлә Пәнаһ Әли хан бир сыра јени әразиләри

¹ Мирзә Чамал Көстәрилән әсәри, с. 17.

² Јәнә орада, с. 17.

Гарабаға илһаг етди: «...Нахчыван, Тәбриз, Гарадағ һакимләриниң һөкмү алтында олан Нахчываның Зәнкәзур, Тәбризин Гапан вә Гарадағын Чулдур вә Мегри маһалларына әл узадарағ һамысына саһиб олду».¹

Салнамәләрин вердији мә'лумата көрә мұәјјән бир мүддәт Пәнаһ Әли ханын Кәвчә, Ирәван, Нахчыван вә хүсусилә Әрдәбил ханлыглары үзәриндә күчлү тәсири олмушдур. Буну «Сарычалы Дәркәһгулубәји Әрдәбилә һаким тәјин» етмәси бир даһа көстәрир.²

Мирзә Чамал Пәнаһ ханын Шаһбулагда мөһкәмләнмәси әрәфәсиндә ермәни мәликләри илә мұнасибәтләрини гәјдаја салмасына хүсуси јер вермишдир. Мәликләрин һамысынын Пәнаһ ханы танымағы вә она табе олмасы хәјли мұбаризә тәләб етмишди. Бунун сәбәби одур ки, Хәмсә мәликләри һәлә әсрдән бәри мәркәзи Кәвчә олан Гарабағ бәјләрбәјиниң табе олмушдулар.

1736-чы илдә икә јухарыда гәјд етдијимиз киңи Надир шаһ бәјләрбәјиниң һүғуғарынын хәјли мөһдудлашдырмыш, ермәни мәликләриниң Гарабағ бәјләрбәјиниң табелијиндән азад етмиңи, онлара бир һөв мухтарлијјәт вермишди. Мәликләр јалпыз шаһа табе олунмушду. Иранда шаһ һөкүмәти мұвәғгәти оларағ сарәиллығы заман, мәликләр Пәнаһ ханын Гарабаға һаким олтумасилә разиллашмырдылар. Пәнаһ хан Баят, сонра Шаһбулаг галасыны тикдирип даһили рәғибләрилә мұбаризә һәттичәсиндә гөләбә чалды. Христин мәликләриндән илк дөфә көңүлләү оларағ Пәнаһ ханын итаәтини гәбул едән вә оуунла дәстәлуг әләгәси сахлајан Вәрәндә мәлији Мәлик Шаһнәзәр олду. Әз сонра Пәнаһ хан Мәлик Шаһнәзәрин гызыны оғлу Ибраһим Хәлил ағаја аларағ оуунла гоһумлуғ әләгәси јаратды.

Мирзә Чамал јазыр: «...Вәрәндә маһалишың көһнә мәлији Шаһнәзәр бәј мәрһум Пәнаһ хана итаәт етмәји мәсләһәт билдип онун тәклифини гәбул етди вә вар гүввәси илә она дәстәлуг вә сәһимлијјәт көстәрди...»³

Бир гәдәр әввәл икә Хачын мәликлијиниң силәһлы дәстәләри Баласыја дејилән јердә Пәнаһ ханла үз-үзә кәлиб мөғлуб олмушдулар. Бир гәдәр тәрәддүдән сонра Хачын мәлији дә Пәнаһ хана «...табе олду» вә мәрһум

¹ Вахидә Гарабағ ханлығына табе олан Зәнкәзур, Гапан, (Гапан—Н. А.) Мегри һазырда Ермәнистан ССР әразиси олду.

² Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 19.

³ Јәнә орада, с. 15.

Пәнаһ хан тәрәфиндән ата-бабасындан галмыш... аҗрыча мүлкүнә тәҗин едилди. Бүтүн Хачын әһалиси итаәт едәрәк тапшырылан хидмәтләри дүзкүн јеринә јетирирдиләр».¹

Вәрәндә вә Хачын мәликләрини табе етдикдән сонра Пәнаһ Әли хан дикәр үч мәликләрә мүрачист едиб онун һакимијјәтини танымаға вә онунла бирләшмәјә чағырды. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, Пәнаһ Әли хан ермәни мәликләринин һеч биринин мүлкијјәтинә гәтијјән тохунмурду. Буна бахмајараг «Дизаг, Чиләбөрд вә Талыш мәликләри... бир нечә ил онунла дүшмәнчилик вә дава етдиләр...»² Рзагулу бәј дә тәгрибән белә бир фикирдәдир. О да јазыр ки, Пәнаһ хана хүсусилә Талыш вә Чиләбөрд мәликләри чидди мүгавимәт көстәрирдиләр. Рзагулу бәјин салнамәсиндә охујуруг: «...Чиләбөрд маһалынын мәлији Мәлик Һәтәмбәј вә Талыш маһалынын мәлији Усуб бәј бир нечә дәфә бирләшәрәк мөһкәм, кечилмәси чәтин олан јерләрдә Пәнаһ ханла дава етдиләр... Бу сурәтдә Чиләбөрд вә Талыш маһалларынын әһалиси һәр заман асудә әкиб долана билмирдиләр. Һәмишә дава едирдиләр. Пәнаһ ханын атлы вә пијада әскәрләринин әлиндән әзијјәт чәкирдиләр... Нәһәјәт... онлар Кәнчә тәрәфә гачыб, Шамхор маһалында вә Кәнчәнин дағлыг кәндләриндә мәскән салдылар. Бу јерләрдә тамам једди ил галдылар. Ибраһим ханын Гарабағда мүстәғил һаким олдуғу вахтда Хачын вә Чиләбөрд маһалларынын әһалиси дә Гарабаға гајыдыб, ихлас илә она табе олдулар...»³

Әһмәд бәј Чаваншир ермәни мәликләринин Пәнаһ ханла мүнасибәтләрини гысача олараг белә хүласә етмишидир: «...Бу галибијјәтдән сонра (Һачы Чәләби хан үзәриндә гәләбә—*Н. А.*) Пәнаһ ханын икидлији һаггында дилләрә дүшән дастап, о заман Гарабағда јашајан бүтүн мүсәлман тајфаларыны мүһарибәсиз олараг онун тәбәәлијјинә табе етдирди. Бу һәрч-мәрчлик дөврүндә бир нөв мүстәғилләшән ермәни Хәмсә мәликләриндән (5 нөфәр әјаләт рәнсиндән) бири өз әмиси Мәлик Сејни (башга салнамәләрдә Мәлик Һүснү—*Н. А.*) хайнчәсинә өлдүрүлдүјүнә көрә башга мәликләрин нифрәтини газанмыш олан мәлик Шаһнәзәр өз Вәрәндә әјаләти илә

бирликдә көнүллү сурәтдә Пәнаһ ханын тәбәәлијјини гәбул етди. Галан дөрд мәликдән Хачын мәлији Улубаб (Һәсән Чәләловларын хәләфи) Баллыча ојамағы јанында гызғын мүгавимәт көстәрдикдән сонра оғланлары илә бирликдә гылынчдан кечирилди. Гоншу вилајәтләрдән топланмыш хәзинә пулларыны сахлајан Туғ вә ја Дизаг мәлији Јеган өз оғуллары вә гоһумлары илә бирликдә кәскин мүгавимәт көстәрдикдән сонра, онларын бир һиссәси гырылмыш, бир һиссәси исә ислам динини гәбул етмишди. Түркләрә гаршы Надир шаһын мүһарибәсиндә өз икидлијинә көрә Султан рүтбәси алмыш Чиләбөрд мәлији Аллаһгулу Султан әввәлчә онун тәбәәлијјини гәбул етмиш, лакин сонралар хәјанәтдә иттиһам едиләрәк Пәнаһ ханын әмри илә өлдүрүлмүшдү. Онун гардашы Мәлик Һәтәм Талышын бешинчи мәлији Мәлик Усубла иттифаг бағлајыб, узун мүддәт өз обаларыны Пәнаһ хан дәстәләринин һүчумларындан мудафнә етмиш, лакин Мардакерт кәндиндә уғрадылары мөғлубијјәтдән сонра Төртәр чајынын јухарыларында јерләшән алынмаз Чырымых галасына чәкилмишдиләр. Бир илә гәдәр галада галдыгдан сонра нәһәјәт, өз әиләләри илә бирликдә гүрбәт елләрдә ничат ахтармалы олмушдулар. Лакин онлар бунунла өз сијаси фәалијјәтләрини битирмәдиләр. Белә ки, сонралар онларын һәм өзләри вә һәм дә өвләдлары (биринчинин оғлу Мәлик Мәчһун) даим Гарабаға һүчумлар едирдиләр...»¹

Бу мәликләр сонралар Күлүстан мәликләри адландырылдылар. Чүнки онлар игамәткаһыны Кәнчәдән чәнуб-шәргдә јерләшән Инчәчајын јухарысындакы Күлүстан галасына көчүрмүшдүләр. Пәнаһ ханын ермәни мәликләри илә әлағәсиндән данышан Мирзә Јусиф Нерсесов јазыр ки, Мәлик Шаһнәзәр Гарабағ ханлылары дөврүндә онла чох хидмәт көстәрмишидир. Буна көрә дә бөјүк һөрмәтә малик иди. Мәлик Шаһнәзәр һәмишә өз оғлу вә вариси Мәлик Чәмшид илә ханлара гуллуғ етмиш вә ханларын һөрмәтини газанмышлар. Һәтта Мәлик Шаһнәзәр ишин вә вәзијјәтин јахшылашмасы хатирәси үчүн гызы Һүрзәти Пәнаһ Әли ханын оғлу Ибраһим хана эрә верди. Беләликлә дә онларын арасында јахшылыг вә гоһумлуғ јаранды.²

Пәнаһ хана ән чох мүгавимәт көстәрән Чиләбөрд Мә-

¹ *Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 16.

² *Јенә орада*.

³ *Рзагулубәј Мирзә Чамал оғлу*. Көстәрилән әсәри, с. 13.

¹ *Әһмәдбәј Чаваншир*. Көстәрилән әсәри, с. 20.

² *Мирзә Јусиф Нерсесов*. Көстәрилән әсәри, с. 58—59.

лији Аллаһгулу олмушдур. Аллаһгулу Султан Пәнаһ Әли ханла данышыг апармаг үчүн онунла Агоғланда көрүшмүшдүр. Бу көрүшдә иштирак едән Нахчыван ханы һейдәргулу ханын тәһрики илә Аллаһгулу Султан өлдүрүлмүшдүр. Онуң јеринә кечән Мәлик Һәтәм гардашынын интигамыны алмага чалышырды. Бу ишә Талыш мәлији Мәлик Усубу да чөлб етди. Пәнаһ Әли хан онларын јерләшдији Чырмых галасыны алмаг үчүн дәфәләрлә дөјүшә кирмәјә мәчбур олду. Мәлик Һәтәм мәғлуб олдуса да узун мүддәт Гарабағ ханлығына гаршы дүшдән мүнасибәт бәсләди.¹

Мирзә Адыкөзәл бәји Гарабағ мәликләри барәдә рәји дә марағлыдыр: О, јазыр ки, Вәрәндә мәлији Мәлик Шаһнәзәр әмис Мәлик Һүснүнү өлдүрүб јеринә кечмишди. Бу сәбәбдән дә дикәр мәликләр Вәрәндәни дармадағын етдиләр. Мәлик Шаһнәзәр Чанағчы галасына гачмагла јахасыны гуртара билмишди. Рәгибләр Чанағчы галасыны ала билмәдиләр. Јакин әнд етдиләр ки, кәлән баһар галаны алсынлар. Бу сәбәбдән Мәлик Шаһнәзәр Пәнаһ хана пәнаһ кәтирмәли олду. «Мәлик Шаһнәзәр өзүнү зәиф вә гол-генадыны сыммыш көрдү. О, кәләчәји көрдүјүндән, «Нияз үзүнү гул бәсләјән ханын кәндарына сүртдү, итаәт сырғасыны гуағына асды вә хидмәт кәмөрини белинә бағлады. Ханын һүзурунда ласыни дәрәчәдә чанфәшанлыг етди вә сон дәрәчә мөһрибаклыг кәстәрди. Иидики Шуна шәһәринин јерини мәрһум ханын јадына салыб, она тәриф етди. Сонра уча шанлы ханы кәтириб бу јери она кәстәрди. О да бу јери бәјәнмиш олдуғундан, һәмин шәһәрин бинасыны гојуб орада мәскән етди. Бу галаны вә мәһкәм бинаны дүзәлдиб өлкәнни мәркәзи етди... Пәнаһ хан Мөһри, Күнәј маһалларыны Беркүшада гәдәр Гарадағ һакиминин әлиндән алыб өзүнә табе етди. Татөф вә Сисјан маһалларыны Нахчыван һакиминдән, Зәһкәзур вә Гапан маһалларыны Тәбриз бәјләрбәјисиндән алды. Колаңлыларын мәскәни олуб, Утағыч кәндиндән Көјчә сәрһәдинә гәдәр узсан Тәртәр чајы сәһилиндәкн јерләри Ирәван һакиминдән алды. Көңчә һакимләринә аид вә Худафәрин көрпүсүндән Күрәк чајына гәдәр олан јерләри дә өз әлиңә кечирди...»² Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, Пәнаһ хан даһа сонра Нахчыван елиндән олан Көңкөрли ели-

ни, Күрчүстандакы Дәмирчи Һәсәнли елини, Чинни тај-фасынын бир гисмини Гарабағда јерләшдирди.¹

Мирзә Адыкөзәл бәј Гарабағ мәликләринин мәншәји һағгында белә мә’лумат верир: «Бу маһалларын бири—Дизағтыр. Мәликләри Мәлик Јеган адланыр. О, Лоридән гачыб кәлмиш, Надр шаһын сәлтәнәти дөврүндә вә онун әмрилә мәликләк тахтына отуруб һөрмәт газанмышдыр».²

Беш мәликдән икничисп—Вәрәндәдир. Онларын мәлији Мәлик Шаһнәзәрди. Көһнә фамилија олан Мәлик Шаһнәзәрлиләр вахтилә Көңчә маһалынын табымыш адамлары идиләр. Сонра ордан гачыб Гарабаға кәлиб Вәрәндәдә јерләшдиләр.

Һесаб илә үчүнчү—Хачындыр. Мәликләри Һәсән Чәлалыјан өвләлдыр. (Онлар) рәјасәт кәлининә кәзәллик вериб һөкмран олмушлар. Бу әлгә мәликләк мәнсәбиндән мәрһум олдуғдан сонра, бу маһалын мүстәғил бир мәлији олмамышдыр. Буна көрә мәликләк вәрсен һәр ил бир шәхсин мәчәсинин сағын олмуш вә һәр вахт бир һәрифни сәрхош етмишди. Ахырда мәрһум Пәнаһ хан Чаванширин дөвләт күнәши вә шөкәт бајрағы рәјасәт үфүғүндән баш вуруб Гарабағ илајәтинин бүтүн сәһәсини мәләл вә дөбдөбә илә ишығландырды. Бу заман Хыпзырыстанлы Мәлик Мирзә хан өзүнү кәзәл ираде вә сәдағәтнә көрә, бу әбәдн дөвләт мәрһумларынын әмрилә мәликләк сиккәсини күмүш кимя саф олан адына кәсдири. Ондан сонра да оғлу Мәлик Аллаһверди вә һәвәс Мәлик Гәһрәман «һәр кәсин һөвбәти беш күндүр» мисрасынын мәзмунуна мәликләк бајрағыны көјләрә галдырдылар».

«Дөрдүнчү Чиләбөрд маһалыдыр. Мәликләри Мәлик Аллаһгулулар. Әсилләри Мағавиздән кәлмәлиди. Булар кәлиб Чиләбөрдә мәлик олмуш, Тәртәр чајынын ортасында ән мәһкәм бир мәмләкәтдә јерләшмишләр. Чох чәтнн бир јолу олан Чөрмух (рә’вајәтә көрә Чиләбөрдүн мүхтәсәр адыдыр—Н. А.) галасыны өзләринә мәскән, сығнаг вә мәнзил етмишләр. Чиләбөрдә мүстәғил олараг јијәләнмиш вә бөјүк бир шәһрәт газанмышлар. Надр шаһла Османлы сәрәскәри Көпүрлү оғлу Ибдуллаһ Паша арасында олан мүһарибәдә, Мәлик Аллаһгулу чох шүчәст вә икидлик кәстәрди. Надр шаһ да мәликлә-

¹ Мирзә Лусиф Нертегов. Кәстәрилән әсәри, с. 53—59.

² Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 58—59.

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 59.

² Јенә орада, с. 60.

лик хэлэтини онун габилитетли вүчудуна лајиг көрмөди, она султанлыг рүтбәси вә хәл'әти верди. О, (Надир шаһ) әмр етди ки, бундан сонра хас вә авам чамаат она мәлик дејил, Султан десин. Доғрудан да онлар дөбдөбәли гәдим бир очаға (аиләјә) мәнсуб имишләр».¹

«Бешинци—Талыш маһалыдыр. Мәликләри Мәлик Усубдур. Әсилләри Ширвандан кәлмәдир. Бир мүддәт Талыш кәндиндә сакин олмушлар. Онлардан бир чоһу дөфәләрлә мәликлик етмишди. Сонралар мәлик Усуб Күлүстан галасыны зәбт едиб орада сакин олмушдур».²

Мирзә Адыкөзәл бәј һакимийәти мөһкәмләндирмәк үчүн Пәнаһ Әли хан вә ермәни мәликләри арасындакы зиддийәтләри белә үмумиләшдирир: «...Пәнаһ хан илә Хәмсә мәликләри арасыкәсилмәз мүбаризәдә иди. Узун заман мүһарибә олду. Гыргын алову араларында шө'ләләнди. Ахырда, аллаһын төвфиги вә пәрвәрдиқарын көмөји илә мәрһум Пәнаһ хан галиб кәлиб о нәсилдән бир нечә нәфәрини өлдүрдү... Онларын гол-ганадлары сынды вә пәришан олдулар».³

Мирзә Адыкөзәл бәј даһа сонра Мәлик Шаһнәзәрин нәвәси тәрәфиндән Гарабағ ханлығына етдији хәјанәти тәсвир едир: «Вәрәндә мәликләриндән Мәлик Шаһнәзәр нәчиб вә бөјүк бир аиләјә мәнсуб олуб чоһ варлы иди... Мәрһум Пәнаһ хан вә Ибраһим ханын мөһрибанлыг нәзәри, һөрмәт вә мәрһәмәт көзү һәмишә Мәлик Шаһнәзәр вә оғлу Мәлик Чүмшүдүн үстүндә олмушдур. Мәлик Шаһнәзәрин бир гызы Ибраһим ханын арвады олдуғундан араларында гоһумлуг да әмәлә кәлмишди. Лакин нәвәси Улубаб Хачында мүхтәлиф кәндләрдән вә ајры-ајры гәсәбәләрдән гошуи ады илә дөләдузлары чәм етди. Баллыгајаны сәнкәр едәрәк мәрһум Пәнаһ хана гаршы үсјан галдырды. Беһиштлик мәрһум Пәнаһ хан бу әһвалаты ешидинчә, бөјүк бир сүр'әт вә әзәмәтлә һәрәкәт етди. О мөһкәм сәнкәри вә сығнағы нифағ әһлинин иттифағ вә ихтилаф әһлинин үрәји кими позуб дағытды... Бундан сонра, Хачын әһли итаәт һалгасыны гулағларына тахыб, сәдагәт халатыны чијинләринә салдылар. Итаәтин аман евинә гәдәм гојуб бир даһа дүшмәнчиликдән дәм вурмадылар».⁴

Фәалијәтинин илкин чағларында Пәнаһ Әли ханын һәјата кечирдији сијаси, игтисади вә һәрби тәдбирләри уғурлу олса да XVIII әсрин 50-чи илләринин әвәлиндә онун гаршысына Иранда һакимийәт уғрунда фәал мүбаризә апаран вә сјни заманда көзүнү Азәрбајҗан ханлығларына дикән тәһлүкәли бир гүввә мејдана чыхды. Бу, Иранда һакимийәт уғрунда ганлы мүһарибәләр апаран гачарлар сүләләсинин башчысы Мәһәммәд һәсән Гачар иди. О, Иранда һакимийәт уғрунда апардығы мүбаризәдә мүстәғил Азәрбајҗан ханлығларыны өзүнә табе едиб, онларын дөјүшкән гошууларындаи истифада етмәк мөһсәдини күдүрдү. Мәһәммәд һәсән хан Гачар илк нөвбәдә өз тајфасына јахын сајдығы гарабағлыларә истинад етмәк фикриндә иди. Бу хәбәр Пәнаһ Әли хана чатдыгда ону чоһ нараһат етди.

Мирзә Чамал јазыр ки, Пәнаһ ханын Гарабагда горхусуз вә сүр'әтли инкишафы «Мәһәммәдһәсән хан Гачарын Мазандаран, Ираг вә Азәрбајҗан¹ тәрәфләриндә өзүнү мүстәғил е'лан етдији күнә гәдәр давам» етди.²

Чәнубдан кәлән горхулу хәбәрләр вә Азәрбајҗанын өзүндә чәрәјан едән һадисәләр—ганлы феодал ара вуршмалары кестәрди ки, Шаһбулағ галасы да о гәдәр е'тибарлы сығиначағ дејил, кеч-тез нисбәтән гүввәтли дүшмәнин гурбаны ола биләр. Мәһз бу сәбәбдән Пәнаһ Әли хан даһа мөһкәм гала—шәһәр салмағ фикринә дүшдү. Әһмәд бәј Чаванширин јаздығына көрә Пәнаһ Әли хан јени пајтахт јаратмағ әзминдә оларкән Шаһбулагда кениш мәсләһәт шурасы чағырмышды. О, шурадакыларә ашағыдакы сөзләрә мурачиәт етмишди: «Биз кәрән дағларын ичиндә, мөһкәм вә кечилмәз јердә елә бир әбәди вә сарсылмаз гала тикәк ки, ону күчлү дүшмән белә мүһасирә едә билмәсин. Галанын бир тәрәфи дағларда олан елләрин үзүнә ачығ олмалы вә маһалларла рабитәмиз, әлагәмиз кәсилмәмәлидир».³ Гарабағ ханлығынын јени пајтахты—Шуша галасы олду. Беләликлә Азәрбајҗанын әразисиндә јени бир шәһәр әмәлә кәлди. Шуша шәһәри XVIII әсрин орталарында јаранмыш вә инкишафына көрә бир чоһ орта әср Азәрбајҗан шәһәрләрини архада гојан јекәнә шәһәр—гала иди. Салнамәләрин вердикләри мә'лумата көрә Шуша галасынын ја-

¹ *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Кестәрилән әсәри, с. 60.

² *Јенә орада*, с. 61.

³ *Јенә орада*.

⁴ *Јенә орада*.

¹ Чәнуби Азәрбајҗан нәзәрдә тутулур.

² *Мирзә Чамал*. Кестәрилән әсәри, с. 19.

³ *Әһмәд бәј Чаваншир*. Кестәрилән әсәри, с. 21.

ранмасы тарихи тәгрибән белә олмушдур. Пәнаһ Әли ханын јени пајтахт јаратмағ фикриндә олдуғуну билән сарај әјанларындан бир групу она дәннз сәтһиндән 1.400 метр јүксәкликдә олан вә үч тәрәфдән тәбии мүдафиәси олан мешәликләрлә өртүлмүш, бир тәрәфдән учурум, дикәр тәрәфи исә сылдырым гајаларла әһатә олунмүш бир нәв тәбии галаны хатырладан јери кәстәрдиләр.¹ Рәвајәтләрә кәрә, бурада нә ахар су вә нә дә бир булаг вар иди. Белә бир јердә јени шәһәр—гала салмағ садә бир иш дејилди. Пәнаһ Әли хан һәмни јери бәјәнсә дә өз фикрини гәти сөјләмәмниш вә илк нөвбәдә су гујусу газылмасыны тәләб етмишдир. Мирзә Адыкөзәл бәј бу барәдә јазыр: «Шәһәрни бина олуначағы јердә ахар су вә булаг јох иди. Имтаһан үчүн бир нечә гују газдылар. О гујулардан су чыхандан сонра (ишчи) 1170-чи илдә Шуша шәһәрини бинасыны гојдулар.

Шаһбулагында сакин оланлары бир пара кәнд әһалиси илә көчүрүб бураја кәтирдиләр. Һәр бир шәхсә јурд вә јер вериб халғы сакин етдиләр. Сонра Пәнаһ Әли хан өз әнләси үчүн уча имарәтләр вә кешни биналар салдырды. Һүнәрли усталар, сәнәт саһиб вә иш билән мәрмарлар бары, һасар, бүрч вә дивар чәкдиләр. О диварларын әсәри бәзи јерләрдә иди дә дурур».²

Мирзә Чамал Шуша галасынын јерини мүәјјән едилмәси барәдә јазыр ки, ханын етибарлы адамлары галанын јерини мүәјјән етдиләр. Лакин кәләмәк шәһәри су илә тәмин етмәк чәтти мәсәлә иди. ...Галанын ичиндә ики-үч булагдан башга ахар су јох иди. Бу булагларын сују исә гала чамаатына кифајәт етмәзди. Она кәрә, күман кедән јерләрдә гују газдырыб мүәјјән етдиләр ки, буранын бир чох јерләриндә су гујулары газмағ мүмкүндур. Бу хәбәри мәрһум Пәнаһ хан чатдырдылар. Хан севинәрәк, бир нечә нәфәр өз јахын адамы илә бураја кәлди, јерлә таныш олуб, әзмлә галанын бинасыны гојду».³

Шуша галасы адамсыз јердә салындығындан бураја гарабағлылардан әләвә, башга гоишу Азәрбајҗан хан-

лыгларындан да кәләмәк олду. Өзкә шәһәр вә кәндләр-дән кәләмәкәри мувафиг оларағ мүәјјән мәнәлләрдә јерләшдирдиләр. Буну Шуша шәһәриндәки бир чох күчә вә мәнәллә аялары бир даһа кәстәрир. Шушанын бәзи мәнәлләләрини Тәбризли, Агулисли, Газанчалы, Көчәрли, Чулфалар вә с. адландырылмасы, һәмни мәнәлләләр-дә јашајанларын мувафиг шәһәр вә кәндләрдән кәләмәк-рини кәстәрип дәннләрди.¹

Әһмәд бәј Чаваншир јазыр ки. Пәнаһ ханын һаки-мијјәти «... дөврүндә вә буидан бир гәдәр сонра Күр-чүстандан вә дикәр гоишу ханлыглардан Һүсејн, Гара-чарлы, Чинли, Дәмирчи, Һәсәнли, Гызыл Һачылы, Сәфи-Күрд, Бој-Әһмәдли, Саатлы, Кәккәрли... тајфалары вә бир чох бачгалары Гарабағ, Пәнаһ ханын јаңына кө-чүб кәлдиләр».²

Шуша шәһәрини XVIII әсри 50-чи иләрини әввә-линдә бина едилмәси барәдә јухарыда ады чәкитән әсәс-ли мәнбәләрә рәғмән ермәни екстремист алимләри шәһә-рин јаранма тарихини вар гүввә илә тәриф едиләр. Хусусиә Гарабағын дағлыг һисәсиә әраси иддиасын-да олән алимләр Шуша тарихи һаггында һәр чүр ујдур-малар, сактакарлыктара јөл верирләр. Шаһен Мкртычја-нын «Дағлыг Гарабағын тарихи—мәрмарлыг абидәләри» ады елмән чох фәнги тајаларға дәлу китабында деји-лир ки. Шикикәр (Шуша) галасы һаггында куја һәлә VI әсрдә мәрһумат вериләр. Куја Кијаз Ованнәс-Аван 1740-чы илдә Шуша галасыны јендән бәрнә етмишдир. Куја 1803чү илдә ермәни көчүлләләрини көмәји илә русләр Шуша шәһәрини алмыш вә харичи мүдахиләчи-ләрин һакимијјәтини сон гојмушлар вә с. б. к.

Әввәлдән ахыра гәдәр сәми һәнгәтә зилд олан бу сәјмләмалара чаваб вермәјә еһтијаж белә јохдур. Үмү-мән ермәниләр нә XVIII әсрдә, нә ондан әввәл вә нә до сонра Гарабағда шәһәр салмағ иһтидарына малик олма-мышлар...

Пәнаһ Әли хан вә Ибраһим Хәмит хан Гарабағ хан-лыгынын пајтахты Шуша шәһәрини гәдим вә орта әср-ләрин бүтүн шәһәрсалма шәрәләри әсасында јүксәк сә-мијјәдә бина етмишдиләр. Шәһәр он алты мәнәлә

¹ Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтиун архелоглары (т. е. д. М. Һүсејновун рәһбәрлији алтында) Шуша галасынын јериндә вахты илә јашајыш јери олдуғу фикрини ирәли сүрмүшләр. Бә-зи мәрһуматлара кәрә о шәһәр XIII әсрдә монголларын басгыны заманы харабазарлыға чеврилмишдир.

² Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 60.

³ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 19—20.

¹ Описание Карабахской провинции составленное в 1832 г. по распоряжению главнокомандующего в Грузии Ермолова... ЦГАИ Азәрб. ССР, ф. 24, оп. 2, д. 52; «Матендаран», сәһәд. 229, с. 99; Әһвалат-е Гарабағ, Матендаран, сәһәд. 226, с. 78.

² Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 20.

(квартала) бөлүнмүшдү; 1. Бөжүк гуртлар; 2. Сејидли; 3. Чулфалар; 4. Төзө мөһөллө; 5. Намам габагы; 6. Демирчилер; 7. Гујулуг; 8. Хоча Әмирчанлы; 9. Мамајы; 10. Саатлы; 11. Көчөрили; 12. Мердинли; 13. Чөл гала; 14. Начы Јусифли; 15. Чухур мөһлө; 16. Балача гуртлар. Нәмин мөһлөлөр инди дә Гарабағда вә үмүмән Азербайчанда мөвчуд олан јашајыш јерләрини, гәдим тајфа бирләшмәләрини (етносу) әкс етдирир.

Шуша мөһәлләләринин һәр бириндә тәдричән мәсчидләр, һамамлар, мөһлә булаглары тикилди. Шәһәрдә галыглары зәманәмизә гәдәр саламат галмыш күчлү канализасија системи јарадылмышды. Шәһәрин чәнубгәрб һиссәсиндәки кениш дүзәнкаһ (Чыдыр дүзү) кәзмәк вә тәлим кечмәк үчүн, шимали-шәрг һиссәсиндәки әрази исә тәсәррүфат, илхы, гошун вә б. мөгсөдләр үчүн ајрылмышды.

М. М. Хәзанинин салнамәсиндә дә Шуша галасынын тикилмәси просеси, оранын гурулушу, су тәһизаты, әһалинин јерләширилмәсинә даир мараглы мәлүмат вермишир. Шушанын һасары ичәрисиндә Пәнаһ ханын, оғлу Ибраһим Хәлил ханын хүсуси галача вә бүрчләри олан јашајыш биналарынын да олмасындан М. М. Хәзани бәһс ачмышдыр. М. М. Хәзани һәрби истеһкамлар, бүрчләрлә јанашы әһалинин истифадә етдији имарәтләрә бөјүк јер верир. Ибраһим ханын евиндән дапышаһ Хәзани јазыр ки, Тәпә үзәриндә јерләшән бу имарәтдән Ибраһим хан галаја дүшмән һүчүм едәчәји тәгдирдә онун мүдафнә имканына малик иди. Пәнаһ ханын оғланлары Мәһрәли бәј вә Талыбхан бәј дә белә јарашыглы бинада јашајырдылар. Сонралар Ибраһим хан бөјүк оғлу Мәһәммәдһәсән аға үчүн тикдирдији бина Шушанын ән мәнзәрәли вә тәмтәраглы бинасы олды. Мир Мейди Хәзани ме'марлыг абидәләриндән данышаркән Көвһәр аға тәрәфиндән Чүмә мәсчидинин тикилмәсини хүсуси олараг гејд едир. Ме'мар—мүһәндис Кәрбәлаји Сәфинин нәгшәси вә рәһбәрлији алтында тикилән Көвһәр аға мәсчидләри зәманәмизә гәдәр өз бәдн-естетик сиррини сахлајыр.¹

Пәнаһ хан, Ибраһим хан вә Мейдигулу хан дөврләриндә Агдамда олан ханлыг абидәләри бөјүк һөрмәтдә олмушдур. М. М. Хәзани јазыр ки, 3 күмбәзли мөгбәрәләр Пәнаһ хан вә онун өвләдларына аидир. Пәнаһ хан

нын бу мөгбәрәләри әтрафында архлар, јоллар, овдандар (су анбарлары), бузханалар вә еһсан бағы дејилән саһәләр ил боју абад вә нәзарәтдә олурду. М. М. Хәзанинин «Гарабағ тарихи» әсәриндә истеһкам тикинтиләриндән Әскәрән галалары вә Гаргар чајынын Шушада Хәзинә Гајасы әразисиндән кечдији јердә сылдырым галада газылмыш отаглардан хүсуси бәһс ачмасы да дәјәрлидр. Азербайчан әразисиндә белә бир тикинтини мисли бәрәбәри јохдур. Јерин сәтһиндән чох һүндүрдә тикилән, чәтин вә еһсиз бир јола малик олан бу отаглар, дүшмән Шуша галасына һүчүм едәркән, ханын хәзинәсини мүһафизә мөгсәди илә һазырланмышды. Она көрә дә бу галаја Хәзинә гајасы ады верилмишидр.¹

Мирзә Чамал јухарыда гејд едиләләрә әләвә олараг Шуша һаггында јазыр: Пәнаһ Әли хан «...Шаһбулаг галасынын сакинләри олан бүтүн рәјјәтләрни мүлазимләрини, сәләрини вә бир сыра кәндләрини кәндхудаларынын әнлөләрини көчүрүб бу галанын ичиндә јерләшидрди... һамыја, хүсусилә өзү үчүн јурд вә имарәт мүәјјән етдикдән сонра маһир усталар, ағыллы, ишкүзар адамларла галанын һасарыны чәкдирди».²

Шуша галасынын тикилиши һазыр олар-олмаз Пәнаһ Әли хан бир нечә мүһүм сәјаси компанијаларда иштирак етмәли олды. Илк әзвәл о, Каргли чары Тејмураз вә онун оғлу Кахетија чары II Ираклинин һијләләринин гурбаны олды. Нәмин дөврдә Шәки ханы Начы Чөләби күндән-күнә мөһкәмләндијиндән бир чох гошну Азербайчан ханларыны, һәмчинин ады чәкилән күрчү чарларыны тәшвишә салмышды. Онлар Начы Чөләбинин өзләри үчүн потенциал рәғиб сәјараг она гаршы бир сыра Азербайчан хаңлыгларыны гојмаға наил олдулар. Күрчү чарлары ејли заманда Пәнаһ Әли хандаи еһтијат едирдиләр. Одур ки, белә бир һијләјә әл атдылар: Тејмураз вә II Иракли Пәнаһ Әли хана тәклиф етдиләр ки, Нахчыван, Гарадаг, Кәнчә ханлары илә Кәнчә әтрафында Шәки ханлығына гаршы бирликдә һәрәкәт етмәк үчүн мүәјјән олунмуш күндә мүшавирәјә топлашылар. Лакин Азербайчан ханларындан һеч бири бу тәклифин һијлә олдуғуну һисс етмәдән Кәнчә тәрәфә јолландылар. Бу за-

¹ М. М. Хәзани. Кәстәрилән әсәри, с. 209.

² Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 20. Шуша галасынын әсасынын 1750-чи илләрдә гојулмасыны П. И. Григорјанын вердији мәлүматә көрә вә Раффинин «Хемсе Меликн» ады әсәриндә, һабелә Бархударјанын «Артсаг» әсәрләри дә тәсдиг едирләр.

ман бураја бөјүк орду илэ кэлэн күрчү чарлары Азербайжан ханларыны хайичәсинә һәбс едиб Тифлисә тәрәф јөн алды. Бу хәбәр һачы Чәләбијә чатдыгда о, вахт итирмәдән өз дәстәси илэ дүшмәни Агстафа чајы саһилдә һаглады вә күрчү гошунларыны дармадағын едәрәк Азербайжан ханларыны әсприкдән азад етди. Бу һадисәни Мирзә Адыкөзәл бәј тәсвир едәркән јазыр ки, һачы Чәләбијә гаршы иттифаг јарадылмасының тәшәббүсчүсү Пәнаһ Әли хан олмушдур.

Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә»сіндә охујуруг: «...Пәнаһ Әли хан, Гарадағлы Казым хан вә пахчыванлы һејдәргулу хан вә кенчәли Шаһверди хан дөрдү мәчлисә арәстә гылдылар вә мәсләһәтләр едиб белә сәләһ көрдүләр ки, һачы Чәләби ки, чәми Шәки вә Ширванат һакими мәбсүт әлид вә саһиб-ихтијар мүәјјиддир, бизләрә иттифаз етмәз вә тәриги-мүвафигәтә игдам едиб бизимлә јол кетмәз, кәрәкдир ки, она иттифаг илэ тәибәһ вә тәдбир едәлим. Пәк мәкнун зәмирләрини мурасилә мәзмуну илэ валији-Күрчүстан Иракли ханә һали етдиләр вә валији мәзкур дәхи бу әмрдә өзүнү оилара һәмдәм вә һәмгәдәм олмасыны изаһ едиб иш'ар етди ки, чох тәҗил илэ бураја һәрәкәт едәсиниз ки, фүрсәт фөвт олмаја. Пәс мәзкур олан ханлар тәһијјә вә тәдарүки-чәмијјәт вә ләшкәр көтүрүб билиттифаг рајјјәти-әзимәти-әфрәшә едиб кетдиләр вә та Кенчә иш'ариндәни јухары Гызылгаја адлы мөканә јетдиләр вә орада хәјмә вә хәркәһ евич-мәһри-маһә јетирдиләр, валији-мәзбур дәхи о мөксилә ки, вәрид олуб һәмни дәм бу ханларын дөрдүнү дә тутуб кнрифтлар вә мүгәјјәди-кәмәнд әсарәт етди. Пәс һаман дәмдә бир һәфәр һөкәр Шаһверди (бә'зи мәһбәләрдә Шаһмар—Н. А.) там бир мүрәккәб раһи-һәвәрдә сәвар олуб әзим фәрар гылды вә шол вәгтдә һачы Чәләби дәхи ичтима әсакири-Ширванат үчүн һөкмәләр јазыб чәмијјәти шајан вә ите'дади бипајаһла кәлиб Минкәчевир мөбәриндә раһл игамәт салыб вә мунтәзир мугатилә олуб әкдәнишди. Бу әснада Күрүн бу тәрәфиндән бир һәфәр сүварә мүгабилдә пејда олуб Чәләби «ону кәми илэ Күрдән кечирин» деди вә о әмр илэ кечирилиб һачының һүзуруна кәлди. Филфөвр әрз ејләди ки, Гоча баба, ханлары Вали тутду. һачы Чәләби чаваб верди ки, Гоча бабан ишшаллаһ онлары хилас едәр... Пәс һачы Чәләби әмр етди, гошуну сәвәр олуб тәҗил тамамилә Күрдән кечиб Валинин далынча көч бир көч теји-мәраһил гылдылар.

Елә ки, Вали бу һәвалы ешидиб вә бу вағиәни итема етди, чох хофнак вә һәрасан олду. Зира ки, кечән заманда бир кәрә һачы Чәләбинин гошунунун зәрби-дәстини көрмүшдү. Начар әзми мүгабилә едиб чәнаб Шејх Низами әләјһи-әлрәһмәнин мәргәди-мәзарының јанында тәгарүб фәтин вәгә олуб дә'ваји әзим олду. Күрчијә гошуну фәһеш тапыб вә дәхи валијә өз ордусуна гајытмаг фүрсәти мәгдур олмајыб фәрари тәрәрә ихтијар едиб тамамән хәјнә вә хәркәһлары вә манә'рифи ча бәча галды. Вә ханлар дәхи хәјмәләрдә Гызылгајада тамамән галдылар вә һачы Чәләби Сынпағдан беш ағачлығына јетишиб вә фәрар кәсиб чох адамлар тәләф етдиләр. һачы Чәләби Байдар торпағында сәикәр гајырыб өз оғлу Ағакини бәји Тифлисдән бәри олан мүсәлманлара һаким вә һөкмран гылды вә ханлары хилас едиб отағларына раван етди вә өзү дәхи мурәшиәт едиб Ширвана кәлди вә Ағакини бәј һәмни һәваһидә үч ил һакимјјәт етди».¹

Мирзә Адыкөзәл бәјдән иттибас етдијимиз һәмни парчада тарихи фактлар тәһриф олунмуш ишәндә верилмишдир. Гејд етдијимиз ки, Пәнаһ Әли хан һачы Чәләбијә гаршы тәһкик еднәмиш иттифағын тәшәббүсчүсү ки, ил вермишдир. Мирзә Адыкөзәл бәјин фикрини баһга Гарабағнамә сәһнамәләринин һеч бири тәсдиқ етмир. Мәсәлән, Әһмәдбәј Чаваншир јазыр ки, Пәнаһ ханын фәалијјәтиә дәир ән марағлы һадисәләрдән бирини онун бир сыра Азербайжан ханларының күрчү чары II Ираклинин фитнәсиндән мүдафнә етмәсиндә көрүр. һәмни факт дикәр тәрәфдән Пәнаһ Әли ханын Азербайжан ханлары илә сых иттифагда олмасына көзәл ми-салдыр: «Пәнаһ ханын баһчылығы илә баһга бир иттифаг кенчәли Шаһверди хан, пахчыванлы һејдәргулу вә гарадағлы Казымхан арасында бағланмышды. Бу иттифаг чохлу гошунла Шаһверди ханла һејдәргулу ханын торпағларына сохуламуш вә һәтта Арав чајының саһилләринә гәдәр кәлими күрчү чары II Ираклијә гаршы чевриллишди».²

Тарих едмләри һамисәди Ә. Әләскәрзаде Пәнаһ ханын Ағдамда ханлыг гәбристанлығындағы бәнданының китабәсини охумушдур. Мә'лум олмушдур ки, Пә-

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәр, с. 63. һәмни һадисәни баһга мәһбәләр дә тәсдиқ едир Бах: «Описание событий; анонимная хроника XVIII в. на грузинском языке. Перевод Я. С. Токашвили. СМОМПК. т. 21, стр. 37 и сл.

² Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 21.

наһ хан һичри 1172-чи илдә вәфат етмишдир. Бу да миләди тарихин 1758—1759-чу илләринә мутабигдир.

Шуша тикилдикдән сонра Пәнаһ хан бурада Мәһәмәдһәсән хана (1751), Фәтәли хан Әфшара (1758) вә башгаларына гаршы һәрби эмәлијјатлар апармышдыр. В. И. Левиатовун јаздыгы гејдә дејилер ки, Мәһәмәдһәсән хан Гачарын гошунлары Гарабагда олан заман Шуша галасы вар иди. Мәһәмәдһәсән хан Гарабагда чәмиси бир аја гәдәр галмыш, сонра исә чәнуба тәрәф кери чәкилмишди. Онун мәғлубијјәтиндән сонра Кәнчә, Гарабағ, Гарадағ, Нахчыван вә Ирәван ханлары шәкили һачы Чәләби хана гаршы мүһарибә етмәк нијјәти илә Кәнчәнин јахынлығында Күрчүстан чары II Иракли илә көрүшмәли идиләр. Лакин II Иракли онлары һәбсә алды. Е.Токајшвили тәрәфиндән рус дилинә тәрчүмә едилмиш вә «Описание события» сәрләвһәси илә нәшр олуңмуш адсыз күрчү салнамәсиндә бу һадисәләрлә тарихи дүзкүн гејд едилмишдир (Бах: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. ч. 21. сәһ. 37. Тифлис чапы). Бу салнамәјә көрә көстәрилән һадисәләр 1752-чи илин март ајында үз вермишдир. Бу дөврә дә Шуша шәһәри вар иди. Биз дөрд ханын һачы Чәләбијә гаршы уғурсуз һәрби сәфәрини ашағыда даһа мүфәссәл гејд едәчәјик.

XVIII әсрин 50-чи илләринин әввәлләриндә Пәнаһ Әли ханы һачы Чәләби, Тејмураз вә II Иракли илә олан мүнәғишәдән даһа чидди имтаһанлар көзләјирди. Салнамәләрин јаздыгларына көрә Шуша галасы инша едилиб гуртардыгдан бир ил сонра ора јухарыда ады чәкилән Мәһәмәдһәсән хан Гачар бөјүк орду илә басғын етмишдир. Мирзә Адыкөзәл бәј бу һадисәни образлы шәкилдә тәсвир едәрәк јазыр ки, «Мәһәмәдһәсән хан Гачар Астрабад, Мазандаран вә Килан вилајәтләриндән дашларын сајындан чох вә јағышын гәтрәләриндән артыг ган ичән гошун топлады. Шуша галасына јахынлашып Хатун архында дајанды. О бир чох тәдбирләр көрдү вә һијләләр ишләтди ки, бәлкә бу вәситә илә Пәнаһ ханы итаәт торуна салыб Гарабағ овлағынын овчусу олсун...»¹

Һадисәләрин инкишафыны Мирзә Чамал вә башга салнамәчиләр дә демәк олар ки, ејни шәкилдә тәсвир едирләр. Мирзә Чамалын јазыларында охујуруг: «Гала-

нын тикилишиндән бир ил кечдикдән сонра Ағамәһәмәд шаһын атасы Мәһәмәдһәсән хан Гачар Ираг вә Азербайчан гошуну илә Шуша галасыны алмаг вә мәрһум Пәнаһ ханы өзүнә табе етмәк мәгсәдилә Араздан кечиб галанын дөрд ағачлығында чадырлар гурурду... Бир ај орада отурду. Лакин бу гәдәр чохлу гошун илә галаја јахынлаша билмәди. Әксинә, Гарабағын гочаг әһалиси Мәһәмәдһәсән хан ордусунун ат-гатырыны вә башга мал-гарасыны истәр ачыг, истәрсә дә кизли сурәт-дә гарәт едәрәк, онун гошунуна чохлу зијан вурду».¹

Пәнаһ хан өз тәбии шәраитинә көрә үч тәрәфдән алынмаз олан јени игамәткаһыны тәзәчә мөһкәмләтдији, адлы-санлы бәјләрин вә мүхтәлиф јердән кәлмиш сәнәткарларын өзләри үчүн јеничә далдалана чаг дүзәлтдикләри бир заманда Шушаја белә бир пис хәбәр кәлиб чатды ки, Мәһәмәдһәсән хан Гачар Шуша үзәринә һүчүма кечмишдир. Пәнаһ хан чохлу гошун топлајараг мүһарибә мејданында дүшмәнлә үз-үзә кәлмәкдән чәкинмәди. Шושанын 30 верстлијиндә Хатын архы адланан јердә башланан ганлы вурушмада иранлылар мәғлуб олдулар. Бу вурушмада Пәнаһ хан дүшмәнин ики ағыр топуну гәнимәт алды, дөјүшлә Әрдәбил галасыны тутараг, Дәркаһгулу бәји ора һаким тәјин етди.²

Мәһәмәд һәсән хан Гачарын Пәнаһ Әли хан тәрәфиндән мәғлуб едилмәси һагғында бир сыра марағлы фактлар Мирзә Јусиф Нересовун «Тарихи-сафи» китабында да вардыр. О јазыр ки, Мәһәмәдһәсән хан Гачар Гарабағдан керн чәкиләркән Гарабағлыларын әли-нә гәнимәт олараг ики топ кечмишдир. һасар топу ады илә мәшһур олан бу топлар Хатын архында галмышды. Иран гошунлары кедәндән сонра бу топлар Шуша галасына кәтирилди.³ Бу тарихи һадисә Пәнаһ ханы Азербайчан вә Иран миғјасында ән күчлү һаким кими танытды. Мәһәмәдһәсән хан Ирана керн чәкиләркән Кәрим хан Зәнд һакимијјәт уғрунда гызғын мүбаризә башламышды. Лакин Кәрим хан Зәндия гүввәләри илә Мәһәмәдһәсән хан гошунлары үз-үзә кәлинчә Мәһәм-

¹ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 20.

² Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 22.

³ Мирзә Јусиф Гарабағи. Көстәрилән әсәри, с. 37.

Рус-Иран мүһарибәләриндә (1804—1812; 1826—1828) Шуша галасы Иран сәрбазлары тәрәфиндән мүһасирәјә алынаркән бу топлардан истифадә олуңурду. Рус солдатлары һәмин топлардан Иран гошунлары үзәринә атәш ачмышды.

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 65.

мәдһәсән хан җахын адамлары тәрәфиндән өлдүрүлдү вә онун кәснлмиш башы Кәрим хана апарылды. Бу хәҗә-пәтдән Кәрим ханын хошу кәлмәди вә хәшнләрн чәзәландырды. Мараглыдыр ки, 1757-чи илдә Мәһәммәдһәсән ханын башыны җахын адамлары кәсдиҗи кими, 1797-чи илдә оғлу Ага Мәһәммәд шаһ Гачар да өз хидмәтчиләрн тәрәфиндән өлдүрүлдү вә башы кәснлди. Пәнаһ Әли ханын Мәһәммәдһәсән хан Гачара гаршы галиб мұһарибәсн аз чәкәә дә бүтүн Иран әразисиндә сәс-күҗ салмышды...

Мәһәммәдһәсән хандан сонра Пәнаһ Әли ханы өзүнә табе етмәк илднәсына Надир шаһын мәшһур сәркәдәләрнндән бири олмуш Урмиҗаны Фәтәли хан Әфшар дүшдү. Мирзә Чамал җазыр: Фәтәли хан Әфшар «Мәрһум Пәнаһ ханын җанына мәһир елчиләр көндәриб ону итаәтә вә игтифага дә'вәт етди. Ләкин Пәнаһ хан белә сәрдарларга итаәт етмәҗи һаҗы оларга өзү үчүн әзкнлик вә ар билиб, елчиләри кобуд чавабларга керн гәҗтарды».¹

Сонра Мирзә Чамал Фәтәли ханын Иранда гошуң голлаҗараг Гарабагы итгал етмәк вә Пәнаһ ханы девирмәк үчүн һәрби җүрүшә башламасыны төсвир едир. Фәтәли хан Әфшарын Гарабаг угрунда мұһарибәсн төхминән 8 аҗ чәкмишдир.² Мирзә Чамал Пәнаһ Әли ханын Фәтәли хан Әфшарга мұһарибәсннин узун чәкмәснндә әсәс сәбәбләрдән бири Чиләбәрд вә Талын мәликләрини ачыг-ашкар Фәтәли хан Әфшара көмәк кәстәрмәләрн иди.

Фәтәли ханын мәҗлүб олдугу сон дәҗүндә Иран сәрбазаларындан ики миң нәфәр өлдүрүлмүшдүр.³

Мирзә Јусеф Гарабагы бу сон дәҗүш барәдә җазыр: «...Фәтәли хан көрдү ки, бу мұһарибәдә бири нәтичә чыхмаҗачаг вә мәҗәднә һанә олмаҗачаг. Бу гәдәр чалышмаг вә сәҗ һәдәр кетди...»⁴

М. Ј. Гарабагы һәмни дәҗүшә анд фарсча җазылмыш ше'ри мисал верир: Гошуңлар һәр ики тәрәфдән атларын сүрдүләр, гарышга вә милчәк кими бири-биринә гарышдылар....

Үрәкләр давадан доҗмушдулар,
Гылыңларын гынына доҗмушдулар.¹

«О вурүшмада атларын аҗагыларынын тозундан гара дәннз кими һава гаранлыглады: һәмни вахт түффәнк вә топун түстүсүндән көҗ үзү булуд кими өртүлдү. Доу кими күллә җағырды, һеч кәс күлләдән горхмурду».²

Пәнаһ Әли ханын Фәтәли хан Әфшарга мұһарибәснни Мирзә Адыкәзәлбәҗ «Гарабагнамә»нин алтынчы фәс-линдә ишыгландырмышдыр. һәмни фәснл: «Урмиҗа һакими Фәтәли хан Әфшарын Гарабаг вилаҗәти үстүнә кәлмәси, мұһарибә вә сүлһ, Ибраһим Хәлпә аганы алдадыб апармасы вә мәрһум Пәнаһ ханын вәфаты һаггындадыр»—адланыр. Сәрләвһә өзү-өзлүҗүндә төсвир олуна-чаг һадисәләрнн бир нөв күләссидир.

Мирзә Адыкәзәл җазыр ки, Фәтәли ханын Гарабага җүрүшүнүн әсәс сәбәби Пәнаһ ханын симасында әсәс рә-гибини көрмәсн иди: Фәтәли хан билнрди ки, Пәнаһ хандан башга бир кимәә онун девләт вә шөвкәтнин по-зуб дагыда билмәв. Буна көрә онун әдавәтнин үрәҗиндә кизли сахлаҗырды. Затынын хәмрәсн она (Пәнаһ хана—*Н. А.*) гаршы бәсләдиҗи кизли әдавәтнин суҗу илә җоғрула-мушду. О, мәрһум хана гаршы һәрб етмәк мәҗәднә илә 7 дәфә фитнә вә фәсәды көҗләрә галдырды. Ләкин һәр дәфәснндә мәҗәдә чатмадан, күлли тәләфәтлә керн га-җытды. Ахырынчы дәфә улдулар гәдәр сәҗсыз гошуңла көлиб Бәлләча чаҗы илә Хачә Әлиан чаҗы (Хочамә ча-җы—*Н. А.*) арасында олан кәснни бир сәбрада дүшдү. Үмуми җол кәнарнында олан бу җердә сәнкәр дүзәлтди. О, сәнкәрин һасары вә барыларынын дивары инди дә ду-рур. Халг арасында «Фәтәли хан сәнкәри» ады илә мәшһурдур. О, гыш фәсәнни дә бурада кечиртди.

Бу заман Чиләбәрд вә Талын мәликләри—Мәлик һәтәм вә Мәлик Усуб да көлиб Фәтәли ханын гошуңла-ры илә бирләшдир. Оңларын җанында бир сәнкәр дү-зәлтдиләр. Бу сәнкәрин дә асары вә ишанәсн индиҗә гәдәр дурур. Алты аҗ бурада отурдулар. Фәтәли хан ар-зусуна чатмаг мәҗәднә илә һәр күн чанындан кечиб мөҗ-дана атылдырды. Ләкин пешманлыг вә зәрәрдән башга бир шеҗ әлдә едә билмирди.

¹ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 21.

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

⁴ М. Ј. Гарабагы. Кәстәрилән әсәри, с. 42.

¹ М. Ј. Гарабагы. Кәстәрилән әсәри, с. 42—43.

² Јенә орада.

Ахырда о, мәликләрлә бәрәбәр бөжүк бир гүввә илә һүчума кечди. Икидлик межданына шүчаот гәдәм гојду. Пәнаһ хан да мұһарибә межданында үз агардан вә дүшмәни гырмаг үчүн үрәкләри лаләтәк дағлы олан Гарабағ гошуну илә мұдафиәјә кирмишди. Фәтәли хан көрдү ки, арзусунун көзәли варлыг ајнасында көрүмүр. Чидди-чәһдиннин ағачы зәрәр вә пешманлыгдан башга бир сәмәрә вермир. Тәдбирләр көрдү, васитәчиләр салды, сәзиш вә барышыг бинасы гојду. Әдазәт вә дүшмәнчилији арадан галдырмаг истәди. Пәнаһ хан дә бачардыгы заман (мүгәсир) бағышла; чүнки бу кәдәр бир ишдир»—сөзүнүн мәзмунунча, онун хаһинини тәбул етди: (Онлар) Ага көрүсүндә көрүшәрәк сүлһ етдиләр. Барышыг әһд вә пејманла мөһкәмләнди. (Фәтәли хан) мөһрум Пәнаһ хана деди: Бундан сонра дөвләтләримиз арасында ајрылыг вә мәмләкәтләримиз арасында дүшмәнчилик олмайчагдыр. Бунун әксини дүшүмәк ағылакәлмәз бир хәјалдыр. Инди Сиздән достчасына хаһиш вә ричамыз будур ки, әкәр мүмкүн олса уча хәснәтчи ханзадәни бир нечә күнлүјә чадырмыза гонаг көндәрәсиниз. Бу бизә гаршы бөжүк гонагләрвәрлик вә (биздән өтрү дә) сон дәрәчә башыучалыг олар; чүнки Ибраһим Хәлил ағанын мөһәббәти үрәжимиз кабаб едиб, көзләримизи јашла долдурмушдур. Бу васитә илә бир дә онун зијарәтинә нанл оларыг, ону көрүб үрәжимиз тәсәлли тапар. Сонра ону бөжүк бир ештирам вә чәлалза һүзуруна көндәрәрик.

Мөһрум Пәнаһ хан да онун гәлиз аидларына вә јалаи сөзләринә етибар етди. Көзүнүн ишыгы олан икид оғлуну биллики вә нәтиг адамларла Фәтәли ханын ордусуна көндәрди. Бу хәбәр Фәтәли хана јетишинчә, фәрәш вә шадлыг нәһар етди. Әвлад вә әграбасындан, әмир вә сәркәрдәләриндән бир нечә нәфәрини Ибраһим Хәлил ағанын истигбалына көндәрди. (Ханзадә) сонсуз һөрмәт вә һәдсиз ештирамла (Фәтәли ханын ордукаһына) јетишди.

Бир нечә күн галдыгдан сонра, о бахыб көрдү ки, гајытмаға изн ала билмир. Һәр күн бир хана, һәр кечә бир әмирә гонаг олуб, онларын сүфрәси башында вахт кечирмәкдән бир шеј чыхмыр. (Буна көрә) Пәнаһ хана јазды: «Белә мәләум олур ки, Фәтәли хан мәни дә өзү илә бәрәбәр апармаг фикриндәдир. Мәним галадакы (Шушдакы) күрән атымы тәҗили сурәтдә мәнә көндәрин. Белкә јеријән вә сәба јели төк мәнзил кәсән о атын

көмәји илә гача билим». Ат Фәтәли ханын ордусуна јетишинчәјә гәдәр, Фәтәли хан көчмәк тәбилинин сәдасыны мави көјләрә јетирди».¹

Салнамәләрдә Пәнаһ Әли ханла Фәтәли хан Әфшар арасында кедән мұһарибәнин нәтичәси сјни шәкилдә, кедиши исә мұхтәлиф вариантларда гәләмә алынмышдыр. Әһмәд бәј Чаваншир бу мұһарибәни ашағыдакы шәкилдә гәләмә алыр:

Пәнаһ ханын Фәтәли ханла мұһарибәси Мәһәммәд-һәсән хан Гачарын мәғлуб едилдији «һәмин илин гышында Пәнаһ ханын сечмә алајлары евләринә бурахылан заман баш верди. Надир шаһын ән тәчрүбәли сәркәрдәләриндән олан румлу Фәтәли хан² адлы бириси 30 мин нәфәрлик гошуула гәфләтән Шуша јахынлыгында көрүндү. Фәтәли хан галаны гәфләтән тутмаг үчүн өз сечмә гошунлары илә Гаргар чајы тәрәфдән һүчума кечмишдир. Рәвајәтә көрә бу тәрәфдән гала үзәриндә слә бир сүкут һокм сүрүрдү ки, һүчум едәиләр дәрәләрдә вә диварларын архасында кизләнмиш сечмә дәстәләри көрмәдән сәрт гајаларла дырмашараг, атәш ачмадан галаны тутмаг үмидиндә идиләр. Лакин гала диварларынын јахынлыгында онларын курултулу һај-күјү ешидилдикдә мұһасирәјә алынанлар кизләндикләри јерләрдән чыхыб чагырылмамыш гонагларын үзәринә чумдулар вә онларла әлбәјаха вурушмаја кирдиләр. Узун јол кәләрәк јорулмуш вә гәфилдән едилән һүчумдан горхуја дүшән дүшмәнләр дәстә-дәстә дүзүлүб дөјүшә кирдиләр. лакин давам кәтирмәјиб кери чәкилдиләр, онларын бир гисми гырылды, бир гисми исә күч-бәла гачыб чаныны гуртара билди. Бу мұвәфғәјијәтсизлик инадкар румлуну өз ишгалчылыг нијјәтиндән әл чәкмәјә мәчбур едә билмәди. О, Пәнаһ хандан наразы олан ермәниләри вә гошшу хаилары әтрафына топлајараг Хочалы кәндиндә мөһкәмләнди. Беләликлә, мұһарибә партизан мұһарибәси характери алды. Гара Муртуза бәј вә Пәнаһ ханын башга силаһдашлары бу јерләрә бәләд олмајан дүшмәни мұвәфғәјијәтлә тәләјә салараг гырырдылар. Бу заман Фәтәли хан бир һијлә ишләтди; о, әсирләри дәјишдирмәк вә өз гызыны Пәнаһ оғлу Ибраһим хана әрә вермәк бәһанәси илә Ибраһим ханы гонаг чағырды вә

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 71—72.

² Фәтәли хан Әфшар Урмија тәрәфдән иди. «Румлу»—сәһвир.

Пәнаһ ханы өз вассалы е'лан еднб, элэ кечирдији эма-
нэтлэ (кировла) бирликдэ керн гајытды».¹

Фәтәли хан Әфшарын Ибраһим Хәлил ағаны ханшә-
сиһә әср адмасы Пәнаһ Әли хана бөјүк мәһвәһи эзаб
верди. Пәнаһ Әли хан Фәтәли хандан гисас алыб оғлу-
ну хилас етмәк фикринә дүшдү. Мирзә Адыкөзәл бәјни «Га-
рабагнамә»сиһдә бу барәдә охујуруг:

«Бу дөһшәтән хәбәр² Пәнаһ хана јетишди. О кезүнүн
ишығы олан оғлууну ондан узагташдырылганыны көр-
дү. Ајдын дүңја онун нәзориндә тар олду. Гүлдүгүндә
олан јакын адәмләри илә, икид вә бөјүк оғлууну азад
едилмәси үчүн мәсләкәт мәчлисән гуруб мәшһәрәт чыра-
гыны јандырды...»³

Бу һадисәдән вахты илә әфшарлар тәрәфиндән мөг-
лубијјәтә уграмаш Кәрим хан Зәнд бачарығла итифа-
дә етди. Фәтәли хандан итигам алмаг арзусунда олан
Кәрим хан Зәнд Пәнаһ Әли хана елчиләр көндәрнб әф-
шарларла мүнәрибәдә она мүнәрифә олмагы тәклиф
етди. Кәрим ханын Пәнаһ хана мәктубунда дөјүшди:
«Фәтәли хан бизим иһинки тәкчә дүнамәһимиз, һәтта ган-
лымыздыр. Сизә гаршы да олдуғча јарәмав иһләр көр-
мүш, андыны һејмәһиһи позмундур. Сәһни оғлууну мөкр
вә һижлә илә апарыб мәһбус етмишдир. Иһди вар гүввә
илә көмәк етмәли вә бу иһдә һеч һејдән мүнәрибә етмә-
мәһисән. Чүнки итигам алсаг вә оғлууну хилас етсәк
сиз сәһнидијиниз кими биз дә ардумуза чатмыш олача-
ғыг».⁴

Пәнаһ Әли ханын әфшарлар әлҗәһинә мубаризә мөг-
сәдилә Кәрим хан Зәнд итә итифаг јарәтмәһиһи Әһ-
мәд бәј Чаваншир белә тәсвир едир: «О замән Иранда
Фәтәли хандан баһга бир дә Кәрим хан Зәнд мәһшүр
илә. О һакимијјәт арзусунда олмадан баһга, һәм дә
дөјүшдә онун гардаһиһи өлдүрән Фәтәли хана ган әда-
вәти бәсләјирди. Пәнаһ хан бу әдавәтдән итифадә еднб
онун јанына гасидләр көндәрди».⁵ Мирзә Адыкөзәл бәј
Кәрим хан Зәндн Пәнаһ Әли хана көндәрдији мәктуб-
ун ашағыдағы мәзмуида олду: уну көстәрир: «Фәтәли вә
фәсад саһибн олан Фәтәли хан иһди бизимлә ган дүш-
мәһи олушдур. Сизинлә дә иһе хасијјәтли дүшмәһидир.

Вердији сөз вә ичдији андын әксинә олараг һәрәкәт ет-
мишдир. Ибраһим Хәлил ағаны апарараг, Сизи дәрд вә
гүссәјә салмышдыр. һәр ан бир фикридә вә һәр күндә
бир әмрлә һәрб етмәкдәдир. Мән дә... «Еј ағыл саһиб-
ләри, Сизин үчүн гисас алмагда һәјат вардыр» ајәһинин
мәзмунуна әсасән итигам алмагы вә әдавәт гылынчыны
гыһнидан чәкиб һәрбә киришмәји гәрара алмышам. Бу-
на көрә чәнабыһыздан бир дост кими хәһиш едирәм ки,
тә'һили сурәтдә дурмадан вә тә'хир етмәдән һөкмүнүз
алтында олан галиб гошунларыһызла бизә јолдаһлыг
едәһиниз. Чүнки әсас мәгсәдим вә күнәш кими ишығлы
олан фикрим будур ки, һәм сизин оғлууну хилас едим,
һәм дә өз гардаһымын ганыны алым». Мәрһум Пәнаһ
хан да белә бир фүрсәт ахтарырды вә Фәтәли ханын
мәһв олмаһиһи алаһдан истәјирди».¹

Кәрим хан Зәндн әфшарлара гаршы биркә һәрәкәт
етмәк тәклифи Пәнаһ Әли ханын лап үрәјиндән олду. О,
вахт итирмәдән бөјүк орду топлады. Беләликлә, Пәнаһ
хан сечмә дөјүшчүләри илә Аразы кечиб Кәрим ханын
гошунлары илә бирләшди.

Әһмәд бәј Чаваншир ејни заманда идди едир ки,
Кәрим хан Зәнд Пәнаһ Әли ханын дикәр оғлу Мәһрәли
бәји фәрман әсасында Гарабағ ханлығына һаким тәјин
етмишдир. Шүбһәсиз, бу фикир бир гәдәр дәһһлиг тә-
ләб едир. Чүнки Кәрим хан Зәндн һеч бир һүғугу јох
иди ки, Гарабағда хан тәјин едә. Чох күман о, Мәһрә-
ли бәји Гарабағ ханлығыһи һакими кими танымышдыр.

Кәрим хан Зәндн дүшәркәһинә кәлән Пәнаһ Әли ха-
на бөјүк сһтирам көстәрилди. Әһ'ам вә бәхшиш верил-
ди. Кәрим хан вә Пәнаһ хан гошунлары Фәтәли ханын
әсас гүвәләри јерләшән Урмија галасына јүрүш етдиләр.
Шиддәтли дөјүшлөрдән сонра Урмија галасы алынды
Фәтәли хан мәғлүб олду.

Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, Кәрим хан Зәндн
мәктубундан сонра Пәнаһ Әли хан «...сајсыз сүвари дәс-
тәһи вә чоһлу гошунла, Кәрим ханын көмәјинә кетди.
Азәрбајҗан торпағында Кәрим хана јетишди. Кәрим хан
да она гаршы лазыми һөрмәт вә иззәт шәраитини јеринә
јетирди. һәр икиси дүшмәһләри олан Фәтәли хана гар-
шы итифаг бағладылар. Көчмәк тәбилиһи чалыб Урмија
әтрафына јакынлашдылар. Шәһәрн әтрафында фәләк-
ләр гәдәр әзәмәтли олан чадырларыны гурдулар.

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 22.

² Ибраһим Хәлил ханын ханшәһиһи оғурланмасы.

³ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 73.

⁴ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 23.

⁵ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 23.

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 73.

Салари

Чадырларын чохлуғундан јерин үзү
Чәннәт бағчалары кими рәнкбәрәнк олду.

Фәтәли хан да өзүнүн сәһралары долдуран әскәрләри илә мұһарибә мејданына киришди. Бир аз вурушдугдан сонра Фәтәли хан галибијјәт пәрисинин ондан бәхтинин улдузу кими үз дөндәрдијини көрдү. Дөвләт күнәшинин завала јетишдијини дәрк етди. Итәәтдән башга бир чарә тапмады».¹

Гачар вә Әфшар гәбиләләриннә галиб кәлдикдән сонра Кәрим хан Зәнд Иранда һакимијјәти әлә алды. О, башга һакимләрдән фәргли олараг өзүнү «шаһ» дејил, «вәкил» адландырды.

Кәрим хан Зәнд Пәнаһ Әли ханын көмәји илә әфшарлар үзәриндә гәләбә чалдыгдан сонра әсир алдыгы Фәтәли хан Әфшары гардашы Искәндәр бәјин өлдүрүлдүјү јердә е’дам етди. Фәтәли хан Әфшарын үзәриндәки гәләбәдән сонра Ибраһим Хәлил ағанын Гарабағда ханлығы вә ејни заманда Пәнаһ ханын сүгуту башлајыр. Мирзә Чамал јазыр ки, Кәрим хан Зәнд «Урмијада дустаг олан Ибраһим Хәлил ағаны зиңдандан бурахдырыб өз јанына чағырды, она ат, гылыч, хәләт вә Гарабағ ханлығы һакимијјәтинин форманыны вериб, һөрмәт вә томтәрагла Гарабаға јола салды».²

Мирзә Адыкөзәл бәј өз нөвбәсиндә бу һадисәни белә гәләмә алмышдыр: Кәрим хан Зәнд «...Ибраһим Хәлил ағаны һүзуруна чағырараг она гүјмәтлин хәләт, чөваһи-ратла бәзәдилмиш бир гылыч, гызыл јәһәр вә јарағлы бир ат бағышлады. Гарабағ вилајәти ханлыг форманыны она вериб, евә гајымасына изн верди».³

Үмуми дүшмән үзәриндә чалынмыш биркә гәләбәдән сонра Кәрим хан Зәнд бәјүк потенциал гүввәјә малик олан Пәнаһ Әли хандан ејтијат едәрәк онун Гарабаға гајымасына маке олмуш, мәсләхәтчи ады илә Ширази апарыб, өз јанында бир нөв «фәхри әсир» кими сахламышдыр. Мирзә Чамал јазыр ки, Кәрим хан Зәнд Пәнаһ хана гаршы олан «мәһәббәттинә» көрә она «лүтф вә мейрибанлыг» көстәриб деди: «Мәнә гаршы көстәрдијини сәдагәтин вә көмәјин әвәзини чыхмаг үчүн бир нечә мүд-

дәт мәним јанымда галмағыны хәниш едирәм». Ону өзү илә бәрәбәр Ширази апарды».¹

Бурада Кәрим ханын ријакарлығы чох инчәликлә пәрделәнмиш вә гонагпәрәстлик доғуна кејдирилмишди. Фактик олараг Кәрим хан Пәнаһ ханы ханлыгдан мәһрум етди... Мирзә Чамал јазыр: «Мәһрум Пәнаһ хан аз бир мүддәт Кәрим ханын пајтахты олан Ширазида галдыгдан сонра әчәли чатыб Ширазида аллаһын рәһмәтинә кетди. Чәназәсини бәјүк һөрмәтлә Гарабаға кәтириб, инди Ағдам ады илә мәшһур олан, өзүнүн сатын алдыгы һалал мүлкүндә дәфн етдиләр».²

Пәнаһ ханын вәфаты һаггында башга бир рәвәјәт дә мөвчуддур.

Мә’лумдур ки, Пәнаһ хан Ширазида Кәрим хан Зәндиң јанында оларкән вәфат етмиш вә вәсијјәтинә көрә Гарабаға кәтирилмиш вә Ағдамда дәфн олунмушдур. Башга салнамәчиләрдән фәргли олараг Мирзә Јусиф Гарабағи Пәнаһ ханын өлүмү бәрәдә белә јазыр: «...Дејирләр ки, Пәнаһ хан гәсдән өзүнү өлүлүјә вурмуш иди, о, өз јахын адамларына вәсијјәт етмишдир ки, өлөндән сонра онун чәназәсини Гарабаға апарсынлар. Бу һижлә вә хусуси мәгәсәдлә Шираздан чыхыб јолда ата миһиб Гарабаға кетсин вә бурада да өз һөкмранлығыны давам етдирсин. Кәрим хан Пәнаһ ханын фикрини баша дүшәрәк дејир: Пәнаһ хан мәним хејрхәһ достумдур. Буна көрә дә мән көрәк онун чәназәсини там һөрмәтлә Гарабаға көндәрәм. Онун гарныны јарыб әдвизјәт илә долдурдугдан сонра Гарабаға јола салды...»³

Әһмәд бәј Чаваншир Пәнаһ ханын вәфаты бәрәдә ашағыдакы мә’луматы верир: «Һичри 1147-чи илдә Ибраһим хан Шушаја гајытды, бундан ики ај сонра исе Шираздан мәһрум Пәнаһ ханын чәназәси кәтирилди»⁴

Бурада Пәнаһ ханын өлүм тарихи дәгиг верилмәмишдир. Азәрбајчанын тәдгиг вә тәтәббә чөмијјәти тәрәфиндән 1925-чи илдә Ағдамда Имарәт адланан јердә Гарабағ ханларынын аилә гәбиристанлығындакы абидәләр епиграфика бахымындан тәдгиг едиләркән Пәнаһ ханын гәбри үзәриндәки мәрмәр дашда онун вәфатыны көстәрән мәнзүм маддәји тарихдә 1172-чи ил көстәрилмишдир:

¹ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри.

² Јенә орада, с. 24.

³ Мирзә Јусиф Гарабағи. Көстәрилән әсәри, с. 47.

⁴ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 23.

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 74—75.

² Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 24.

³ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 75.

Гәләм бе дәфтәр рәһмәт нәвишәт тарихәш

Рәфиг вә һәмдәм вәјтәд Пәнаһ чүмлә кәрдә.

(Гәләм рәһмәт дәфтәринә онун тарихини белә јазды. Онун дост вә ашналары халгын пәнаһы олду).¹

Салнамәләрин вердији мә'лумата кәрә, Пәнаһ хан 1172-чи илин јайында өлмүшдүр. Она кәрә дә онун 1759-чу илдә өлмәси кәстәрилик. Чүнки, 1172-чи һичри илә 1759-чу ил сентјабрын 4-дә башланмыш вә 1759-чу ил августун 24-дә гуртармышдыр. Бундан елә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Пәнаһ хан тәгрибән 1759-чу илин ијул вә ја август ајларында өлмүшдүр. Әлдә едилән мә'лумата кәрә 1759-чу илин јайында Пәнаһ Әли хан һәлә Шушада олмуш вә һәмин илин ијун ајында Ирәван ханы Һүсејнәли хан Шушаја онун јанына кәлмәјә һазырлашырмыш. Ечмнәдзин монастрынын мәхарич китабларында јазылмышдыр ки, Һүсејнәли хан Пәнаһ ханын јанына кетмәјә һазырлашаркән «мүгәддәс» кешиндән 100 түмән тәләб етмишди. Сәнәддә јазылмышдыр ки, «Лакин биз она (Һүсејнәли хана) јалварыб дедик ки, јохумузду, бизә күзәшт едиб 50 түмән алды, ијун 1759-чу ил».²

Јухарыда гејд едиләнләрдән белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Пәнаһ Әли ханын башына кәлән әһвалатлар һәр һалда 1759-чу илдән сонра олмушдүр.

Гарабағ ханлығынын пәјтахты Шуша шәһәринә кәлән Ибраһим Хәлил аға, гардашы Мәһрәли бәји сарајдан узаглашдырыб өзү хан рүтбәсиндә Гарабағ ханлығыны идарә етмәјә башлады.

ГАРАБАҒ ХАНЛЫҒЫНЫН СИЈАСИ ТАРИХИ

Гарабағ салнамәчиләриндән Мирзә Чамал Ибраһим Хәлил ханын Гарабағда һакимијәтә башламасыны һичри 1174-чү (1760) ил, Мирзә Адыкәзәл бәј исә һичри 1173-чү (1759) ил кәстәрикләр ки, бунлардан икинчисинин фикри һәгигәтә ујғундур. Чүнки Ибраһим хан мәнз 1759-чу илдә Гарабаға гајытмыш вә бөјүк оғул, јә'ни гануни варис кими ханлығы идарә етмәјә башламышдыр. 47 ил әрзиндә (1759—1806) Ибраһим хан Гарабағда өз һакимијәтини мөһкәмләтмиш, даһили вә харичи сијасәт сәһәсиндә мүнүм ишләр көрмүшдүр. Салнамәләрдә онун хидмәтләри барәдә бәзи мубалиғәләрә јол верилсәдә мүәјјән һәгигәтләр дә вардыр. Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи»нин биринчи фәсли «Мәрһум Ибраһим ханын һакимијәти вә о заманын гајдалары вә һадисәләри» адланыр. Мүәллиф һәмин фәслин әввәлиндә мубалиғәјә јол верәрәк јазыр: «Мәрһум Ибраһим хан Иран вә Рум (Түркијә—Н. А.) пашаһларына итаәт етмәдән вә бојун әјмәдән мүстәгил һөкмранлыг етмишдир. Онун һөкмү вә фәрманы Ширван, Шәки, Кәнчә, Нахчыван, Хој, Гарадағ, Тәбриз, Әрдәбил вилајәтләри, һотта Ираг вә Азәрбајҗан сәрһәди олан Гапланкуһда белә ишләрди. Вилајәтләрин ханлары мәрһум Ибраһим ханын һөкмү вә әмри илә тәјин едиләр вә ја вәзифәдән кәтүрүләрди».¹

Бу мубалиғә, јә'ни Ибраһим Хәлил ханын һакимијәтинин чох шиширдилмәси Мирзә Адыкәзәл бәјин «Гарабағнамә»синдә дә кәзә чарпыр. Тәбриз, Хој, Мараға, Ирәван вә с. ханлыгларын Гарабағ ханлығында асылы олмасы барәдә бу күнә кими һәлә рәсми бир сәнәд әлдә едилмәммишдир. Бунула белә тарихи әдәбијатда елә мә'лумат вардыр ки, Ибраһим хан мүвәггәти олараг Нахчыван, Кәнчә вә Тәбриз ханлыгларына чүз'н тәсир кәстәрә билмишдир. Ибраһим Хәлил хан бир сыра гоншу феодал һакимләрә гонһумлуг әлагәси јаратмышды. Онун ән е'тибарлы мүттәфиги Чар-Балакән чамаатынын

¹ Бах: Изв. Азкомстариса, вып. 3, 1927, с. 186.

Иран тәғвимиә кәрә әлифбанын һәр бир һәрфи ејни заманда бу вә ја диҗәр рәгәмлә әвәз олунмушдүр. Мәнз бу баһымдан мисал кәтирилән бейтдә һәр бир сөзүн биринчи һәрфи рәгәмлә әвәз олунарса, онда һичри тәғвими илә 1172-чи ил алынар. Лакин сонрақы тәдқиғатлар нәтиҗәсиндә ајдын олду ки, бу тарихин өзү дә сәһвдир. Пәнаһ Әли хан әслиндә 1763-чү илдә вәфат етмишдир.

² В. М. Арутюнян. Крупные монастырские хозяйства в Армении в XVII—XVIII в. в. Ереван, 1940, с. 12.

¹ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 25.

башчысы Нусал ханын оғлу Үммә хан иди. Мирзә Адыкөзәл бәј жазыр ки, Ибраһим хан Үммә ханын «һөрмөтлн вә әзиз бачысы Бикә ханымы алмышдыр».¹ Бу гоһумлуг һәр икн һаким феодал арасында һәрби снјасн бирлијин јаранмасына сәбәб олмушдур. Бу бирликдән Ибраһим хан дәфәләрлә һәрби снјасн мәгсәдлә истифадә етмишдир. Бу һәгигәт бүтүн салнамәләрдә тәсдиғ олунур.

Сонралар Ибраһим Хәлил хан ғызы Тутн Бикә ханымы Шәки һакими Сәлим хана әрә вермишди. Тарихи һадисәләрнн кедиши кәстәрди ки, Ибраһим Хәлил хан атасы Пәнаһ Әли ханын лајигли варисидир.

Мирзә Чамал жазыр: Ибраһим хан Чар-Балакәи «...валлиси Үммә хан Нусал хан оғлунун мөһтәрәм бачысына аларағ онунла гоһум олмушдур. Зәрурәт заманы Ибраһим хан Дағыстан Ләзки вилајәтиндән гошун истәјәрәк ону Үммә хан вә башга сәркәрдәләрлә бирликдә Гарабағ вилајәтинә кәтириб өз өвлады, сәркәрдәләрн вә Гарабағ гошуну илә лазым кәлән јерләрә кәндәрәр, истәјији адамы тәнбәһ едәр вә итаәти алтына аларды».²

Мирзә Адыкөзәл бәј жазыр ки, Ибраһим Хәлил хан «...лазым кәдији заман Дағыстаның мюзәффәр гошунларының көмәји илә әтрафдакы дүшмәнләрн мөһв едир вә үсјан едәпләрә галиб кәлирди. О өз гошуну вә зәфәр нишанәли Дағыстан әскәрләриннн көмәји илә Гарадағ маһалыны алды вә Күрдәшт вилајәтинн... алт-үст етди. Бу вилајәтин дивар, бүрч вә һасарларының харабасары инди дә дурур. Гарадағ, Шаһсөвән вә башга тајфаларың ханларындан бә'зиси гоһум олдуғу үчүн, бә'зиси дә зорла онун һөкмүнә табе вә фәрманына итаәт етдиләр. Ибраһим хан бә'зи вахт ајры-ајры маһаллары төһфә оларағ өз сәркәрдәләрнә бағышлајырды ки, онлар бу јерләрнн мөдахилиндән мәнфәәтбәрдар олсунлар».³

Ибраһим Хәлил хан ермәни Хәмсә мәликләриннн хәјанәтинә, һабелә әтрафдакы ханларың Гарабаға бағынына сон гојду. Узун мүддәт әрзиндә, даһа доғрусу, XVIII әсрин 60—80-чи илләрнндә Ибраһим Хәлил хан Гарабағ ханлығының дахилиндә вә онун харичиндә сабитлик јарадыб, әһалиннн динч әмәклә мөшғул олмасына шәраит јарада билмишди.

Сәфәвиләр дөврүндән (XVI) башлајарағ Гарабагда узун мүддәтли динчлик шәранти јаратмағ бир дөвләт хадими кими Ибраһим Хәлил ханын вә онун мүдрик вәзири Вагифин узағкөрән снјасәтиннн мүсбәт нәтичәси иди. Бу дөврдә Гарабағын ермәни мәликләри дә Ибраһим Хәлил ханын табелијиндә динч шәраитдә јашамышлар. Ибраһим Хәлил хан әтраф ханлығлар вә башга феодал һакимләрлә сүлһ шәраитиндә јашамағ мәгсәди илә ја онлардан Киров алмыш вә јахуд да һәмнн һакимләрлә гоһумлуг әлағәләри јаратмышды. Бу барәдә Мирзә Чамалын јазысында охујуруғ: «Ибраһим хан Шаһсөвән, Гарадағ, Хој вә Кәнчә вилајәтләриннн ханлары илә дә гоһум олмушду. Буларын һамысы ја күч, ја да гоһумлуг васитәси илә онун итаәтиннн үрәкдән гәбул етмишдиләр. О, һәтта Тәбриз вә Гарадағ вилајәтләриннн бә'зи маһалларыны өз адлы-санлы сәркәрдәләрнә бағышламышды ки, онларын кәлириндән мәнфәәт кәтүрсүнләр... Ады чәкилән вилајәтләрин ханларының өвлады һәмншә Шуша галасында, мәрһум Ибраһим Хәлил ханын јанында Киров сифәтилә јашајырдылар».¹

Ибраһим Хәлил хан атасы Пәнаһ Әли ханын снјасәтиннн иккишәф етдирмәклә бәрәбәр Гарабағ ханлығында мөвчуд олан тирик феодал торпағ мүлкнјјәти формаларының сахламышды. Башга ханлығларда олдуғу кими Гарабағ ханлығында да һаким снфи феодаллар тәшкнл едирдиләр. Бурада да феодал иерархија системи мөвчуд иди. Ән јүксәк пилләдә ханын өзү дурурду.

Али руһаниләр дә феодал снфинә аид идиләр.

Мир Мөһди Хәзаниннн «Гарабағ тарихи» әсәриннн төһли едән Әли Һүсејнзадә жазыр ки, онун әсәриндә Гарабагда мөвчуд олан бүтүн торпағ мүлкнјјәти формаларындан бәһс ачылмышдыр.² Мир Мөһди Хәзани жазыр ки, Гарабағ вилајәти Ибраһим ханын «халисә» мүлкү иди.

Халисә торпағларындан башга Гарабагда Ибраһим хан дөврүндә мүәјјән инзибати вә һәрби вәзифәләр әвәзиндә сәркәрдәләрә, онун кәлирләриндән доланмағ үчүн, верилән торпағларын да олдуғуну биз Мирзә Чамал вә Мирзә Адыкөзәл бәјин әсәрләриндән өјрәнирик. Һәмнн мүәллифләр бу јерләри феодал торпағ мүлкнјјәтинн

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 76.

² Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 25.

³ Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 77—78.

¹ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 25.

² Бах: Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри. Ичтимаи емләр серијасы, 1966, № 5, с. 43.

«Тижул» нөвү адландырырлар. Гарабаг ханлыгында мөвчуд олан торпаг мүлкижәти формаларындан бири дә «Мүлк» иди. Мир Мейди Хезани «Гарабаг тарихи» әсәриндә Гарабагда мөвчуд бир сыра мүлкләрни гәбаләснини белә өз көзү илә Мейдигулу ханын евиндоки архивиндә шөхсән көрдүјүнү жазыр.¹

Салнамәләрдән белә ајдын олур ки, Гарабаг ханлығында торпаг мүлкижәти формалары арасында вәгф мүлк торпаглары даһа зәнкин олмушдур; бурада хусуснә Шуша шәһәриндә мөвчуд олан мәсчидләрни, бирләрни вә башга дини мүәссисәләрни чохлу торпаглары, дүканлары вә евләри вар иди.

Хәмсә мәликләринин јашадыглары әразидә, хусуснә, Хачын мәликлијиндә һәлә Гафгаз Албашијасында әнәнәви олараг фәалијәт көстөрән христиан киләсәләринә махсус вәгф јерләри вә башга варијетат вар иди. Гејд едилди ки ми бу киләсәләр мүстәғил олараг 1836-чы илә гәдәр фәалијәт көстәрмишдир. Һәмни илдән етибарән, истәр Гарабагда вә истәрсә дә Азәрбајҗанын башга әразисиндәки Албаи киләсәләри Синодун гәрары вә чар манифести илә ермәни Григорјан киләсәи илә бирләшдирлмишдир...

Ибраһим Хәлил хан атасыпын харичи сijasәтдоки әнәнәләрини мүвәффәгијәтлә давам етирә билди. Белә ки, Кәнчәдә Зијадоғлуларын һакимијәтинин бәрпа едән Ибраһим Хәлил хан олду вә нәтичәдә Чавад хан Гачар Кәнчә ханы тәјин едилди. Әрдебил ханлығында Ибраһим ханын гоһуму Дәрках Гулу ханын һакимијәт башына кәлмәсиндә дә Ибраһим ханын бөјүк һидмәти олмушдур.

Мир Мейди Хезанинин јаздыгына көрә Ибраһим Хәлил ханын фәалијәти нәтичәсиндә Шуша Јахын Шәргин мәшһур шәһәрләриндән биринә чеврилмишдир. Шәһәр рәсми олараг ики ад дашымышдыр. Оун илкин ады Пәнәһ Әли ханын шәрәфинә «Пәнәһабәд» олмуш, сонрадан өз көзәллији вә сылдырым шиш гајалар илә әһәтә олунмасына көрә «Шишә»—Шуша чағырылмышдыр. Халг арасында исә Шушаја адичә «гала» да демишләр. Бу мәфһум инди дә гарабаглылар арасында ишләнииләр. Шушада ити сүр'әтлә тичарәт инкишаф етмәклә бәрәбәр сәнәткарлыг да кениш вүс'әт тапмышдыр. Бурада сәррачлар, дәмрчиләр, силаһ сазлајанлар, паландузлар вә

башга сәнәткар мәһәлләләринин олмасы буну бир даһа сүбүт едир.

Салнамәләрдә бир гајда олараг әсәрин сонунда «Мәрһум Ибраһим Хәлил хандан галмыш бина вә имарәтләрдән» бәһс ачылыр. Бу мә'луматлар Мирзә Чамал, Мирзә Адыкөзәл бәј вә Мир Мейди Хезанинин әсәрләриндә бири-бирини тәкрат едир. Атасынын вәфатындан сонра оун «Гарабаг тарихи» әсәрини хүләсә едиб бә'зи әләваләр етмиш Рзагулу бәј Ибраһим хан дөврүндә тикилән абидәләр һаггында даһа кениш мә'лумат вермишдир. Марағлы олмасыны нәзәрә алыб Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлунун мә'луматыны ашағыда гыса шәкилдә веррик. Мүәллиф һәмни бәһси «Мәрһум Ибраһим ханын Гарабагда апардыгы тә'мират ишләри» адландырымышдыр. О јазыр: «Әввәлән инди дә галмагда олан бөјүк мәсчиди көстәрмәк олар. Бу мәсчид шәһәрин ортасында галанын ичәрисиндә 1182-чи илдә (миладди 1766-чы илдә) тикилмишдир. Көһнә олдуғу үчүн мәрһум Ибраһим ханын гызы Көвһәр аға бу мәсчиди 1198-чи илдә әсәслә сурәтдә тә'мир етирмишдир. Икинчисин, Шуша галасынын һасар вә диварыдыр ки, инди дә дурур. Буну мәрһум Ибраһим хан 1198-чи илдә тикдирмишдир. Бу һасар үч илә тикилиб гуртармышдыр. Бә'зи јерләри көһнәлмишди. Али Русија дөвләти тәзәликлә мөһкәмләтмишдир.

Мәрһум Ибраһим ханын јадикарларындан үчүнчүсү һәр ики Әскәрән галасыдыр. Бу галалары 1203 (миладди 1787)-чү илдә тикдирмишди. Бу галалар Шишә галасынын дөрд ағачлығында дағын арасында Гарғар чағынын кечдији јердәдир. Ширван, ИҶәки вә Дағыстан вилајәтләри мәрһум Понаһ хана дүшмән олдуғу вахт бөјүк оғлу Ибраһим хана вәсијәт етмишдир ки, әкәр фүрсәт тапмасам, сән Әскәрән дағынын арасында ики гала тикдир ки, дүшмән кәлән заман пијадә гошунлары бу галаларда олсунлар. Орада Шишә галасына 8 верстә (24 км —И. А.) гәдәр мәсафә вардыр. Дүшмән орадан кеңб галаја кәлә билмәз. Белә ки, бу галаларын әтрафы мөһкәм дағлар, мешәләр, дашлар, гајалар вә бөјүк сәһралардыр. Дүшмәнчилик заманы елат халгы вә сайрә бурада сыгнаг едәрләр. Галаларда түфәнкчиләр гојарлар сә дүшмән орадан кечиб, зүлм вә талан етмәк фикри илә әлини узадыб дәрдајаглылардан, маллардан вә һејванлардан гарәт едә билмәз.

Мәрһум Ибраһим хан һәмни вәсијәтә көрә ики гала-

¹ М. М. Хезани. Көстәрнлән әсәри, с. 202.

ны бири Шәрг, о бири Гәрб тәрәфдә олмага даш вә әһәнклә тикдириб бүрч вә бары чәкдирмишидир. Аға Мәһәммәд шаһ кәләндә әввәл Шишә галасынын үзәринә гошун чәкли.¹ Шишә галасыны тутмағы бачармадығы үчүн Шишә кәндиндән кечиб Тифлис тәрәфә кетди. О заман Гызылбаш гошуну бу галалардан кечиб кәдә билмәди. Бу галалара бир нечә бөјүк топ атдыларса да онларын мөһкәм биңасына бир зәрәр јетирә билмәдиләр. Нәһәјәт, Әскәранла Шишә галасы арасында 20 күн мөрттәл галдылар. Онун ат, гатыр вә саир маллары гәрәт едилди вә тәләф олду.

Ахырда мәрһум Ибраһим ханын әмри илә Гарабаг гошуну Әскәран галасыны бошалдыб Шишә галасыны кәдиләр. Бундан сонра Аға Мәһәммәд шаһын гошуну орадан кечиб Гаргар чајынын кәнарында орду гурдулар. Бурада бир гәдәр динчәдиләр, сонра Тифлисе кетдиләр.

Дөрдүнчү имарәт Ибраһим ханын өзүнүн имарәтидир. Шишә шәһәриндә Кәлчә ханзадәләриндән олан Мәһдигулу ханын анасы үчүн тикдирмишиди. Бу имарәтдә полковник Ханлар аға вә Әһмәд ханын анасы Бикә аға јашајырды. Бикә аға Авар вилајәтнини валиси дагыстанлы Үммә ханын бачысы иди.

Бешиңчиси, дәрә хәзинәсинин имарәт вә отагларыдыр. Шишә галасында дағлары, дашлары арасында олан имарәтдир ки, мағаранын ичиндә әһәнк вә дашла тикилмишидир. Бураја тәк бирчә јол вардыр. Чох хәрчлә баша кәлмишидир. Бу јолдан пијада адамдан савајы неч кәчә билмәз. Буранын ени вә узуну тәхминән 40—50 сажән һәчминдә олан бир јердир. Бурада чаја 100 сажәнә гәдәр мөсафә вардыр. Јухарысында олан гаја дашы 500 сажән һүндүрлүјүндәдир. Әкәр гајанын башындан бир түфәнк атсалар чох олмаз чаја дүшәр. О имарәтин гаршысында Шишә галасы тәрәфиндә бөјүк бир мағара вардыр ки, онун уч-бучагы неч билинмәмишидир. Бу мағаранын агзына јахын бир јердә Мәликшаһназар ханын бир нечә бөјүк отагы вардыр ки, дүшмәнчилик вахты ө мәнзилләрдә отураңлар бир-бирләринә кәмәк етсиниләр; дүшмәни Шишә галасына, һабелә чај тәрәфә кәлмәјә гојмасынлар. Белә ки, 1826-чы илдә Шишә кәнди әһәлиси орада мәнзил едиләр. Көстәрилән бу евләрдә вә мағараларда сыгнаг тикдиләр. Галаја вә шәһәрин ичи-

¹ Бу барәдә ашағыда нисбәтән тәфсиләтә илә данышылачак.

нә кедиб-кәлирдиләр. Гошун вә шәһәр әһалисинин азу-гәләри орада чајда үјүдүлүрдү. Гызылбаш гошуну аваданлыгыларыны көтүрә билмәдиләр. Онлардан шәһәрә вә галаја о заман бөјүк фајда дәјди.

Алтынчы—галанын бир ағачлығында олан хан бағы имарәтләридир. Бурада төвләләр, бузхана, дәјирманлар вә архлар вардыр. һәмчинин бурада бөјүк бир чәббәхана тикилмишидир ки, мәрһум Ибраһим хан вахтынын чо-хуну бурада кечирирди. 1826-чы илдә Гызылбаш гошуну бу имарәтләри хараб едиб јандырмышды.

Једдинчи—Ағдам базарынын һасары вә оранын (Ағдамын—Н. А.) али күнбәзләридир. Бу күнбәзләр мәрһум Пәнаһ ханын вә онун вәфат етмиш саир өвладларынын гәбирләринин үзәриндә тикилмишидир. Орада али отаглар вә имарәтләр вардыр. Дөрд күчәјә бахан бөјүк бир дам вардыр ки, бура да мәрһум Пәнаһ ханын вә ата-сы Ибраһим Хәлил ағанын гәдим очагы иди. Бура јонма дашдан тикилмиш тағбәнддир. Аға Мәһәммәд шаһ бу јерләрдә орду гурдугу вә Тифлис шәһәринә кетдији заман евләри вә күнбәзләри хараб етмишиди. Мәрһум кәсерал-мајор Мәһдигулу хан Ибраһим ханын мирас чатаң олду олдугу үчүн о јерләри бир даһа тәмир етди. Имарәтләр әввәлкиндән дә зијнәтли олдулар. һәмнин гәбирләрә вәгф олараг еһсан үчүн әлаһиддә бир бағ салдырды. һәмнин бағын дөрд тәрәфинә дашла вә әһәнклә дивар-бары чәкдирди. Бу гәбирләрә еһсан олмаг үчүн бөјүк бир бузхана дүзәлтди. Елат, сәһрада јашајаңлар вә кәндлиләр һәр ил јајда бичин вахты вә хәстәләри үчүн бурадан буз апарардылар...

Мәһәммәд һәсән аға мәрһум Пәнаһ ханын имарәтинин јанында али имарәт тикдирмишиди. Јахшы вә јарашыгы олдугу үчүн өзү орада отурурду. Аға Мәһәммәд шаһ галаны алыб һаман имарәтә сакин олду. Ораны өзүнә мәнзил етмишиди. Онун ичиндә дә өлдүрүлдү...

Лакин ермәни мәнбаләри бир чох абидәләрин тарихини тәһриф едир. Салнамәләрдә дәгиг көстәрилдији ки, ми һәр ики Әскәран галасы 1783—1784-чү илләрдә Пәнаһ Әли ханын вәсијјәтинә көрә Ибраһим Хәлил хан тәрәфиндән тикилмишидир. Бу ајдын һәгигәт ермәни «алимләри» тәрәфиндән истәнилән кими сахталашдырылыр. Ш. Мкртычјан 1988-чи илдә рус дилиндә чап олунмуш «Дағлыг Гарабағын ме'марлыг абидәләри» китабында

¹ *Рзагулу Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 61.

Әскәран галаларыны Мајрабед адландырыр вә онун тикитисини нә аз, нә чох антик дөврә апарыр. Бөјүк Тиграһын ады илә бағлајыр. Һәмни китаба «Әсрләрин даш салнамәси» адлы рәј јазмыш Серо Ханзадјан Әскәран галасы барәдә ағласығмаз ујдурмалар гурашдырыр: «Достойное место в книге Ш. Мкртычяна наша и Аскеранская крепость (Мајраберд), и поньше впечатляющая своим видом. Эта крепость была сооружена Тиграһом Великим. Столетия спустя в 1724 году армянские войска во главе с князем Ованнесом-Аваном одержали здесь победу над персами...»¹

Көрүндүјү кими бу чүмләләрдә һеч бир елми әсас вә мәнтиг јохдур. 1724-чү илдә һәмни әразидә Гарабағ бәјләрбәјлији мөвчуд иди. Хәмсә мәликләри дә һәмни бәјләрбәјлијә табе олмушдур. XVIII әсрин 20—30-чу илләриндә Гарабағ бәјләрбәјлији Надир Гулу хана көмәк едиб бурада Түркијә ишғалына сон гојмушлар.

60—80-чи илләрдә Ибраһим Хәлил ханын Гарабағ ханлығыны дахилдән гүввәтләндирмәси сәјләриндә феодал ара мұһарибәләри, сарај чәкишмәләри, ајры-ајры ханлығларла тез-тез дәјишилән мұнасибәтләри чидди манәз олурду. Һәмни дөврәдә белә чәкишмәләрдән бири Ибраһим Хәлил ханла кичик гардашы Мәһрәли бәј арасында узун мүддәт давам етмишдир. Әһмәд бәј Чаваншир Ибраһим Хәлил ханла Мәһрәли бәј арасындакы мұнасибәтләри нисбәтән тәфсиләты илә гәләмә ашмышдыр.

Әһмәд бәј Чаваншир јазыр ки, Пәнаһ Әли ханын вәфатындан сонра «ханлығы идарә етмәк һүғугу үстүндә гардашлар арасында ихтилаф баш верди. Ибраһим Хәлил хан бөјүк гардаш олдугуна көрә идарә һүғугуну өз әлине алмағ иддиасында иди; Мәһрәли исә өз һүғугуну Кәрим хан тәрәфиндән онун адына верилмиш фәрманла әсасландырырды.² Бу вәзијјәт узун мүддәт давам етди. Ибраһим аварлы Үммә ханын бачысы илә евләндикдән сонра өз тәрәфдарларынын сајыны артырды вә гардашыны сыхышдырмаға башлады. Мәһрәли бәј Кәрим ханын көмәјинә пәнаһ кәтирди. Кәрим ханын Мәһрәлинин

хејринә оларағ әрдәбилли Һидајәт ханын адына көндәрдији сәрәнчам јеринә јетирилмәмиш галды. Бундан бир гәдәр сонра Кәрим хан вәфат етди (1779). Иран монархијасы јенә дә мүстәғил ханлығларла парчаланды».¹

Әһмәд бәј Чаванширнин тәсвириндән белә чыхыр ки, Мәһрәли бәј Кәрим хан Зәндин фәрманы әсасында ханлығ уғрунда мұбаризә апармышдыр. Лакин әслиндә тарихи һәгигәт белә дејилдир. Мәһрәли бәј һеч заман хан силкине дахил едилмәмишдир. Лакин өз фикриндә исрар едән Әһмәд бәј јазыр ки, куја Кәрим ханын вердији вә али мәчлис тәрәфиндән тәсдиғ едилмиш бу фәрманы Мәһрәли ханын варисләрини Гарабағ хан аиләсинин үзләри һесаб едән бир сәнәд олмағ етибары илә варисләндирир. Рәвәјәтә ујғун олсун дејә, бурада изаһ едәк ки, аталарынын вәфатындан сонра тач-тахт үстүндә Мәһрәли бәјлә гардашы Ибраһим Хәлил хан арасында баш верән ихтилаф нәтичәсиндә Ибраһим хан үстүн кәлмишди. Мәһрәли бәјни вәфатындан сонра ону хан адландырмағ гадаған едилмишди, буна көрә дә халғ ичиндә о, Мәһрәли бәј ады илә таңыныр.

Әһмәд бәј Чаваншир Ибраһим ханын XVIII әсрин сон отуз илдән артығ дөврүнү әһәт едән һакимијјәтинин бүтөв мәрһәләләрини бир-ики сәһифәдә әһәт едир. О, Ибраһим ханын һакимијјәтинин Аға Мәһәммәд Шаһ Гачарын мұбаризәјә гәдәрки дөврүнү белә хүләсә етмишдир: «Беләликлә, Ибраһим хан мүстәғил хан оларағ Кәрим ханын, Мәһрәлинин, еләчә дә Кәнчәни элә кечирдикдән сонра гәфләтән вәфат етмиш Фәтәли ханын өлүмү нәтичәсиндә јаранан фүрәтдән истифадә етди. Бу мөгсәдлә Ибраһим хан әкәсәрән ләзкиләрдән ибарәт чохлу гошуң дүзәлдиб Кәнчә, Шамахи вә Нуха ханлығларыны вә Рәшти өзүнә табе етди. Ирәван вә Нахчыван тәрәфләрдән сәрһәдләри кенишләндирди. Тәбризи дөјүшсүз тутду вә бачысы оғлу Әсәдулла бәјни ораја һаким тәјин етди. Сонра о, Азәрбајҗанла Иранын сәрһәдиндәки Гапланкуһ дағында 600 нәфәр сүваридән ибарәт бир көзәтчи дәстәси гојду вә беләликлә дә бу тајдакы бүтүн тајфалары өзүнә табе етди».²

Әһмәд бәј Чаваншир Ибраһим ханын һакимијјәт дөврүнә анд олан бир сыра мәшһур тикилиләри дә Мәһрәли бәјни адына јазыр; һалбуки истәр Әскәран, истәрсе

¹ Серо Ханзадян. Каменная летопись веков. «Коммунист» (Ереван), 20 апреля 1989, № 93.

² Тарихи әдәбијјәтлә белә мәлумат вардыр. Лакин унутулмағлыдыр ки, Кәрим хан Зәндин Азәрбајҗанда һаким тәјин етмәк үчүн һеч бир һүғугу јох иди. Һәмни вахт Кәрим ханын өзүнүн Иранда мөвгеји һәлә мөһкәм дејилди. Чох күман ки, буну Ибраһим Хәлил хан да дәрк етдијиндән Кәрим ханын фәрманына мөһәл гојмурду.

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 23—24.

² Јенә орада, с. 24.

дә Агоглан галаларынын Ибраһим Хәлил хан тәрәфиндән иһша едилмәси факты бүтүн башга салнамәләрдә тәсдиғ олуһур.

Ибраһим Хәлил ханла гардашы Мейрәли бәј арасында һакимийәт уғрунда мүбаризә һәлә Пәһаһ ханын сағлығында башланмышды. Бу мүбаризә сонралар ағыр даһили феодал мүһарибәләри илә нәтичәләһмишди. Бу мүбаризә Пәһаһ ханын Ширазда сирли өлүмүндән сонра өзүнү даһа ачығ бүрузә верди. Тахт-тач үстүндә ики доғма гардаш бир-бири илә өлүм-дирим мүбаризәһи апарырды. Бу чәкишмәләр Ибраһим Хәлил ханын гәләбәһи илә нәтичәләһди. Мейрәли бәји Гарабағдан сыхышдырды вә 1763-чү илдән етибарән Ибраһим Хәлил хан Гарабағ ханлығынын мүтләғ һакими—ханы олду.

Мейрәли бәј Гарабағы тәрк етдикдән сонра губалы Фәтәли хана пәһаһ апарды. Азәрбајҗан торпағларыны бирләшдирмәк сијасәти жүрүдән губалы Фәтәли хан бу јолда өзүнүн әһ күчлү рәғибини—Ибраһим ханын синасында көрүрдү. Фәтәли хан Гарабағ ханлығыны дә өз һакимийәти алтына алмага чалышмыш вә бу мәғсәдә Гарабаға бир нечә дәфә угурсуз басғылар етмишди. Губалы Фәтәли ханын Гарабаға һәрби жүрүшләриндә Мейрәли бәј дә фәал иштирак етмишди.

Ики гардаш арасында кедән мүбаризә 1785-чи илә кими, Мейрәли бәјин—феодал ара вурушмаларынын гурбаны олана гәдәр давам етмишди.

1785-чи илдә Фәтәли ханын Шамаһы ханлары илә апардығы мүһарибәһи гызғын вахтында Мейрәли бәј Фәтәли ханын хусуси тапшырығыны јеринә јетирмәк үчүн Бақыдан гајыдаркән јолда шамаһылы Ағасы ханын оғлу Әһмәд бәј тәрәфиндән өлдүрүлүмүшдү.¹ Әһмәд бәј Чаваншир Мейрәли бәјин чәһазәһини Фәтәли хан тәрәфиндән һөрмәтлә Гарабаға көндәрилмәһини гејд еди.

Мирзә Адыкөзәл бәј, Мирзә Чамал, Әһмәд бәј Чаванширини вә башга Гарабағ салнамәчиләрини әсәрләриндә Пәһаһ хана ханлығ рүтбәһи верилмәһи барәдә Адил шаһын фәрманындан, Ибраһим Хәлил хана хан рүтбәһи верилмәһи барәдә Кәрим хан Зәндин фәрманындан бәһс ачылыр, Иран тарихчиләри иһә истәр Пәһаһ Әли ханын, истәрсә дә Ибраһим Хәлил ханын Иран һакимийәтинә табе олмамасыны тәсдиғ едирләр. Көрүндү-

јү кими бу ханлығ фәрманлары тамамилә символик мәһна дашыјыр вә Гарабағ ханларынын истиглалы вә суверенлијини поза билмир.

Мирзә Чамалын вә онун оғлу Рзагулу Мирзә Чамал оғлунун Гарабағ тарихләриндә Гарабағын сијаси тарихи илә јанашы Пәһаһ ханын вә Ибраһим ханын тәһәһруфат фәалијәти, ханлығын мәдаһили, верки системи, илхылары, ханлығдакы низам вә интизам, каркүзарлығ вә диванхана әмәлијатлары барәдә дә марағлы мәлүмата раст кәлирик. Бу мәлүматлар әһәс фәһсилләрә әлә вә оларағ верилмишди. Бу әләвәләр Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлунда хәјли зәһкинләшдирилмишди. Бәзи әләвәләр иһә атасы Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи»нин тәкрарыдыр. Мирзә Чамал әһәриндә бир фәһли «Ибраһим ханын низам-интизамы вә һакимийәти заманында олан гајдалар һағғында» адландыыр. Бу бөлмәдә дејилир: «Гарабағын бүтүн елләри, адлары дәфтәр вә сијаһыда јазылмыш атлы гошундан ибарәт иди. Зәһурәт заманында маһалларын вә кәндләрин пијада түфәһкәһләри маһал мәһликләри илә бирликдә гошун сыраларында һазыр олурдулар. Гарабағ елләриндән төвчү пулу вә мәһсулдан малчәһәт алынмазды. Лакни маһаллардан вә кәндләрдән һәр ил малчәһәт вә төвчү јығылырды. һәрдәнбир Дағыстандан ләзки гошуну кәтирилдикдә ләзки гошунунун мәвачибини өдәмәк вә ләзкин итмиш вә ја өлмүш атынып әвәһини вермәк үчүн елләрдән төвчү пулу, сурсат, тахыл, гојун вә мал алыһарды. Адлары нөкәр вә гошун дәфтәриндә гејд олунмуш нөкәр вә гошун әһлиндән һеч бир шеј алынмазды. Онлар мәаф идиләр. Онларын тахылы, аты вә башга еһтијачы ханын өһдәһиндә иди. Гошунун һәр бир нөкәри бир сәә тәһким олунмушду. О сә һәмни нөкәр вә атлынын еһтијачыны тәһмин етмәһи иди.

Һәр ил һөвруз бајрамы күнүндә мәһрһум хан, гошунун бүтүн адлы-саһлы сәркәрдәләринә вә минбашыларына хәләт, әһәм, ат вә гылыһч бағышларды. Азәрбајҗан вилајәтләри, маһаллары, һабелә мәһликләр һәр кәһ өз рүтбәһинә көрә пешкәш кәтирәрди.

Мәһрһум Ибраһим хан сәфәрдә олдуғу вә ја бир јердә орду гурдуғу заман, хидмәтиндә олан минбашыларын, јүзбашыларын Азәрбајҗан бәјләри, ағалары вә ханларынын сәһәр, күһорта, ахшам хәрәји вә атларынын арпасы, һабелә гошун әһлинин бир парасы вә јасовуларын бүтүн мәһаричи мәһрһум ханын хәһинәһиндән вериләрди.

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәһтәһрилән әһәри, с. 78.

Бир чох кечелэр минбашылары вэ башгаларына тахыл, дүжү вэ 30 гоюн сэрф олунарды. Бу һесабла сэрф олунар чөрөжин, арпанын, јағын вэ ширнијјатын мигдарыны тэ-сэввүр етмэк олар».¹

Пәнаһ Әли ханын вәфатындан сонра Гарабағ ханлы-ғы илә иттифагда олан бә'зи ханлыглар Ибраһим ханла һесаблашмамағы гәрара алдылар. Ибраһим Хәлил хан өз дахили ишләрини низама салдыгдан сонра белә хан-лыгларла зор күчүнә олса да әләгә јарадыб өзүнүн әмни-аманлығыны тә'мин етмэк үчүн һәтта һәрби јүрүш-ләр дә тәшкил етди. Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағи-нин «Тарихи-сафи» әсәриндә бу јүрүшләрдән икисинин гыса тәсвири верилмишдир. Булардан бири «Ибраһим ханын Нахчывана һүчүмү» адланыр. Бурада дејилир: «О заманлар Нахчыван һакими Кәлбәли ханла Ибраһим ханын арасында әдавәт тәрәмишди. Буна көрә дә Ибраһим хан Дағыстан ләзкиләриндән көмәк истәди вэ Да-ғыстан һакими Үммә хан өз гошуну илә Ибраһим ханын көмәјинә кәлди. Ибраһим хан Гарабағын атлылары вэ көнүллүләри илә (чәрик) бирликдә һәрәкәт етди. Кәл-бәли хана чәза вермәк гәрарына кәлди вэ онун оидугу Гарабабаја јетиншәрәк дајанды. Гошуна көндләри вэ әкни јерләрини дағытмаг әмрини верди. Гарабабаны мү-һасирәјә алды. Кәлбәли хан да габагчадан Иран һа-киминдән көмәк истәмишди. О да она бир гәдәр күрд-ләрдән вэ башга елләрдән көмәк көндөрмишди. Јухары-да гејд едилдији јердә һәр ики тәрәфини гошуну бир-би-ринә раст кәлди. Кәлбәли хан бир гәдәр тәрәддүд чәк-дикдән сонра Тифлис јолу илә керн чәкилмәјә мөчбур олду. Буну көрән Үммә хан сүвариләри илә оиларын да-лында чапды. Ибраһим хан илә Үммә ханын Кәлбәли ханы тә'гиб етмәсинә мане олду вэ беләликлә оиун тә'-гибн иәтичә вермәди. Бу заман икидикдә дунјада ад газанан Зейлаи вэ Гарапалаг күрдләри сүр'әтлн атла-рынын чиловуну бурахыб вэ ити гылындларыны көмәр-ләриндән чыхарыб ләзкиләрин үзәринә һүчүм етдиләр. Ләзкиләр артыг таб кәтирә билмәјиб гачмаға үз гојду-лар. Ибраһим хан көнүллү гошунуну (чәрик) Гарабаба-нын мүһасирәси үчүн сахламышды. Ибраһим хан сәркәр-дәләринни јанына адам көндәрди, оилара керн гајытмаг әмри верди. Буиунла да Кәлбәли ханла достлугун әсасы-

ны гојду. Беләликлә достлуг вэ мәнәббәт әләгәси бу күндән е'тибарән давам етди.

Ибраһим хан гошуну вэ чәрикләрини көтүрүб Гара-баға гајытды».¹

Бу һадисәдән сонра Нахчыван ханлығы мүвәггәти дә олса бир нөв Гарабағ ханлығында асылы вәзијјәтә дүшдү. Гаршыда Хој ханлығыны рәм етмәк дурурду. О, 1789-чу илдә муттәфигләринин гошунлары илә бирлик-дә Хој тәрәфә һәрәкәт етди. Јол үстүндә мөһкәм мүда-фиә олунамасына бахмајараг Мәрәнд шәһәринә дахил ола билди. Гарабағ гошунларынын јахынлашмасыны ешидән Хој һакими Чәфәргулу хан да өз адамлары илә Ибра-һим ханын гаршысына чыхмаг үчүн тәләсик тәдбирләр көрдү. Хој јүрүшүндә Ибраһим ханы онун вәзири мөш-һур шаир Молла Пәнаһ Вагиф дә мүшајиәт едирди, Мирзә Јусиф Гарабағи јазыр ки, Вагифин ријазийјат вэ астролокија елмләриндән јахшы хәбәри варды. О, әввәл-чәдән Ибраһим Хәлил хана демишди ки, сабаһкы дөјүш-дә Хој шәһәри бизим әлимиздә олачагдыр.

Мәрәнд шәһәри јахынлығында һәр ики ханлығын гошуну бир-бири илә үзләшдиләр. Шиддәтлн дөјүш нә-тичәсиндә Ибраһим Хәлил ханын гошунлары галиб кәл-диләр. Икничи дөјүшдә илә Ибраһим Хәлил ханын гүв-вәләри мәғлуб едилди. Чохлу әсир алынды. Әсирләр ичә-рисиндә Молла Пәнаһ вә Ибраһим ханын әмиси оғлу Фәрзи бәј дә вар иди. Оилары Хој шәһәринә апарды-лар. Фәрзи бәј истеһза илә Молла Пәнаһа демишдир ки, Хој шәһәрини тутмаг әвзинә бизи әсир алдылар.

Ибраһим хан јени гүввә топлајараг Чәфәргулу хан-ла данышыға кирди вэ өз адамларыны әсирликдән азад етди. Бу һадисә мүнәсибәтилә Молла Пәнаһ јазмышдыр:

Фәрд Вагифәм мән бу сәфәрдән ки саламат гајыдым,
Төвбә көр бир дә гијамәт күнү чыхсам галадан.

Нәтичә е'тибары илә Хој ханлығы Ибраһим хан илә достлуг иттифагы бағлады.

1791-чи илдә Күрчүстан валиси илә Ибраһим хан арасында наразылыг баш вермишди. Мирзә Јусиф Нер-сесов Гарабағи јазыр ки, бу сәбәбдән Үммә хан чохлу гошунла Күрчүстан тәрәфә кәлиб, бачардығы гәдәр Күрчүстан торпағыны гарәт едәрәк Сығнаг вә Күмүшха-наны зәбт етди. Гышы Ахалскидә кечирәндән сонра ба-

¹ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 48—49.

¹ Мирзә Јусиф Нерсесов. Кәстәрилән әсәри, с. 49—50.

Һар фәслиндә керн гаҗыдараг јенә дә Күрчүстан торпагына дахил олду. Үммә хан јолун үстүндә кнҗаз Абашидзенин арвад-ушағы илә јашадығы мөһкәм Адхан галасыны муһасирәјә алыб зор илә зәбт етди. Ораның әһалисини гылынчдан кечирәрәк, бәзиләрнин дә әсир алды. Кнҗаз Абашидзенин гызларындан Чөһәһир ханымы Ибраһим хандан өтәри көндәрди вә бир гызына да Үммә хан өзү евләнди».¹

Кнҗаз Абашидзенин әнләсинин башына кәләп әһвалаты Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу белә тәсвир едир: «Үммә хан кнҗаз Абашидзенин бир гызыны пеншкәш вә совгат кими бәзи шејләрлә бәрабәр мәрһум Ибраһим ханын јанына көндәрди. Мәрһум Ибраһим хан о гызы алды вә бу гыздан Ибраһим ханын бир гызы олду. һәмнин кнҗаз Абашидзенин о бири гызы да Үммә хан алды».²

М. М. Хәзани «Гарабағ тарихи» әсәриндә сијаси, ичтимап ишләрдә бир сырада мөдәһијјәт мәсәләләринә дә кениш јер вермишдир. Әсәрдә хаплығын мөдәһи һәјати, мөмарлығы абидәләри һаггында олан мәлумат башга «Гарабағнамә»ләрә нисбәтән кенишдир. Хүсусилә Пәһаһ Әли ханын әһалини отураг һәјата кечирмәк үчүн шөһәрләр салмасына, кәндләр биһа етмәсинә бөјүк мәһна вермишдир.

Мир Мөһди Хәзаниниң «Гарабағ тарихи»ндә Пәһаһ Әли ханын өзүнә мәркәз јаратмасы мәгсәдилә галалар учалтмасына хүсуси диггәт јетирдији нәзәрә чагдырылмышдыр. Мүәллиф јазыр ки, Пәһаһ Әли хан һакимијјәт башына кечән кими Бајат галасыны биһа етдирди. һәмнин гала бишмиш кәрпичләп тикилмиш вә кениш әразини әһатә етмишдир.

Мир Мөһди Хәзани јазыр: Пәһаһ хан һисс етди ки, кәләчәкдә дүшмәнин бөјүк гүввәләринә гаршы муһаризә апармаг үчүн Бајат галасы әлверилши дејилдир. Бунун әвәзиндә даһа күчлү мүдафиә габилијјәти олан шөһәр— гала тикмәк лазымдыр.

Үмумијјәтлә М. М. Хәзани мөмарлығы абидәләри, мүдафиә галалары, имарәтләр, сарајлар, мәсчидләр вә башга тикилтиләрә Пәһаһ Әли хан вә Ибраһим Хәлил ханын даһа чох фикир вермәсини башга «Гарабағнамә» мүәллифләринә нисбәтән мүфәссәл гәләмә алмышдыр.

Мүәллиф Бајат галасындан сонра Шаһбулағ галасынын биһа едилмәсини дә әтрафлы тәсвир етмишдир.¹

Кәрим хан Зәндиң өлүмүндән сонра Ираның һәр тәрәфиндән баш галдыран ханлар тахт-сәлтәнәт үстдә ган төкмәјә башламышдылар. Буларын ичиндән ән гүввәт-лиси Гачар ханлары иди. Гачарларын сәркәрдәләри бир нечә дөфә Иран сәлтәнәтинә әл атмышдылар, лакин мүвәффәг олмамышдылар. Һәлә Надир шаһ өләндән сонра Мәһәммәдһәсән хан Гачар узун заман Кәрим хан Зәндлә ворушмуш, мәгсәдинә чатмадан өлдүрүлмүшдү. Адил шаһ Әфшар тәрәфиндән кичик икән ахталанмыш Аға Мәһәммәд дә онун оғлу иди, гардашы Нүсәјигулу ханла бәрабәр Кәрим хан тәрәфиндән Ширази завал (киров) апарылмышды. Кәрим хан Зәнд өләндән сонра Аға Мәһәммәд хан Шираздан гачыб, Астрабад, Мазандаран вә Киланы әлә кечирди, баш галдырмыш башга ханларла муһаризәјә башлады. Тезликлә о, Иранда өз сијаси мөвгәјини мөһкәмләндириб Гарабағ ханы Ибраһим Хәлил итәтә кәтирмәк үчүн вар гүзвә илә чалышды.

Гарабағ ханлығынын тарихиндә сијаси һадисәләрин нисбәтән сацит шәрәнтдә чәрәјан етмәси вә харичи һүчумларын ара вермәси (XVIII әсрин 60—80-чи илләри) чох да узун сүрмәди. Нисби сацитлији сијаси һадисәләрини фыртыпасы әвәз етди. XVIII әсрин 90-чы илләриндә Гарабағ ханлығы бир нечә дөфә зғыр имтаһандан чыхмалы олду; кичик бир хаплығы Иран кими дәвләтин тәча-вүсләринә таб кәтириб гәһрәманчасына мүгавимәт көс-тәрди. Бу һадисәләрдән сонра Гарабағ ханлығынын шөһ-рәти сәрһәддини һүдудларындан хејли узаглара јайылды.

XVIII әсрин 90-чы илләриндә Гарабағ ханлығынын башына кәләп әһвалаты демәк олар ки, салнамәчиләрин һамысы чүз'и фәрглә, лакин бөјүк ифтихар һисси илә гәләмә алмышлар. Гарабағлыларын өзләриндән гат-гат күчлү дүшмән үзәриндә гәләбәси, Азәрбајҗан халгынын гәһрәманлығы салнамәсинин парлаг сәһифәләриндән би-ридир. Бу сәһифә истигләлијјәт уғрунда апарылан өлүм-дирим муһаризәсиндә ахан ганларла јазылмышдыр.

XVIII әсрин 80-чи илләриндә Иранда һакимијјәт уғ-рунда өз рәгибләри үзәриндә гәләбә чалан Аға Мәһәм-мәд хан Гачар, 90-чы илләрдә сабит Сәфәви дәвләтинин сәрһәдләрини бәрпа етмәји гаршысына мәгсәд гојур. О, јалпыз Загафгазија өлкәләрини Ирана табе етдик-

¹ Мирзә Лусиф Нерсесов. Көстәрилән әсәри, с. 52.

² Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу. Көстәрилән әсәри, с. 33

¹ М. М. Хәзани. Көстәрилән әсәри, с. 202.

дән сонра тачгојма мәрәсими кечирмәји гәрәра алмышды.

Аға Мәһәммәд хан Гачар һәрби әмәлијјата башламаздап әввәл Чәнуби Азәрбајчан, һабелә Загафгазијанын вә Дагыстанын һакимләринә фәрманлар кәндәриб итаәт рәмзи олараг онлардан вә јахуд гоһумларыннан, јахын адамларыннан киров (әманәт) тәләб етди. Горхуја дүшмүш бир нечә феодал һакимдәп башга, Азәрбајчан ханларынын әксәријјәти, һабелә Картли-Кахетија чары Аға Мәһәммәд ханын фәрманына рәдд чавабы вердиләр.

Аға Мәһәммәд ханын елчиләринә ән сәрт рәдд чаваб верәнләр арасында Гарабағ ханлығынын башчысы Ибраһим Хәлил хан да вар иди. Лакин Ибраһим Хәлил хан ону да јахшы билирди ки, Аға Мәһәммәд хан белә чаваб үчүн ону бағышламајачаг. Мәһз буну нәзәрә алараг Ибраһим Хәлил хан јахын кәләчәкдә Иран ордусунун Гарабаға—Шуша галасына һүчумунун лабуд олачағыны дәрк едәрәк, дүшмән истиласына гаршы лајигли мүгавимәт кәстәрмәк мәгсәди илә чидди тәдбирләр көрдү. Бу тәдбирләр арасында ән башлычасы Ибраһим Хәлил ханын чәнубдан јахынлашан тәһлүкәјә гаршы Ирәван вә Талыш ханлыгларынын, һабелә II Ираклинин иттифагыны јаратмағыдан вә Русија дөвләтинә мүрачнәт едиб һәрби көмәк истәмәсиндән ибарәт иди. Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, Ибраһим хан «Күрчүстан валиси Иракли хан (Картли-Кахетија чары II Иракли—Н. А.), Ирәван һакими Мәһәммәд хан, Талыш һакими Мир Мустафа ханла анд ичиб мүһиндә багладылар ки, «дүшмәнә табә олмајыб чидди мүгавимәт кәстәрсиләр».¹

Әһмәд бәј Чаваншир Иран һөкмдары Аға Мәһәммәд ханын Шушаја гошун чөкмәсини Ибраһим Хәлил ханын Русијаја мүрачнәт етмәсиндә көрүрдү. О јазыр:

«Аға Мәһәммәд хан бундан... хәбәр тутду вә 1795-чи илдә сәјсиз-һесабыз гошунла Шуша шәһәринә јахынлашды. Русијадан көмәк көзләјән Ибраһим хан 15.000-дән артыг сечмә икид топлајыб, шәһәри вә онун әтрафыны мөһкәмләндирәрәк, гызғын мүгавимәтә һазырлашды. Аға Мәһәммәд хан шәһәри ики тәрәфдән мүһасирәјә алыб ири топлардан шәһәрә даш вә мәрми јағдырды...»²

Гарабагда, хүсусилә Шушада һәр бир еһтимала гаршы көрүлән һазырлыг ишләринә башда Ибраһим Хәлил хан олмагла Гарабағ ханлығынын диваны (Шурасы) рәһбәрлик едирди. Диванбәјләри әсасән Ибраһим Хәлил ханын гоһумларыннан ибарәт идиләр. Мирзә Чамалын кәстәрдијинә көрә, онларын һәр бири «өз сәрвәти, нөкәрләрини сајы вә дәсткаһы етибары илә башга вилајәтләрин ханларына бәрәбәр иди».¹ Гарабағ сарајынын мәнсәб саһибләри нчәрсиндә хандан сонра икинчи шәхс Молла Пәнаһ Вагиф иди ки, Мирзә Чамалын дедијинә көрә о, «тәдбирли вә камаллы вәзир кими чох таһымыш вә мөшһүр олмушду. Вагиф Иранда вә Румда (Түркіјәдә—Н. А.) шәһрәт газанмышды».

Ханын хидмәтиндә олан мәафлар (әсасән елатлар) онун ән етибарлы һәрби дајағы идиләр. Гарабағ ханы онларын һесабына лазым кәлдикдә әләвә 5—6 мин сүвари гошун топлаја билирди.

Мирзә Чамал јазыр ки, Гарабағ елатынын сүвари гошунлары мүһүм һәрби гүввә иди. Лазым кәлдикдә маһал пәнбәрләрини башчылары илә пијада нишанчылар да орду сырасына кәлирди. Хан ордусунун бир һиссәсини музду гошун тәшкил едирди. Ибраһим Хәлил хан 80—90-чы илләрдә хејли музду гошун сахлајырды. Һәрби әмәлијјат заманы музду гошунун миндары үч мин нөфәрә чатырды. Бәләликлә, Ибраһим Хәлил хан лазым кәлдикдә мухтәлиф типли вә күчлү һәрби гүввә јарада билирди.

Мирзә Чамалын јаздыгына көрә Ширазда киров һалында сахланылан Аға Мәһәммәд хан (Мәһәммәдһәсән хан Гачар оглу) Кәрим ханын вәфатындан сонра сәлтәнәт иддасында олмуш, «...бир нечә ил чалышыдыдан сонра Ираг вә Фарсы тутуб, Теһран шәһәрини пәјтахт етди. О, мүсәлман тарихи илә 1107-чи (1793) илдә Азәрбајчан² вилајәтинә кәлиб, Ирәван вә Талыш вилајәтиндән башга Аразын чәнуб тәрәфиндә олан бүтүн вилајәтләри алды».³

Мирзә Адыкөзәл бәјин јаздыгына көрә 1779-чу илә гәдәр Аға Мәһәммәд хан Ширазда киров сахланылырды. Кәрим хан Зәнд 1779-чу илин февралында вәфат етдикдән сонра Аға Мәһәммәд хан азадлыға чыхмышдыр. О,

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 79—80.

² Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 25.

¹ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 49.

² Чәнуби Азәрбајчан нәзәрә тутулур.

³ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 25.

хејли мубаризэдэн сонра Теһраны өзүнә пайтахт едәрәк Иранын бир чох әјаләтләрини, һәмчинини Араз чајына гәдәр Азәрбајчана јијәләнди. Сонра Талыш вә Ирәван вилајәтләрини алмаг фикринә дүшдү.¹

Мирзә Адыкөзәл бәјин јазысындан белә чыхыр ки, һәдә-горхулу фәрмандан габаг Аға Мәһәммәд хан Ибраһим хана габагчадан хәләт вә гылынч көндәриб ону өз тәрәфинә чәкмәк истәмишдир. Лакин онларын араларында заһири танышлыг вә сахта мейрибанчылыгдан башга бир шеј јох иди.²

Мирзә Чамал да тәсдиг едир ки, Аға Мәһәммәд ханын Гарабага һүчумундан хејли әввәл о, Ибраһим ханы сүлһ јолу илә итаәтә кәтирмәк истәмишдир. Онун јаздыгына көрә онларын арасында һәдијјә вә кировлар мубадиләси дә олмушдур. Мирзә Чамалын «Гарабаг тарихи»-дә охујуруг: «(Аға Мәһәммәд хан—Н. А.) Ибраһим хана хәләт, гылынч, гызыл јәһәр вә әсбаблы атлы көндәриб, итаәтә дә'вәт етмишиди. Араларында заһири һөрмәт вә дилдә итаәт вар иди. Елчиләр кәлиб-кедирди. О чүмләдән Ибраһим хан киров ады илә ширидиләли, бачарыгылы бир шәхс олан Мирзә Вәли Баһарлы илә бирликдә әмси оғлу Әбдүссәмәд бәји онун јанына көндәрмишиди. Шаһ да онлара олдуғча һөрмәт едиб, өз јанында сахлајырды. Бу арада Аға Мәһәммәд хан Кирманда сәлтәнәт иддасында олан дүшмәш, гонаг вә сәхавәтәли Лүтфәли хан Зәндә гәлиб кәлиб, Кирман әһалисини һамысыны гырды. Ибраһим ханла Аға Мәһәммәд ханын арасыны поза билтәчәк бә'зи ишләр үз вәрди. Әбдүссәмәд бәј, Мирзә Вәли Баһарлы вә бир нечә нәфәр пәкәри илә Кирмандан гачды. Буларын ардынча атлылар көндәрилди. Чапарлар кечә-күндүз јол кәдәрәк, онлардан габага дүшүб, Сәрчәм кәнди әһалисинә хәбәр вәрдишәр. Атлы вә пијадалар Гызыл Өзән чајынын кәнарында јолун үстүнү кәсиб Әбдүссәмәд бәјлә вурушдулар. Әбдүссәмәд бәј күллә илә дезиндән јаралаңды. Ону јолдашлары илә бәрабәр тутдулар. Мирзә Вәли дә тутуладу. Әбдүссәмәд бәј һәмни јарадан орда вәфат етди. Башга дуस्ताғлары Мирзә Вәли илә бирликдә шаһын јанына апарыб Теһран шәһәриндә һәбс етдиләр...»³

Әһмәд бәј Чаваншир Ибраһим Хәлил ханла Иран

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 78.

² Женә орада, с. 79.

³ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 26.

һөкмдары Аға Мәһәммәд хан Гачар арасында ихтилафын башланма әрәфәсини мубалиғәли шәкилдә белә гәләмә алмышдыр: «...Бу дөврдә Ибраһим ханын гүдрәти о гәдәр јүксәлмишди ки, онун вассалларындан бир чоху ата-баба јолу илә кедиб, она шаһлыг тәклиф едирдиләр. Лакин бу вахтлар аз гала бүтүн Ираны истила етмиш Мәһәммәдһәсән ханын оғлу Аға Мәһәммәд хан Гачарын галибијјәтли јүрүшләриндән тәшвишә дүшмүш Ибраһим ханын көзүнә шаһлыг көрүнмүрдү. Чүнки онун гаршысында вурушмаг, ја да мүәјјән шәртләрлә Гачара табе олмаг дурурду. Ибраһим хан дүрүст мә'лумат топладыгдан сонра Аға Мәһәммәд ханын илк тәклифини рәдд етмәјә чәсарәт етмәјәрәк, өз гоһуму Әбдүссәмәд бәји онун јанына әманәт көндәрди. Бир нечә илдән сонра Әбдүссәмәд бәј өлдүрүлдү вә Аға Мәһәммәд хан онун әвәзиндә башгасыны тәләб етди. Бунун чавабында Ибраһим хан она билдирди ки, онун бир нәфәр әманәти бүтүн әсһабләри илә бирликдә өлдүрүлдүјүнә көрә белә бир шәрәфли иши кимә тәклиф едәчәјини билмир...»¹

Бу һәдисәдән сонра Ибраһим Хәлил ханын е'тибарына инамыны итирән Аға Мәһәммәд хан тәғрибән 1794-чү илдә Ибраһим Хәлил хана сәрт мәктуб көндәриб ондан итаәт етмәји вә бу мәгсәдлә дә оғлуну киров көндәрмәји тәләб етди. Рәдд чавабы алаи Аға Мәһәммәд хан Гачар Гарабага 8 миһлик чәза гошуну көндәрди. Лакин Әскәран галасы јанында Аға Мәһәммәд ханын гошуну мәғлүб олуб керн отурулду.

Гарабаг хаплығынын күчүнү сынагдан кечирән Аға Мәһәммәд хан Гачар мәсәләни јалпыз һәрби јолла һәлл етмәји гәрара алды. 1795-чи илин јајында һәрби әмәлијјәтә башлады. О, ордусуну әсасән үч истигамәтдә һәрәкәт етдирди: Талыш, Ирәван хаплығлары вә Гарабаг. Гарабаг истигамәтиндә һәрәкәт едән ордуја шәхсән Аға Мәһәммәд хан рәһбәрлик едирди. Бу да тәсадүфи дејилди. О, Гарабагы бүтүн Загафгазијаны ачары сајырды. Одур ки, Ирәван вә Талыш истигамәтиндә һәрәкәт едән гошунлар гајытдыгдан сонра Аға Мәһәммәд хан онлары Аразын чәнуб саһилиндә топлајыб, бирләшмиш орду илә Гарабаг тәрәфә һәрәкәт етди. Иран гошунларынын 1795-чи илин јәј јүрүшү јалпыз Гарабаг хаплығы дејил, бүтүн Загафгазија үчүн тәһлүкә төрәдирди. Һәгигәтдә дә Гачарын сон мәгсәди бүтүн Загафгазијаны—Азәрбајжан,

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 24.

Ермәнистан, Курчүстаны әсарәт алтына алмаг мәгсәди дашыҗырды. Загафгазија феодал һакимләринин Аға Мәһәммәд хана рәдд чаваблары һәрби жүрүшә башламаг үчүн жалһыз вә жалһыз бир бәһанә иди. 1795-чи ил жүрүшүнүн әсл сәбәби јени торпаглар әлдә етмәк вә дөвләт хәзинәсини гәрәт һесабына долдурмагдан ибарәт иди. Бу мәгсәди һәјата кечирмәкдә Аға Мәһәммәд ханын гаршысында әсас манеә Шуша галасы олду.

Шуша галасына чатмаг үчүн дүшмән гошунлары мүтләг Араз чајыны кечмәли идиләр. Буну дәрк едән Ибраһим Хәлил хан бу чајын үзәриндә һәлә хејли гәдимдән инша едилмиш Худафәрин адыны дашыҗан ики көрпүнүн учурдулмасыны әмр етди.

Загафгазијаны зәбт етмәк үчүн бу көрпүләрин фөвгәл'адә стратежи әһәмийәти варды. Бир-бириндән 800 м аралы он бир вә он беш ашырымлы бу көрпүләр чох гәдимдән мөвчуд олмушдур. Әрәб истиласы дөврүндә вә сонрақы әсрләрдә һәмин көрпүләр чәнуб илә шималы бирләшдирән мүһүм коммуникасија говнагы иди. Сәһнәтшүнаслыг доктору К. Мәммәдзадә белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, он беш ашырымлы көрпүнү мө'марлыг абидәси кими Елдәкизләр дөврүндә тикмишләр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу көрпүләр 1797-чи илдә Аға Мәһәммәд ханын Загафгазијаја икинчи жүрүшү заманы да учурдулмушду. Һәмин көрпүләрин ики дөфә дагы-дылмасы вә јенидән тә'мир олунмасыны Иран мүәллифи Зәһиһуллах Мәнсури дә тәсдиг едир.

Мирзә Адыкөзәл бәј Аға Мәһәммәд ханын 1795-чи илдә Азәрбајчана—Гарабага етдији биринчи жүрүшүнү вә гарабағлыларын онулла мүбаризәсини әсәрини 76—84-чү сәһифәләриндә тәсвир етмишдир. О кәстәрир ки, башга сәркәрдәләри Ирәван, Талыш үзәринә көндәрдји һалда «өзү Ираг, Хорасан вә Азәрбајчан¹ гошунлары илә Шуша шәһәринин бир ағачлыгында ордукаһ гурду».²

Аға Мәһәммәд ханын Загафгазија өлкәләринә жүрүшә башламасыны Мирзә Чамал да тәғрибән белә шәрһ едир. О јазыр: «Ибраһим ханла Аға Мәһәммәд шаһын³ мүнасибәти позулараг ичкиклик әмәлә кәлдијиндән шаһ 1209-чу (1795) илдә Тифлис, Ирәван, Гарабағ вә Талыш

вилајәтләрини гәсб етмәк үчүн бөјүк орду вә чохлу әскәрлә Азәрбајчан тәрәфә һәрәкәт етди. Әввәлчә, сәркәрдәләринин ән көркәмлиси олан Әлигулу хан Шаһсәвәни башга ханларла бирликдә Ирәван галасынын үстүнә көндәрди. Өзү исә бүтүн Ираг, Фарс, Азәрбајчан вә Хорасан гошунлары илә Шуша галасынын үстүнә кәлиб, галанын бир ағачлыгында, Көвахан дүшәркәсиндә орду-суну јерләшдирди»¹.

Аға Мәһәммәд хан Гачарын 1795-чи ил Гарабага һүчумуну Мир Мейди Хәзани даһа мүфәссәл ишыглаидырмага чалышмышдыр. О гејд едир ки, Мирзә Чамалын вә Мирзә Адыкөзәл бәјин јазылары илә јанашы башга тарих китабларындан да истифадә етмишдир. Ә. Һүсејнзадәнин тәсдиг етдији кими, Мир Мейди Хәзани Гарабағ ханлығынын тарихи илә әлағәдар олан һадисәләри охучуја чатдырмаг мәгсәдилә Курчүстан, Чар-Балакән, Ермәнистан вә башга јерләрин тарихинә анд бир чох фактлары да охучулара чатдырмага сәј кәстәрмишдир. Мир Мейди Хәзанинин әсәриндә сәчијјәви чәһәгләрдән бири онун Гарабагда партизан һәрәкәтиндән бәһс ачмасыдыр. 1795-чи илдә Аға Мәһәммәд ханын Гарабага тәчәвүзүндән бәһс ачан Хәзани, Шуша галасынын Иран ордусу тәрәфиндән мүһасирәсини әтрафлы сурәтдә тәсвир етдикдән сонра, Аға Мәһәммәд ханын мәғлубијјәт сәбәбләрини изаһ едир. Мүәллифә көрә Гарабағ гошунларынын Иран сәрбазларына галиб кәлмәсинин сәбәбләриндән бири дә јерли әһалинин истилачы Иран ордусуна гаршы апардыгы партизан мүһарибәси олмушдур. Мүәллиф Аға Мәһәммәд ханын күчлү гошун илә Шуша галасыны отуз үч күн мүһасирә етдијини кәстәрир. Бу мүддәт әрзиндә харичи ишғалчылара нифрәт бәсләјән јерли әһалинин истилачылара гаршы гејри-мүтәшәккил мүбаризәсини тәсвир едир. Мир Мейди Хәзанинин јаздыгына көрә, Гарабағ әһалиси атлы вә пијада олараг, мешәләрдә Араз сәһилләриндән тутмуш Шуша галасына гәдәр узанан јоллар боју дүшмәнә гаршы чыхмыш, Иран ордусуна кәлән әрзаг малларыны зәбт едиб апармышлар. Гарабағлылар дүшмәни азугәсиз гојмагла она даһа ағыр зәрбә сидирмиш олурдулар. Атларыны вә саир һејванларыны дојдурмаг мәгсәди илә от вә әләф тәдарүкү көрмәк үчүн әтраф кәндләрә сәпәләнән Иран сәрбазларына јерли әһали һүчум едир, онлары гырыр вә гисмән дә

¹ Чәнуби Азәрбајчан нәзәрдә тутулмушур.

² *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Кәстәрилән әсәри, с. 79.

³ 1795-чи илдә Шушаја һүчуму дөврүндә Аға Мәһәммәд хан һәлә тач гојуб өзүнү шаһ е'лан етмәмишди. О, бир ил сонра, јә'ни 1796-чы илдә шаһлыг тахтына отурду.

эсир алыб Ибраһим хана чатдырырдылар. Мүтәшәккил олмажан эһалинин даими һүчумларына вә гарәтләринә мәруз олан Иран ордусу галанын муһасирәсиндән әл чәкмәк мәчбуријјәтиндә галды. Беләликлә, Ибраһим Хәлил хан халгын ярдымы нәтичәсиндә Аға Мәһәммәд ханын истиләсиндән Шушаны мәрдликлә мүдафиә едә билди. Мир Мейди Хәзани јазыр: «Отуз үч күн мүддәтә ки, Аға Мәһәммәд шаһ орада орду едиб әјләнди, һәр күн вә кечә Гарабағын мүсәлман халгынын атлы вә пијадәси фөвч-фөвч вә дәстә-дәстә мешәләрдә вә Араз кәнарындан Гәлә кәнарынадәк јолларда ордуја кәлән азугә карванларыны вә ота вә әләфә чыхан гошун эһалини тутуб өлдүрүр, ат вә улағларыны гарәт вә өзләриндән бәзиләрини эсир вә дәсткәр едиб хан һүзуруна кәтирирләр иди... һәтта Гарабағын гулдурлары² кечә Аға Мәһәммәд ханын ордусуна кириб ханлары вә сәркәрдәләрини чадырларын гарәт едиб кәтирирдиләр».³

Мирзә Чамал Шуша уғрунда кәдән мубаризәни өз әсәриндә белә ишығландырмышдыр: «Аға Мәһәммәд шаһ отуз үч күн гала әтрафында галдығына бахмајараг, о гәдәр бөјүк гошунла галанын беш веретлијјидән ахан чајдан кечә билмәди. Гарабағын атлы вә пијадә гошуну, елләрин, кәндләрин сәркәрдәләри, Вәрәндә, Дизаг вә Хачын маһалларынын мәликләри мешәдә, јоллар вә кечидләрдә Гызылбаш гошунуну тутуб гарәт едирдиләр. Һәр күн дәстә-дәстә ат, гатыр, дөвә вә башга тәдәрукаты, орду үчүн вилајәтләрдән көндәрилән тахыл карванларыны гарәт вә эсир едәрәк мәрһум Ибраһим ханын јанына кәтирирдиләр.

Истәр кечә, истәрсә күндүз, Гызылбаш гошунуну бир ан белә раһат гојмурдулар. Үч-дөрд дәфә шаһ өзү бөјүк гошунла чајы кечмәк вә галаја јахынлашмаг истәди. Бу тәрәфдән пијадәлар, гочаг сүвариләр, сәркәрдәләрлә бирликдә (шаһын) габағына чыхыб, гәһрәманчәсына дөјүшдүләр вә ону мәғлуб едәрәк керн гајтардылар».⁴

Мә'лум олдуғу үзрә, Загафгазија халгларынын әср-

¹ Шуша галасы нәзәрдә тутулмушдур.

² Чох күман ки, мүәллиф гулдур дедикдә феодал истисмарындан гачыб, дағлара чәкилән вә феодаллара гаршы мубаризә апаран, даһа доғрусү, сийфи мубаризә апаран кичик кәндли дәстәләрини нәзәрдә тутур.

³ *Мир Мейди Хәзани*. Көстәрилән әсәри, с. 62—63.

⁴ *Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 27.

ләр боју истиглалијјәт уғрунда апардығлары мубаризә-дәки мувәффәғијјәтләринин әсас амилләриндән бири бу халглар арасында мөвчуд олан гардашлыг вә достлуғ мунасибәтләри олмушдур.

Мир Мейди Хәзани өз әсәриндә һәммин мәсәләни нәзәрдән гачырмајыб, бу достлуғ мунасибәтләриндән бөјүк руһ жүксәклији илә данышыр. Аға Мәһәммәд ханын башчылығы алтында Гарабаға јүрүш едән сәрбазларын Шуша галасыны алмаг уғрундакы муһарибәсиндән бәһс едәрәк мүәллиф Гарабағ, Талыш, Ирәван ханларынын һабелә Күрчүстан валиси илә Аға Мәһәммәд хана гаршы бирләшдикләрини тәсвир едәрәк, буну Загафгазија халглары арасындакы достлуғун бир нөв тәзаһүрү кими гиймәтләндирир: «Ол вахтларда чүнки Тифлис валиси Иракли хан вә Ирәван һакими Мәһәммәд хан, Талыш һаким Мир Мустафа хан мәрһум Ибраһим хан илә анд ичиб һәмгәсәм олмушлар ки, һеч вахт Аға Мәһәммәд шаһын итаәтини гәбул етмәјиб, бир-бирилә һәр һалда мүтдәһид вә мүттәфиг олалар вә бир-биринә мәғдур олдуғча мөдәд вә көмәк едәләр».¹

Ибраһим Хәлил хан гоншу ханлара көмәк мәғсәдилә Шуша галасынын харичиндә јерләшән силаһлы дәстәләрини бир гисмини хүсусилә Шамаһы, Шәки вә Тифлисә көндәрмишиди.

Мир Мейди Хәзани јазыр: «Гарабағын елат вә тәрәкәмә халгынын бир параларыны Тифлис сәмтинә вә бир парасыны Ширван тәрәфинә ки, Ширванда Мустафа ханы Ибраһим хан мәнсуб етмишдир, о сәмтләрә көндәриб вә бағи елат халгынын ки: әксәри дәфтәр вә сийаһында гошун чүмләсиндән идиләр. Гарабағын дағларында вә галанын ичиндә сүкунәт вериб чох олан атлы вә пијадә Гарабағын елат вә деһатындан вә маһалларындан чәм едиб вә күлли олан тәдарүкләри илә бөјүк кичик тошлар илә мүстәһили-гитал вә амадән-чәнк олуб гәләдарлыг әс-вабиһа мәшгул олдулар».²

Ибраһим Хәлил ханын гоншу феодал һакимләринә мунасибәтнин Мирзә Адыкөзәл бәј белә шәрһ едир: «...Ибраһим хан Гарабағ елатынын бир парасыны Күрчүстан сәмтинә, бәзисини дә Ширванлы Мустафа ханын јанына көндәрди. Мустафа хан онун тәрәфиндән тәјин олуимуш ханлардан бири иди. Алчәнаб мәрһум Ибраһим хан (диванханасынын) дәфтәр вә китабларында гејд

¹ *Мир Мейди Хәзани*. Көстәрилән әсәри, с. 60.

² Јенә орада.

едилмиш јердә галан елат вә кәндлиләрин бә'зисини Га-
рабағ дағларында јерләшдирди, бир гисмини дә, шәһә-
рин ичиндә өз јериндә сахлады. Елат вә кәнд эһалисин-
дән сајсыз атлылар чәм едиб вә дөјүшә һазыр олду».¹

Мирзә Чамал да тәгрибән белә мәзмунда мә'лумат
верир: «Тифлис валиси шөвкәтли Иракли хан, ирәван-
лы Мәһәммәд хан вә Талыш һакими Мир Мустафа хан
Аға Мәһәммәд шаһын итаәтинн гәбул етмәјәчәкләри вә
бир-биринә көмәк едиб, мүттәфиғ олачағлары һағгында
Ибраһим ханла анд ичмишдиләр. (Буна көрә Ибраһим
хан) Гарабағ елләринн бир парасыны Тифлисә, бир па-
расыны исә Ширван вилајәтинә өзү тә'јин етдији Муста-
фа ханын јанына көндәрди. Сијаһы вә дөфтәрдә адлары
гејд олунмуш јердә галан елләри вә гошуну Гарабағ
дағларында вә гала ичәрисиндә јерләшдириб, Гарабағ
елләри вә маһалларындан чохла пијада вә атлы топла-
ды, галаны горумағ үчүн лазым олан бүтүн вәсанити бә-
јүк вә кичик топлары гурдуруб шаһла мүһарибәјә һа-
зырлашды...».²

Үмуми дүшмәнә гаршы мүбаризәдә Гарабағ ермәни-
ләри һеч дә азәрбајҗанлылардан керидә галмырдылар.
Мирзә Чамал јазыр ки, азәрбајҗанлылар вә ермәниләр
ваһид гошун тәшкил едәрәк, чијин-чијинә ишғалчыларә
гаршы вурушурдулар.³

Ибраһим Хәлил хан һәлә Шушанын мүдафиәси дөв-
рүндә билирди ки, Иран сәрбазлары Гарабағдан Күр-
чүстан истигамәтиндә һәрәкәт едәчәкләр. Мәһз буна кө-
рә дә о, Күрчүстана чапар көндәриб II Ираклијә һәр бир
сәтмәлә гаршы һазыр олмасыны тәклиф етди. Мирзә
Чамал јазыр: «Мөрһум Ибраһим хан шаһын һәрәкәтин-
дән габағ шөвкәтли Күрчүстан валисинә белә хәбәр көн-
дәрди: «Аға Мәһәммәд шаһ Галаны ишғал етмәкдә ачиз
галмышдыр, гошунуна вә ордусунун миник һејванына
чохла зијан дәјмишдир. Бу мәғлубијјәтинн дүзәлтмәк
үчүн Тифлиси алмағ вә Күрчүстанын көндәринн гарәт
етмәк фикриндәдир. Оун фәсадынын вә истиласынын
гаршысыны алмағ тәдарүкүндә олун».⁴

Башға салнамәчиләрдән фәргли оларағ Мирзә Ады-
көзәл бәј јазыр ки, силаһ күчү илә гарабағлыларын мү-
гавимәтинн ғыра билмәјән Аға Мәһәммәд хан Ибраһим

Хәлил хана сүлһ тәклиф етди. Лакин бу дәфә дә о, рәдд
чавабы алды. Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр: «О, (Ибраһим
Хәлил хана—Н. А.) елчи вә мәктублар көндәрди. Ча-
лышды ки, чүрбәчүр јолларла Ибраһим ханы өзүнә та-
бе етсин вә Гарабағ эһалисинн итаәтә кәтирсин. Лакин
мүмкүн олмады».¹ Бундан гәзәбләнән Аға Мәһәммәд хан
тез-тез гарабағлылары, шәхсән Ибраһим Хәлил ханы
һәдәләјир, она тәһгиранә мәктублар көндәрирди.

Әһмәд бәј Чаваншир јазыр: «Өзүнә сон дәрәчә күвә-
нән Аға Мәһәммәд хан Ибраһим хана ашағыдакы мез-
мунда һәгарәтли бир бејт дә јазыб көндәрди:

Зи мәнчәнәги-фәләк сәнк-фитнә мибарәд,
То әбләһанә кирифти мијане Шишә гәрар.

Јә'ни:

Көјдән јағыш кими даш јағыр,
Ај ахмағ, ахы «Шишә» буллара давам кәтирмәз.

Ибраһим хан да она бејтлә чаваб верир:

Кәр никаһдари-мән әнәст ке, мән миданәм,
Шишәра дәр бәғәли-сәнк никаһ мидарәд.

Јә'ни: Доғрудур, таңры мәни Шишәдә әјләндирмишдир.
Лакин о, бу Шишәни даш ичәрисинә алмышдыр. Бир-би-
ринә белә һәчвләр көндәрип тәрәфләр даһа чох ғызыш-
дылар...»²

Јухарыдакы бејтләрин мүәллифләри һағгында Әһмәд
бәј һеч нә демир вә оларын тәрчүмәсиндә сәһвләрә јол
верир.

Аға Мәһәммәд ханын Ибраһим хана көндәрдји бејт
ширазлы Мәһәммәд Үрфи тәхәллүслү шаирин гәсидәсин-
дән сәчилмишдир, Әсли беләдир:

Зи мәнчәнәги-фәләк сәнк мибарәд,
То әбләһанә кирифти-мијани-Шишә гәрар.

Һәмнин бејтин дүзкүн тәрчүмәси ашағыдакы кимидир:

Фәләјин манчанағындан фитнә дашы јағыр,
Сән ахмағчасына Шишә ичәрисинә сығынмысан.

Ибраһим хан бу бејти алан кими вәзири Молла Пәнаһ
Вағифә мүрачидәт едир. О да шаһа белә бир чаваб јазыр:

Кәр никаһдари-мән әнәст ки, мән миданәм,
Шишәра дәр бәғәли-сәнк никаһ мидарәд.

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 80.
² Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 25.

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 80.

² Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 27.

³ Јенә орада.

⁴ Јенә орда, с. 27—28.

Һәмни бейтин дүзкүн тәрчүмәси беләдир:

Әкәр мәни горуҗан мәним билдидимдирсә,
О, Шишәни дашын голтуғунда мұһафизә едәр.

Һәмни ше'р мубадиләсини Мирзә Адыкөзәл бәј дә буна ошар шәкилдә тәсвир едир. Фәрг јалпыз бундадыр ки, о, Гачара чаваб верән Мәлла Пәнаһ Вағифи сәитетли вә тәмтәрағлы чүмләләрлә тәрифләјир: «Вағиф камал әдәб вә елм сәһибни бир сима иди. Әкәр Чинни фәсаһәт сәһрасынын аһусу, онун сәлиһәт тәб'инни сүнбүлдүстәниндә ләввәриш тапан гәзәлләриш маралы илә бәрәбәрлик иддиасы етсә, тамамилә сәһвидир. Әјәр Болхшанын лә'ли, онун сәнәсини хәзинәсиндә тошланмыш парлаг бейтләр вә чох аз тапылан гүжәтлик мирвәришләр гаршысында хәчаләттиндән ғызарса, тамамилә дүзкүндүр...»¹

Мирзә Адыкөзәл бәјни «Гарабағнамә»сини гөләмә алап шаир Салари Вағиф һағгында даһа тәсвирләп сәһәр, мисралар эләвә едир вә бундан сонра шаһ Гачарын Шушаны алмагдан ачиз галыб керә чәкнамәсини, Курчүстан сәфәрниңә һазырлашмасыны гөләмә алып. «Гарабағнамә»дә охујуруг:

Ше'р сөјләдиди заман она сөз устасы ады верирләр.
Ағыл онун гәләми учунун зүмзүмәсиндән биһуш олур.
Аһу кими онун гәләминдән кағзын үстүнә мүшк дамчылаңыр.
Даватынын чешмәсиндән көвәрин саф шәрабы гајнајыр.
Көзәлләрин көзүнә сүрмә вә зүлфүнә рәнк верән (онун гәләмидәр).
Әкәр онун тәб'инни кәлиши чилвәләпсә,
Гаш-көз атан көзәлләрин үрәјини чәлб едәр.
Онун инчә вә сәлиһәт тәб'инни чәлд сүварисә
Һејран галаң Сә'дидән фәсаһәт тоһуну гаһмышдыр.

Мәлла Пәнаһ Вағиф о сааг Аға Мәһәммәд шаһын мәктубунун далына әнбәр гоһулу гәләмилә бу ше'ри јазыб кәндәрди:

Әкәр мәни горуҗан, мәним билдидимдирсә,
(О), Шишәни дашын голтуғунда мұһафизә едир.

Аға Мәһәммәд шаһ мәктубунун чавабыны нәзәрдән кечирди. Гәзәбинни бухары башына вуруб, ағлы башындан чыхды. Әмр етди ки, од сәһән топлар шәрапәләр чах-

¹ *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Көстәрилән әсәри, с. 80—81.

маға, илдырым јајан гүмбаралар атәш јағдырмаға башласынлар. Бир мүддәт кечдикдән сонра (Аға Мәһәммәд шаһ) көрдү ки, Нәмрудун¹ одуну аловландырыб кин атәшини ғыздырдыгча, Ибраһим хан Сәмәндәр² кими, бәлкә дә Ибраһим Хәлил пејғәмбәр кими, одун шә'ләсиндән горхмур. О, ишыгланан күлү вә шә'лә чәкән оду, күл јарпағындан башга бир шеј сәјмыр».³

Лакин бу заһирән белә көрүнүрдү. Әслиндә гарабағлылар дүшмәнә чидди мугавимәт көстәрәсәләр дә, Иран сәрбазларынын топлардан ачдығлары атәш Шуша галасында чохлу тәләфата сәбәб олурду. Бу бахымдан Ибраһим Хәлил хан мә'насыз гурбанларын гаршысыны алмаг мәгсәди илә Аға Мәһәммәд ханла сүлһ бәрәдә данышыг апармаға разы олдуғуну билдирди. Лакин артыг кеч иди. Кичик бир галаны алмағы бачармајан Аға Мәһәммәд хан сүлһ бағламаг тәклифини рәдд етди. Бу онун ачизлијини бир даһа сүбүт едирди. Мирзә Чамалын јазысында охујуруг: «Аға Мәһәммәд шаһ Шуша галасы алтын да оландә мәрһум Ибраһим ханын елчиләри һәрдәнбир онун јанына кәлиб-кедирдиләр. Бир күн Аға Мәһәммәд шаһ Ибраһим ханын сифаришләриндән гәзәбләниб дуस्ताғларын е'дамы һағгында фәрман верди. Онун әмрилә Мирзә Валлини Теһранда тоһун ағзына бағлајыб атдылар. Он нәфәрдән ибарәт олаң башга дуस्ताғлары да өлдүрдүләр. Оңлардан һеч бирини сағ гојмадылар.»⁴

Аға Мәһәммәд ханын бу гәддарлығы халғын мубаризә әзминни даһа да күчләндирди.

Иран сәрбазларынын Шуша галасыны алмаг чәһдләри вә вердикләри иткиләр бүсбүтүн нәтичәсиз галды. Шуша галасынын мәрдликлә мұдафиә олунмасы, һәңгәтәң Аға Мәһәммәд ханын гошуңларынын ачизлијини бүрузә верди. Сәлиһәтләрдә 1795-чи ил Шуша угрунда мубаризәсини бир чох һәрби тактики фактлары да гәләмә алыпмышдыр. Гарабағ гошуңларынын кечә һәмләләринә гаршы мұдафиә мәгсәдилә дүшмән өз дүшәркәси әтрафында кешик бүрчләри тикирди. Лакин бир кечә гарабағлылар Аға Мәһәммәд ханын шәхси мұһафизә

¹ *Нәмруд*—Бабилстан падшаһлығынын әсасыны гојан вә библија Авраамыны (Ибраһим Хәлил пејғәмбәри) ода атан әфсанәви бир симадыр. Бу әфсанәјә көрә од Авраама һеч бир зәрәр јетирмәмишди.

² *Сәмәндәр*—гәдим әфсанәләрә көрә одда јашајан мөвһуми бир һејвандыр.

³ *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Көстәрилән әсәри, с. 82.

⁴ *Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 26.

нишанчылары тәрәфиндән горунан бүрчлөрдән бирини тутуб тәхминән бир саат эрзиндә демәк олар ки, бүтүн нишанчылары гырдылар вә саламат галанлары әсир алыб Шушаја гајытдылар.

Шушанын 1795-чи ил ијул-август мұһарибәсиндән бәһс едән Әһмәд бәј Чаваншир јазыр: «Һәмни ил (1795) јазын башланғычында јазын оввәлинәдәк иранлылар һүчүм етмәјә чүр'әт етмәјиб, Шәргдә олан үмуми тактика үзрә шәһәр гарнизонуну ачыдан өлдүрмәк үчүн һәр васитә илә шәһәрин әтрафла әләгәсини кәсмәјә чалышырдылар. Лакин бу план баш тутмады. Белә ки, шәһәр һәр тәрәфдән кечилмәз дағларла әһәтә олунмушду, онлар бу јерләрн анчаг талан едә билдиләр, кәңдләрн јандырыр, мал-гараны сүрүб апарыр, әһалини әсир едир, гадын вә ушағ-лара диван тутурдулар. Лакин мә'лумдур ки, гарабағлылар да онлара борчлу галмырдылар. Мүасирләрн дедијинә көрә, бу мұһарибәдә Ага Мәһәммәд хан мүвәффәгијјәтсиз һүчүмлардан бириндә тутулан әсирләрә гаршы дәнншәтли бир диван тутду. О, 100 нәфәрә гәдәр әл-голу бағлы әсирн хырманда дәрз кими дүзүб, һаллары тәрсинә мыхланмыш (вә учлары гатланмамыш) атлары бу бәдбәхтләрн үстүндән о вахта гәдәр сүрмәји әмр етди ки, онлар бир-биринә гарышыб хурд-ханнәл олсулар.

Белә бир гәддарлыга гаршы ниһигам әләмәти олараг ертәси кечә чинајәткарын лап гулағынын дибиндә ики Иран дәстәси дармадағын едилди. Буларын бирини ханын гардашы оғлу Мәһәммәд бәј, дикәрини исә тутлу мәлик Аббас әзди, 100 нәфәрә гәдәр ираншынын бурун-гулағлары сәлигә илә Шуша мејданына дүзүлмүшдү...»¹

Даһа сонра Әһмәд бәј Чаваншир сөзүнә давам еләрәк јазыр: «Беләликлә, мұһасирә давам едирди. Иран гошуну үчүн һеч бир јердән әрзаг кәтирилмирди, ордунун гош-гу һејванлары тағотдән дүшмүш, сүвариләр атсыз галмышды. Ага Мәһәммәд хан жүксәк бир дағын үстүндә дүрүб гәзәбиндән Ибраһим хаһа күчә сөјүшләри јағдырырды; Ибраһим хан да борчлу галмајыб она агзына кәләни дејир вә ону «Ахта хан»² адландырырды. Нәһајәт, 100 мин нәфәрлик орду илә Шушанын мұһарибәсини давам етдирмәк Иран һөкмдарына мүмкүн олмады; о, мұһасирәдән әл чәкиб Гарабағын дүзәкликләринә чәкилди вә

бурада көзәтчи корпусу гојуб, галан гошунла Күрчүстан үзәринә јериди».¹

Дүшмән етмишди, лакин бүтүн һүчүмлары она бөјүк тәләфат вердирмәклә дәф едилмишди. Галанын мұдафиәчиләри гәһрәманчасына вурушур вә дүшмәни кери отурдурдулар. Дүшмән һүчүмлары дәф едиләркән шәһәр әһалиси гала диварлары үстүндә галаны мұһасирә едәнләр үзәринә даш вә од јағдырырдылар.

Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, Ага Мәһәммәд хан өз гошунларынын Шушада тамамилә дармадағын едилмәсиндән еһтијат едәрәк керијә, ашағы Аран Гарабағына чәкилди.²

Иран гошунларынын Шуша галасыны ала билмәјиб бөјүк тәләфатлар гаршысында кери чәкилтмәјә мәчбур олмалары, сөзүн әсл мә'насында гарабағлыларын там гәләбәси иди. Бу гәләбәнин әлдә едилмәсиндә шәхсән Ибраһим Хәлил ханын аз әмәји олмамышдыр.

Шушанын гәһрәманчасына мұдафиәси, гарабағлыларын Иран сәрбазларынын үзәринә мүнтәзәм һүчүму вә дүшмәнә зәрбә ендирмәләри бир даһа көстәрди ки, Ибраһим Хәлил хан бачарығлы дөвләт хадими олмагла бәрабәр һәмчинин бөјүк бир сәркәрдә иди.

Лакин тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, Ибраһим ханын бир дөвләт хадими вә сәркәрдә кими фәәлијјәти лајигинчә гијмәтләндирилмәмишдир. Һалбуки, Азәрбајчанын башга орта әср дөвләт хадимләри илә јанашы Ибраһим Хәлил хан да Азәрбајчан тарихиндә өз лајигли јерини тутмалыдыр.

Шуша галасынын гәһрәманчасына мұдафиә олунма-сында вә гарабағлыларын Иран сәрбазларына гәфләтән зәрбә ендирмәләриндән бәһс едән Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр:

«Ага Мәһәммәд шаһ бахыб көрдү ки, бурада дурдугча галибијјәт көзәли јохлуг пәрдәси далындан чыхмыр. Әскәрләри дә Гарабағ гошунларынын мәрданә һүчүмларын-дан вә чәсарәтли чарпышмаларындан горхуја дүшүрләр. Әкәр бир нечә күн белә кечсә, гошуну мәғлуб олар. Буна көрә дөвләтинин әмирләри, мәмләкәтинин бөјүк адамлары вә вәзирләри илә мәшвәрәт етди. Мәсләһәт көрүб деди ки, зәрәрин јарысында гәјытмағ да мән-

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 26.

² О, Кәрим хан Зәнд тәрәфиндән ахталанмышды.

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 26.

² Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 25.

фәетдир. Мүсибәтлә долу олан бу тәһлүкәли јердән ат башы гајтармаг ничат хәзинәсинин ачарыдыр. Јохса чох чәкмәз бүтүн гошунумуз вә һејванларымыз бу дәрин хунхарлыг дәрјасында мәһв олуб кедәр. Бизләрдән бир нәфәр дә олсун Ирана саламат гајытмаз. Сонра гајытмаг бајрағыны һәрәкәтә кәтирдиләр. (Јәни Иран гошуну кері чәкилмәјә башлады)...»¹

Лакин Шушадакы мәғлубијјәтдән сонра Аға Мәһәмәд хан бирдән-бирә Күрчүстана һәрби јүрүш етмәјә тәләсмирди. Аға Мәһәмәд хан Шушадан узаглашса да Гарабағ эразисиндә галмыш вә бурада да һәлак олмуш вә ја жараланмыш сәрбазларынын әвәзинә Ирандан јени гүввәләр кәтирмиш вә силаһлары сазлатдырмышдыр. Мирзә Чамал јазыр: «Аға Мәһәмәд шаһ һәгиги мұһасирә дөврү кечирмиш, гошунун вә һејванларынын истираһәти үчүн ордусуну Ағдам этрафында јерләшдирди. Бурада бир ајдан артыг истираһәт етдикдән сонра, Күрчүстан вилајәтини вә Тифлис шәһәрини алмаг үчүн јола дүшдү. Чавад ханла Мәлик Мәчнун һәр јердә гошунун габағында кедир вә шаһа бәләдчилик едирдиләр».²

Мирзә Адыкөзәл бәј Аға Мәһәмәд ханын Күрчүстана һүчумуну бир гәдәр кениш верир вә бу заман II Ираклинин сарајында баш верән кәркишлији өзүнәмәхсус шәкилдә тәсвир едир. О јазыр ки, Иран һөкмдары Күрчүстан тәрәфинә кетмәк барәсиндә әмр верди. Ибраһим хан да өз нөвбәсиндә чапар васитәсә илә II Ираклијә хәбәр верди ки, «...Аға Мәһәмәд шаһ Шуша шәһәрини алмагдан ачиз галыб, Дарүссүрара (Тифлисә—Н. А.) һәрәкәт етмишдир. Лазыми тәдарүк вә һазырлыг көрсүн. Ону дәф етмәкдә вахт итирмәсин. Вали бу хәбәри ешитчәк өз нәвәси олан Башыачыг валиси Соломон хана вә Күрчүстаны араларында бөлүшдүрмүш олдугу өвлад вә нәвәләринә хәбәр вериб, онлардан көмәк истәди. Чүнки вали гоча вә хәстә бир шәхс иди. Јашы јетмишдән кечмиши. Буна бахмајараг дүшмәни дәф етмәк үчүн вар гүввәси илә чалышырды.

Оғланлары арасында зиддијјәт вә дүшмәнчилик олдугундан Башыачыг валиси Соломон хандан башга һеч бири она көмәк етмәди. О дөрд мин нәфәр әскәр көндәрди. Вали шиддәтли һөкмләр јазды, өткәм вә тәләбкар јасавуллар көндәрди. Лакин о һүнәрсизләр гошун вер-

мәјиб, чал-чағыр, ејш-ишрәтлә мәшғул олдылар. Вали чарәсиз галыб о дөрд мин әскәр, өз адамлары вә Газах маһалынын мүсәлман елатындан јығдығы сүвариләрлә, дүшмән гаршыламаг үчүн тә'чили сурәтдә јола дүшдү. О, бунунла Аға Мәһәмәд шаһын Күрчүстана кирмәсинә мане олмаг истәјирди. Вали Газах маһалына кәлди вә Инчә чајы кәнарында дүшдү. Бурада өвладларындан көмәк кәләр дејә бир гәдәр көзләди. Лакин бир әсәр көрүнмәди. (Дикәр тәрәфдән дә) Аға Мәһәмәд шаһ кәлиб Кәнчә вилајәтинә дахил олду. Вали чарәсиз галыб кері гајытды. Еһтијат үчүн арвады Деда-Валону¹ чәтин кечидли Тушетә көндәрди. Аға Мәһәмәд шаһ да ирәлиләјәрәк кәлиб Соғанлыгда дүшдү. Вали һәмин гошунла топ вә чәббәхана илә инди Карантин ады илә мәшһур олан... јерә јетишиди. Чархчылар мејдана атылдылар. Бөјүк бир мұһарибә олду.

Гызылбаш гошуну набәләд олдугундан дәг јухары јериди. Гызылбаш әскәрләри Тифлисә дахил олдылар.² Дарүссүуру (Тифлиси) матәм евинә дөндәрдиләр».³

Даһа сонра Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, «Аға Мәһәмәд ханын Тифлисдә гәтл вә гарәти, гырғын вә чәзә тәдбирләри једди күн давам етмишдир. Иран сәрбазлары Тифлисә јахынлашаркән Тушетә чәкилмиш II Иракли өвладлары, Күрчүстанын мәшһур кијазлары—тавадлары бурада кәләчәк тәдбирләр барәдә мәсләһәт вә мәшвәрәт апараркән Аға Мәһәмәд хан гошунларынын Тифлисдән кері чәкилдикләрини ешитди. Кері чәкиләркән Тифлисдә гарәт едилмиш шејләрдән әләвә чохлу әсир—күрчү оғлан вә гызларыны да өзү илә бәрәбәр апарды».⁴

Көрүндүјү ки Аға Мәһәмәд хан Гачарын Тифлис јүрүшү, Мирзә Адыкөзәл бәј тәрәфиндән бир гәдәр тәфсилаты илә гәләмә алынмышдыр.

Әһмәд бәј Чаваншир исә Аға Мәһәмәд ханын Күрчүстан јүрүшүнү чәмиси кичик бир абзасда тәсвир етмишдир: «Аға Мәһәмәд хан бир дөјүшдән сонра Тифлиси әлә кечирир вә 20.000 нәфәрә гәдәр әһалини әсир апарыр. Дәһшәтли сәркәрдә гышламаг үчүн Күрчүстан-

¹ Деда—күрчүчә ана демәкдир. II Ираклинин икинчи арвады чарича Дарија Кеоркиевна нәзәрлә тутулур.

² Аға Мәһәмәд шаһын гошунлары 1795-чи ил сентјабрын 12-дә Тифлисә кирмишләр.

³ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 82, 83.

⁴ Јенә орада, с. 83.

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 82.

² Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 28.

дан Муғана гајыдыр ки, јајда нәјин баһасына олурса ол-сун Шушаны зәбт етсин».¹

Мирзә Чамал да бу мәсәләјә тохунараг јазыр ки, Иран сәрбазлары Тифлисә чатдыгдан сонра гыса бир мүддәт әрзиндә шәһәри ишғал едәрәк јандырдылар. Шәһәрин вә јахын кәндләрин әһалисини гарәт вә әсир ет-дикдән сонра Азәрбајчана гајытдылар. Нәр јердә Күр боју илә ирәлиләјәрәк Чвад кәнди јахынлығында Араз-дан кечдиләр. Муған дүзүндә гышлаг гојуб гышы орада баша вердиләр».² Нәгигәтән Аға Мәһәммәд хан Гачар Тифлиси гарәт едиб јандырдыгдан сонра 1795-чи илин пәјызында Муғана гајытды. О бурада гышламаг гәрары-на кәлди. Муғанда чохла дүшәркәләр салынды. Аға Мә-һәммәд ханын мөгсәди 1796-чы ил јазын башлангычында Шуша галасына јенидән һүчум едиб ону алмаг иди.

Лакин Аға Мәһәммәд ханын бу планы баш тутмады.

«Јаз вахты... фарс өлкәсиндә јенә һәјәчан, Кирман вә саирәдән иғтишашлар үз вермәкдә иди.

Буна көрә шаһ ишләри низама салмаг үчүн фарс вилајәтинә кетди...»³

Беләликлә, 1796-чы илин јазында Аға Мәһәммәд хан тәләсик Аразы кечиб Ирана чәкилмәјә мөчбур олду. Сә-бәби Иранын бир сыра әјаләтләрини үсјан далғасы бү-рүдүјүндән савајы Ибраһим Хәлил хан вә бир сыра Азәрбајчан ханларынын вә II Ираклинин хаһишини бә-һанә едәрәк императрича икинчи Јекатеринанын Загафга-зијаја, хүсусилә Азәрбајчана В. Зубовун командасы ал-тында рус гошунларыны көндәрмәси иди. Рус гошунла-ры Дәрбәндә чатар-чатмаз Аға Мәһәммәд хан Азәрбај-чаны тамамилә тәрк етди.

Аға Мәһәммәд хан Гачар Ирана гајытдыгдан сонра үсјанчылары итаәтә кәтирди вә 1796-чы илин пәјызын-да өзүнү Иран шаһы е'лан едиб, тәнтәнәли тачкүзарлыг мәрәси мөчирди.

Аға Мәһәммәд хан гошунлары илә Азәрбајчандан чә-килдикдән сонра Ибраһим Хәлил хан Загафгазија халг-ларынын гатили олан Аға Мәһәммәд хана хидмәт көс-тәрән Кәнчә ханлығынын һакими Чвад ханы чәзалан-дырмағы гәрара алды. О, бу ишдә Картли-Кახетија ча-ры II Ираклини дә иштирак етмәјә чағырды.

Ибраһим Хәлил хан кәнчәли Чвад ханын вә еләчә дә мәлик Мәчнунун Иран сәрбазлары илә иттифагда олма-ларына, өзүнә вә үмумијјәтлә, бүтүн Азәрбајчан халгына вә еләчә дә күрчү халгына едилән бир хәјанәт кими гиј-мәтләндирирди.

Мирзә Чамал јазыр: «Бу арада Кәнчә һакими Чвад хан вахты илә мәрһум Ибраһим хандан үз чевирмиш вә Кәнчә вилајәтинә кедиб Чвад ханын јанында күн кечи-рән Чиләбөрд маһалынын мәлији Мәлик Мәчнунла бир-ликдә Аға Мәһәммәд шаһын јанына кәлди. Аға Мәһәм-мәд шаһ бунларын мәсләһәти илә мәғлубијјәт вә пәри-шанлығыла галанын јанындан көчүб, Күрчүстаны истила етмәк мөгсәдилә Тифлисә тәрәф һәрәкәт етди...»¹

Аға Мәһәммәд хан Загафгазијанын бир чох шәһәр вә кәндләрини виран едиб Ирана гајытдыгдан сонра онун тәрәфинә кечмиш кәнчәли Чвад хан вә Мәлик Мәчнун һағлы олараг чәзаја мәрүз галдылар. Даһа сонра Мир-зә Чамал јазыр: «Һамаи јаз фәслиндә шаһ Фарсда олду-ғу заман Ибраһим хан Дағыстандан гошун кәтиртдириб Кәнчәни мүһасирә етди. Тифлисин бәрбад олмасына (Ча-вад хан) баис олдуғу үчүн Ибраһим хан бу ишә Күрчүс-тан валисини дә чәлб етди. Чвад хан оғлу вә бачысыны Ибраһим ханын јанына киров көндәрди. Бир даһа Иб-раһим ханын итаәтиндән чыхмајачагына сөз верди. Мә-лик Мәчнун исә вурушма заманы өлдүрүлдү».²

Мирзә Адыкөзәл бәј бу барәдә јазыр: «...Мәрһум Иб-раһим хан Күрчүстан валисинә билдирди: Зәфәр нишан-лы Гарабағ вә Дағыстан гошунлары илә Кәнчә тәрә-финдән һүчум бајрағы галдырырам. Сиз дә Күрчүстан гошунларыны топлајын, о тәрәфә һәрәкәт едәк, Кәнчәни алаг вә оилара гулагбурмасы верәк. Олар кәлиб Кән-чәни мүһасирә едәрәк алдылар. Мәлик Мәчнун о давада өлдүрүлдү. Чвад хан табе олдуғуну билдирди. Өз гызы-ны вә оғлуну Ибраһим хана киров верди».³

Чвад ханын Аға Мәһәммәд ханын ордусуна гошулуб Тифлис јүрүшүндә иштиракыны нә илә изаһ етмәк олар.⁴ Бунун әсл сәбәби Картли-Кახетија чары II Ираклинин даима Кәнчә ханлығынын даһили ишләринә гарышма-сында вә һәмчинин ону Кәнчә ханлығыны тутмаг үчүн

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 26.

² Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 28.

³ Јенә орада, с. 28.

¹ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 27.

² Јенә орада, с. 28.

³ Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 96.

⁴ Центральный государственный военно-исторический архив. ф. 52, от 1/194, д. 516, л. 82.

көрүдүү тэдбирлөрдө ахтармаг лазымдыр. II Ираклинин Көнчө ханлыгында көзү олмасы барədə чохла мәнбә, о чүмлөдөн архив сәнәдләрнн мөвчуддур. 1789-чу илдә тәр-тиб едилмиш архив сәнәдләрннн бириндә жазылмышдыр ки, кечән ил (1788) шаһзадә Вахтанг өз гошунлары илә бирликдә Көнчә шәһәринә јахынлашмыш, шәһәр әтра-фы кәндлөрдә минләрлә евләри виран едиб, адамларыны әсир алмыш вә 60.000 гәдәр мал-гараны өзү илә Күрчүс-тана апармышдыр. Мәһз буна көрә дә Чавад хан II Ираклинин симасында өзүнүн потенсил рәгибинн кө-рүрдү. Дикәр тәрәфдән унудулмамалыдыр ки, һәм Аға Мәһәммәд хан вә һәм дә Чавад хан ејни тајфанын—га-чарларын нүмајәндәси идиләр. Ахырынчы мүддәә, шүб-һәси, сәбәб ола билмәзди.

Мәлик Мәчнунун дүшмән дүшәркәсинә кәчмәси исе онун Ибраһим хана олан дүшмәнчилијиндән башга бир шеј дејилди. Иран сәрбазлары һәлә Загафгазијадә вәһ-шиликләр төрәтдикләри бир вахта II Иракли вә бир сыра Азәрбајчан ханлары, хүсусилә Ибраһим Хәлил хан кәмәк үчүн Русија дөвләтинә тәкрарән мүрачнәт етди-ләр. Әһмәд бәј Чаваншир бу барәдә белә јазыр: «...Иб-раһим хан ејни заманда, күрчү чары Ираклинин русла-ры кәмәјә чагырмасында хәбәр тутуб, өз тәрәфиндән Мәлик Јусифин вә Мәлик Чүмшүдүн мүшаијәти илә Саатлылы Мирзә Мәһәммәд Гулууну Русијаја елчи кән-дәриб, рус тәбәәлијини гәбул етдијини билдирди вә тез-ликлә кәмәк кәндәрилмәсини хаһиш етди. Елчиләр хош хәбәрлә гајытдылар...»¹

Демәк олар ки, истифадә етдијимиз салнамәләрнн һа-мысында бу мәсәләдән бәһс едилр. Лакин, салнамәчи-ләрнн һамысы чох садәләвһлүклә рус дөвләтинн 1796-чы илдә Загафгазијаја, хүсусилә Азәрбајчана гошун кән-дәрмәсини—чаризмин Загафгазија халқларына етдији тәмәннасыз бир «кәмәк» кими гнјмәтләндиррләр. Әс-линдә исе чаризм «кәмәк» ады илә өзүнүн Загафгазија-ја гаршы мүстәмләкәчилик планларыны һәјата кечирр-ди. Јерли феодал һакимләриннн Русија дөвләтинә кәмәк үчүн мүрачнәт етмәси, Азәрбајчана, онун зәнкнн Хәзәр боју әјаләтләринә гошун чәкмәк үчүн бир бәһанә олду. Буну XIX әсрин әввәлләриндә баш верән I Рус—Иран мүһарибәси (1804—1813) бир даһа сүбут етди. Мүһарибә нәтичәсиндә Шимали Азәрбајчаны ишғал етдикдән сонра

рус дөвләтиннн Иран илә «Күлүстан» сүлһү бағламасы, бизим мүлаһизәни бир даһа сүбут едир.

Јухарыда кәстәрилдији кими Гарабағ салнамәчиләри бу мәсәләни чох садәләвһлүклә шәрһ едилрәр. Бу дикәр тәрәфдән Гарабағ салнамәләрннн әсасән рус чиновник-ләри тәрәфиндән јазылдығына бир даһа сүбутдур. Әһмәд бәј Чаваншир 1796-чы илдә В. Зубовун командасы ал-тында рус гошунларынын азәрбајчанлыларын кәмәјинә кәлмәсини әсәриндә белә ишыгландырыр: «Сонрақы илин (1796) јайында Шушада хәбәр тутдулар ки, Кәрим ха-нын гардашы Лүтфәли хан Зәнд Фарсистанда гнјам галдырдығы үчүн Аға Мәһәммәд хан өз гошунлары илә бирликдә Иранын ичәриләрннә чәкилмишди вә јазда мү-зәффәр рус гошунлары Гызыл ајағын¹ башчылығы илә Хәзәр саһили илә кәмәјә кәләчәкдир».²

Әһмәд бәј Чаваншир даһа сонра јазыр ки, «Бу хә-бәрләрин һәгигилијинә шүбһә етмәјән хан сарајында рус гошунларыны гаршыламағ үчүн бөјүк һазырлығ көрү-лүрдү. Ханын оғлу Әбүлфәт аға Гарабағ задәкәнлары-нын, һабелә бәзи вассал ханлығларын адлы-санлы адам-ларындан тәшкил едилмиш дөбдәбәли бир дәстәнин мү-шаијәти илә рус сәркәрдәсини гаршыламағ вә онунла данышығлар апармағ үчүн Мугана, ики әј әввәл Аға Мәһәммәд ханын дурдугу јерә јола дүшүләр. Дүшәркә-дә хан оғлууну бөјүк бир ештирамла гаршыладылар, кә-тирдији һәдијјәләри гәбул едиб, әвзәиндә она гнјмәтли бәхшишләр вердиләр. Бурада она ордуну Иран сәрһәд-ләринә гәдәр јеритмәк үчүн бир сүвари дәстәси тәләб етмәк тәклифи едилмишди. Сәфәрә белә бир һазырлығ заманы Русијадан сәрәнчам алынды ки, Император II Јекатриһанын вәфаты илә³ әлагәдар оларағ, орду Руси-јаја керн чагырылды. Хан оғлу вә онун әшабәләри бу пис хәбәрдән сон дәрәчә мә'јус олуб керн гајытдылар».⁴

Валериан Зубовун Загафгазијаја кәлишинн тәхминән ејни шәкилдә тәсвир едәрәк Мирзә Чамал јазыр ки, Га-рабағ ханы, Күрчүстан валиси вә башга Загафгазија һакимләриннн хаһиши II Јекатриһа тәрәфиндән Гафгаза кәндәрилән 30 минлик гошун 1796-чы илин 2 мајында

¹ Халг арасында рус кенералы граф Валериан Зубов «Гызыл-ајағ» адланырды. Онун бир ајағы јох иди вә бунун јеринә гызыл сүјуна чәкилмиш метал лөвһә олан ағач ајағ кәздирирди.

² Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 26.

³ II Јекатриһа 1796-чы ил нојабрын 6-да вәфат етмишдир.

⁴ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 26—27.

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 25

Дәрбәндә җахынлашды. Бир аз сонра рус гошунлары Азербайҗан эразисиндә дүшәркә салдылар. Ибраһим Хәлил хан В. А. Зубовун кәлишини бөјүк еһтирамла гаршыладаы: «Мәрһум Ибраһим хан оғлу Әбүлфәт ханы Гарабағын бир нечә бәјзадәси илә бирликдә төһфә, һәдијјәләр вә чинс атларла, там бир разылыг вә рәғбәтлә бөјүк сәрдар Валериан Зубовун һүзуруна көндәриб, жүксәк Русија дәвләтинә сәмими гәлбдән итаәт едәчәјини вә сәдагәтини билдирди. Әзәмәтли императричанын адына сәмимијјәт вә сәдагәти андыран бир әризә дә јазды.

Бөјүк сәрдар Әбүлфәт ханы вә Гарабаг бәјзадәләрини лазыми һөрмәт вә тә'зимлә гаршылајыб, Ибраһим ханын әризәсини ханын е'тимадлы адамы вә өз ешикағасы илә Дәрбәнд вә Гызлар јолу васитәси илә әзәмәтли императричанын һүзуруна көндәрди. Бир кпјаз васитәсилә Ибраһим хана гијмәтли төһфә вә һәдијјәләр көндәриб, ону әзәмәтли падшаһын әбәди мәрһәмәтинә үмидвар етди...»¹

Мирзә Адыкөзәл бәј Валериан Зубовун командасы алтында рус һәрби гүввәләрини Азербайҗанә кәлмәси просесини ејни шәкилдә тәсвир едир. Ону јаздыгына көрә Ибраһим ханын көндәрдији нүмајәндә һәјәти оғлу Әбүлфәт ағанын башчылығы алтында В. Зубовун Муғандакы дүшәркәсинә кәлмиш, һәдијјәләр төгдим етмиш вә еһтирам көстәрмишдир. Мирзә Адыкөзәл бәј дә В. Зубовун достлуг мүнәсибәтини императричанын хана һәдијјә вә вәзири Молла Пәнаһа даш-гашла бәзәкли бир әса көндәрмәсини хатырладыр. Ибраһим ханын ардынча Шәки, Ширван, Кәнчә, Гарадаг, Хој, Талыш, Шаһсәвән, Тәбриз, Шәһиги ханлары да В. Зубова ихлас көстәрдиләр.²

Јерли феодалларын вә еләчә дә әһалинини хош рәфтарыны көрән Зубов һеч бир чәтнлик чәкмәдән чаризмин мүстәмләкәчилик планларыны һәјәтә кечирмәк мәгсәди илә тәдбирләр көрдү. Она илк нөвбәдә Азербайҗанда дајаг нөгтәси јаратмаг лазым иди. Мәһз бу мәгсәдлә дә Зубов Чавад ханлығында Күрүн сол саһилиндә Јекатринасерд адлы јени бир шәһәр салмагы планлашдырды. Ејни заманда Бакынын лиман шәһәри кими инкишафы барәдә лајиһә һазырлады. Елә бу заман 1796-чы илдә II Јекатринанын вәфаты кенерал Зубовун план-

ларыны алт-үст етди. 1797-чи илин мартында I Павел Азербайҗандакы рус гошунларыны кери чағырды...

Рус гошунлары Азербайҗандан чәкилән кими Аға Мәһәммәд шаһ Гачар даһа күчлү гүввә илә Гарабағы вә онун сарсылмаз пајтахты Шуша шәһәрини ишғал етмәк үчүн һазырлыг көрдү. Бүтүн Гарабаг салнамәләриндә бу барәдә аз-чох мә'лумат вардыр. Салнамәчиләрин фикринчә Ибраһим хан Аға Мәһәммәд ханын икинчи јүрүшә башламасыны ешидән кими јахын гоһум-әгрәбасы илә бирликдә Шушаны тәрк етмишдир. Беләликлә дә Шуша шәһәри мүдафиә олунадан Аға Мәһәммәд шаһ Гачар тәрәфиндән зәбт олунамушдур. Ганичән мүстәбид 1795-чи илдә Шушадакы мәғлубијјәтинин гисасыны алмаг үчүн дәһшәтли чәзә тәдбирләринә әл атмышдыр. Аз сонра Аға Мәһәммәд шаһ Гачар суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр. Башсыз галан ханлыгдә Ибраһимин гардашы Мәһрәли ханын оғлу Мәһәммәд бәј Чаваншир Шушада һакимијјәти әлә алмышдыр. Бу заман М. П. Вагиф е'дам олунамушдур. Ибраһим Хәлил хан бир нечә ајдан сонра Шушаја гајыдыб Гарабаг ханлығыны идарә етмәјә башламышдыр. Иранда һакимијјәт башына чыхмыш Фәтәли шаһ Гачарла мүнәсибәтләри сабитләшдирмәк мәгсәдилә Ибраһим Хәлил хан Аға Мәһәммәд шаһын чәнәзәсини еһтирамла Теһрана јола салмыш, оғлу Әбүлфәт ағаны Фәтәли шаһын сәрәнчамына вермиш, гызы Агабәјим ағаны исе шаһын һөрәмханасына көндәрмишдир.

Салнамәчиләр Ибраһим Хәлил ханын 1797-чи илдә Шушаны тәрк етмәк сәбәбини Иран сәрбазларынын бирипчи јүрүшүндән сонра Гарабагда баш верән гураглыг, ачлыг вә јолухучу хәстәлијини баш вермәси илә изаһ едирләр. Салнамәләрдә бир сыра һадисәләр һәгигәтә ујғун шәкилдә ишығландырылса да чидди пөгсанлара јол верилмишдир ки, јери кәлдикчә биз онларын үзәриндә дајанаचाгыг.

Әввәлчә 1797-чи илдә, јә'ни Аға Мәһәммәд шаһын Гарабаға икинчи јүрүшү вә бунула әлагәдар олан һадисәләрин Мирзә Чамал, Мирзә Адыкөзәл бәј, Әһмәд бәј Чаваншир, Мир Мәһди Хәзани, Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу, Мирзә Јусиф тәрәфиндән нечә ишығландырылмасы үзәриндә дајанаг.

Јухарыда гејд едилди ки, Ибраһим ханын рус ордусунун команданлығы илә тәрәддүдсүз сазишә кирмәсиндән аз сонра Шамаһы, Шәки, Кәнчә, Ирәван, Хој, Гара-

¹ *Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри*, с. 28—29.

² *Јенә орада*, с. 85.

даг, Нахчыван, Талыш, Тэбриз ханлары, һабелә Күрчүстан валиси Валериан Зубовла иттифага кирдиләр.

Мирзә Чамалын фикринчә Азәрбајчан ханлары өз мәктубларыны Ибраһим хана көндәрмиш вә бу мәктублары онун васитәси илә В. Зубова чатдырылмышдыр.¹

Мирзә Чамал һәмнин јердә јазыр: «Бу хәбәр² һәм гүсәјә, һәм дә Аға Мәһәммәд шаһын әдавәтиһин артмасына сәбәб олур. Чүнки о, мәрһум Ибраһим Хәлил ханы теләфат вермәдән хошлуг вә мүләјимликлә өзүнә табә етмәк фикриндә иди. Лакин Ибраһим Хәлил ханын мүһарибәсиз әбәди Русија дәвләтинә итаәт едиб сәмимијјәт көстәрмәси, ислам вә Иран падшаһындан үз чевирмәси ону олдугча гәзәбләндирмишиди. Буна көрә мәрһум Ибраһим ханы јох етмәк тәрарына кәләрәк, јаз фәслиндә бөјүк гошунла Азәрбајчана тәрәф һәрәкәт етди».³

Беләликлә, Аға Мәһәммәд шаһын сонунчу—1797-чи ил Гарабаг әмәлијјаты башланды.

Мирзә Чамал һәмнин шәрайтдә Қартли-Кахетија һөкиминин Ибраһим ханла јахынлыг етмәсинин сәбәбләриндән бирини онун еһтијат етдији «Авар вә Дағыстан» һакими Үммә ханла гоһум олмағында көрүрдү.⁴ Әслиндә исә һәр ики феодак һакимини јахынлашдыран бир мөгсәд олмушдур—үмумин дүшмәнә гаршы нифрәт.

1797-чи илин мартында Валериан Зубовун командасы алтында олан рус гошунларынын Азәрбајчандан керн чәкилмәләри хәбәрини ешидән кими Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Азәрбајчан вә Дағыстан һакимләринә фәрман көндәрәрәк рус гошунларына мүгавимәт көстәрмәдикләри үчүн онлары һәдәләјиб итаәтә чагырды. Шаһ ловгаланараг јазырды ки, куја «рус гошунлары мәнән зәрбә јејәчәкләриндән горхараг, керн гајытмага мәнбур олдулар».⁵

Азәрбајчан ханларынын һеч бириндән мүсбәт чаваб алмајан Аға Мәһәммәд шаһ Гачар 1797-чи илин јазында јенидән Азәрбајчана басгын етди. Гарабаг салнамәчиләринин фикринчә бу заман Гарабаг ханлығы агыр күпләр кечирирди. 1795-чи илин гарәт вә таланларындан сонра гарабағлылар һәлә дә өзләринә кәлә билмәмишдиләр. Һәмнин илләрдә Гарабагда баш верән гураглыг, ач-

лыг вә баһалыгла нәтичәләнмишиди. Иш о јерә чатмышды ки, «бир чәрәк бугданы о вахтын пулу илә 45 маната күчлә алмаг олурду». Шушаны сајча гат-гат артыг олан дүшмәндән горумаг гејри-мүмкүн иди. Галада нә кифәјәт гәдәр сурсат, нә дә тәдарүк вар иди. Белә бир ачыначаглы вәзијјәтдә Ибраһим Хәлил хан Шушаны тәрк едиб јахын адамлары илә бирликдә Чар-Балакәнә доғру һәрәкәт етди.

Бу мәсәләдән бәһс едән Мирзә Чамал Чаваншир јазыр ки, Ибраһим Хәлил хан «арвад-ушағы, гоһумлары, мәрүф вә сәдагәтли бәјләрин аиләләри вә өз фәдакар хидмәтчиләрилә бирликдә галадан чыхыб Чар вә Тала тәрәфә кетди ки, орада дајаныб, Дағыстан, Күрчүстан вә башга вилајәтләр көмәк едәрләрсә, тәдарүк көтүрүб мүһарибәјә һазырлашсын, әкс тәгдирдә, орадан Дағыстана, өз гоһуму Авар һакими Үмма ханын јанына кәдәрәк, Аға Мәһәммәд шаһын «тәғибиндән чаныны гуртарсын».¹

Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабағнамә»синдә Аға Мәһәммәд шаһын Гарабаға 1797-чи ил јүрүшү «Аға Мәһәммәд шаһын тәкрап Гарабағ үстүнә јеријиб ону алмасы, мәрһум Ибраһим ханын Балакәнә кетмәси вә Аға Мәһәммәд шаһын башына кәлән сон һадисәләр һаггында» адлы сәккизинчи фәслиндә гәләмә алынмышдыр. Һәмнин фәслдә јазылмышдыр: «Гызылбаш гошуну Аға Мәһәммәд шаһла бәрәбәр Араз кәнарына кәлди. Буна көрә Шуша галасында дајаныб әлдә олан гүввә илә ганичән бир дүшмәнлә вурушмаг мүмкүн дејилди. Мәрһум Ибраһим ханын күрәкәни Нәсир хан, Шаһсөвән Әта хан, мәрһум хан шәкили Сәлим хан вә Гарабағын саир мәшһур бәјләри дә беһиштлик Ибраһим ханла бир јердә сәфәр етдиләр».²

Әһмәд бәј Чаваншир 1797-чи илдә Ибраһим Хәлил ханын Шушаны тәрк етмәсини вә Аға Мәһәммәд шаһын шәһәри дөјүшсүз алмасыны белә тәсвир едир: «1797-чи илин јазында Шушада Аға Мәһәммәд ханын јенидән сајсыз-һесабысыз гошунла шәһәрә јахынлашмасы һаггында мәнһус бир хәбәр алынды. Ачлыг вә вәба хәстәлији үзүндән даһа шәһәрдә давам кәтирмәк мүмкүн олмадығындан, Русијадан јахын заманларда көмәк көзләнилмәдјиндән, Түркијә султанынын јанына көндәрилән елчилә-

¹ *Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 29.*

² *Азәрбајчан ханларынын Русија дәвләтинә мүрачиәти.*

³ *Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 30.*

⁴ *Јенә орада, с. 29.*

⁵ *Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 29.*

¹ *Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 29.*

² *Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстәрилән әсәри, с. 87.*

рин исә жалныз апарылан һәдијјәләр мугабиллиндә јени һәдијјәләр кәтириб, һеч бир көмөк үмиди вермәдикләринә көрә, Ибраһим хан Шушаны тәрк едәрәк, өз айләси илә бирликдә Чар-Балакән вилајәтинә кетди».¹

Ибраһим Хәлил ханын Шуша галасыны тәрк етмәсини салнамәчиләр демәк олар ки, ејни шәкилдә шәрһ етдикләри үчүн биз онларын әсәрләриндән мисаллар кәтирмәји лазым билмирик. Гејд етдијимиз кими онларын һамысы бир фикирдәдир: Аға Мәһәммәд ханын биринчи јүрүшүндән сонра Гарабағда ачлыг вә хәстәлик баш вердији үчүн Ибраһим Хәлил хан галанын мудафиәсини тәшкил едә билмәјиб өз гоһумлары вә јахын адамлары илә сөзүн там мәнасында бир горхаг кими Шушадан гачмышдыр.

Лакин һеч чүр инанмаг олмур ки, өзүндән гат-гат артыг гүввәтә малик олан дүшмәнә синә көрән, Загафгазијада Иран әлејһинә иттифаг јарадан вә һәмчинин гошну ханлыглары бу мубаризәдә әл тутан бир шәхс ики илдән сонра горхаг бир мәхлуғ кими догма јурдуну гојуб гачсын? Нәјә көрә Гарабағ салнамәчиләри, хүсусилә һадисәләрин шаһиди олан мүүллифләрини Ибраһим ханын үнванына белә ифтиралар јазмаларыны биз һеч чүр изаһ едә билмирик. Чүнки, Ибраһим хан 1797-чи илдә һеч дә галаны гојуб гачмамыш вә 1795-чи илдә олдуғу кими гәддар дүшмәнә бу дәфә дә чидди мугавимәт көстәрмишдир. Оун Гарабағдан кетмәсини сәбәби тамамилә бамбашгадыр.

Бу фикирләри сөјләмәјә бизә Франса алим, тарихчи Жан Кјуренин јаздығы «Хаче-је тачдар» әсәриндә кәтирдији фактлар әсас верир.

XIX әсрин әввәлләриндә Иранда олмуш Жан Кјуре бир чох шәхсләрлә, һадисәләрини шаһиди олан, хүсусилә Иранда шаһ гошуналарына тәлимат верән гәрби Авропа өлкәләринин нүмәјәндәләри илә сөһбәт етмиш вә нәтичәдә Аға Мәһәммәд ханын һәјат вә фәалијјәтинә даир марағлы бир әсәр јазмышдыр.

Жан Кјуренин јаздығындан белә мәълум олур ки, 1797-чи илдә дә Ибраһим хан Худафәрин көрпүләрини јенидән учуртмуш вә Шуша галасынын мудафиә олунмасыны лазымынча тәмин етмишдир.

Бәс нечә олмушдур ки, Ибраһим Хәлил хан Шуша

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 27.

галасыны тәрк етмишдир? Бу суала да Жан Кјуренин әсәриндә әсаслы чаваб верилир.

Салнамәчиләрдән фәргли олараг Жан Кјуре Ибраһим Хәлил ханы 1797-чи илдә дә бир гәһрәман кими гөләмә алыр. О јазыр ки, Аға Мәһәммәд шаһ 1797-чи илдә чох чәтиликлә Шуша галасына јахынлаша билди.¹ Лакин Шушаны јенә дә ала билмәди. Әлачсыз галан шаһ топханасына әмр етди ки, атәши јалныз гала диварынын бир нөгтәсинә вурсунлар ки, диварда дешик ачылсын, бәлкә беләликлә онун гошунлары Шушаја сохула билсинләр.

Иран сәрбазлары шаһын әмринә әмәл едиб диварда чат вә јахуд дешик ачмаг үчүн атәш ачдыгда, Ибраһим хан јәјлым атәшиндән горхмадан тәгрибән ики јүз сечмә сүвари дәсәтәси илә Иран топханасыны мәһв етмәк үчүн һүчума кечди. Ибраһим Хәлил хан мәгсәдинә наил олдуса да галаја кери дәнә билмәди. Һәм дарваза үзүнә бағланмышды, һәм дә Иран сәрбазлары галаја јолу кәсмишдиләр. Мәһз белә бир шәраитдә Ибраһим Хәлил хан Чар-Балакән истигамәтиндә һәрәкәт етмәјә мәчбур олду.

Мирзә Чамал јазыр ки, Ибраһим Хәлил ханын Гарабағы тәрк етмәсини билиб Аға Мәһәммәд шаһ ону тәҗиб етмәк үчүн бир дәстә сүвари көндәрди. Онлар Тәртәр чајы көрпүсүндә Ибраһим Хәлил ханга чатараг онун көч-күлфәти илә гаршы-гаршыја чыхдылар. Дејүш нәтичәсиндә Ибраһим Хәлил хан тәләфәт вермәдән өз јолуна давам етди.²

Әһмәд бәј Чаваншир даһа сонра јазыр:

«Ибраһим хан Күр чајы вә Шәки вилајәтиндән кечәрәк, Балакән вә Чар торпагына кәлди. Чар вә Тала кәндхудалары вә башчылары мәрһум Ибраһим Хәлил ханы башга ханларла бирликдә тутуб Дагыстана бурахмамалары һаггында Аға Мәһәммәд шаһдан фәрман алдыгларына бахмајараг Чар, Балакән, Илису әһалиси узун мүддәт Ибраһим Хәлил хандан мәһәббәт вә ән'ам көрдүкләриндән вә һәмишә онун итаәтиндә олуб, әмрләрини ичра етдикләриндән (ханын) гејдинә галдылар. Она лазым олан хејрхаһлыг, һөрмәт вә гонагпәрәстлик көстәрәрәк, ону өзләриндән разы салдылар».³

¹ Мәгсәдимиз Гарабағын там сијаси тарихини јазмаг олмадығы үчүн Жан Кјуренин әсәриндә верилән тарихи һадисәләри тәфсиләт илә јазмырыг.

² Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 31.

³ Јенә орада, с. 31.

Мирзэ Адыкөзөл бәј Ибраһим Хәлил ханын Чар-Балакәнә кетмәсини ашагыдакы шәкилдә тәсвир едир:

«Аға Мәһәммәд шаһ Араз кәнарында бу хәбәри ешитди, онларын ардынча гошун көндәрди ки, бәлкә кедиб бейштлик ханы јахын адамлары вә гәбиләснлә тутсун. Аға Мәһәммәд шаһын әскәрләри Тәртәр чајы көрпүсү әтрафында онларын көңүә раст кәлдиләр. Мәрһум Ибраһим хан башында олан адамлары илә Күр чајындан кечди. Јолда ләзкиләрдән Аға Мәһәммәд шаһын һөкм вә фәрманына көрә Ибраһим ханын габагыны көсәрәк, ону тутуб апармаг истәдиләр. Аз галмышды ки, һәр ики тәрәф мұһарибәјә киришсин. Мәрһум ханын арвады вә Авар һакими Үммә ханын бачысы олан Бикә аға, онлара нәсиһәт едиб вурешмаларына мане олду».¹

Мирзә Јусиф Гарабағи «Тарихи-сафа» әсәриндә Аға Мәһәммәд ханын 1795-чи илдә Шуша урунда өлүмдирим мұһарибәсини Мирзә Чамал вә Мирзә Адыкөзөл бәјин әсәрләринә истинад едәрәк ишығландырмышдыр. О, 1797-чи илдә Аға Мәһәммәд шаһын Шушаны алмасыны шәрһ едәркән дә принципнал сиздијјәтә јол вермәмишдир. Ибраһим Хәлил ханын 1797-чи илдә Шушаны тәрк едәркән онун Аға Мәһәммәд шаһ тәрәфиндән нечә тәғиб едилмәсинә вә бир нәтичә өлдә едә билмәмәсини Мирзә Јусиф белә гәләмә алыр: «Аға Мәһәммәд хан вә Гызылбаиш гошуну илә Аразын кәнарына јетигидији заман Ибраһим хан чәрәснә галыб арвад-ушагларыны, өз чаныны она гурбан етмәјә һазыр олан тәрәфдарларындан бир нечәсини көтүрүб Чар вә Балакән тәрәфә јолланды. Бәзи ајры-ајры ханлар да, о чүмләдән Шаһсөвән Нәсирхан, шәкили Сәлим хан, мишкнли Әтаулла хан вә Гарабағын сечилмиш вә мәшһур бәјләриндән бир нечәси онунла сәфәр јолдашы олуб биркә дәрә-тәпәли јерләр илә јола дүшдүләр.

Аға Мәһәммәд хан онларын кетмәси хәбәрини ешитиб өз гошунунун бир һиссәсини онларын далынча көндәрди. Көндәрилән гошунлар көч вә бинәдә онларла растлашыб вурешдулар, амма бир иш едә билмәдиләр. Ибраһим хан өз адамларыны вә сурсатыны сағ вә саламат Күр чајындан кечириб Чар вә Балакәнә дахил олду».²

Мирзә Јусиф Нерсесов Ибраһим ханын Чар вә Бала-

кәнә чәкилмәси просесиндә онун әлејһинә Аға Мәһәммәд шаһын башга бир тәдбиринин дә нечә баша чыхмасынын тәфсилатыны вермишдир: «Аға Мәһәммәд ханын тапшырығы илә ләзкиләрдән бир нечәси јолда Ибраһим хана һүчум етмәли, ону тутуб Аға Мәһәммәд шаһын јанына көтирмәли идиләр. Һәр ики тәрәф вуреша һазыр олдулар. Ибраһим ханын арвады Үммә ханын бачысы Бикә аға ишә гарышды вә хаһиш етди ки, адәт-ән'әнәләримизин әксинә чыхыб вурешмасынлар».¹

Аға Мәһәммәд шаһын Ибраһим Хәлил ханы тәғиб етмәк үчүн сүвари көндәрмәси вә баш верән дөјүшдә гарабағлыларын сағ-саламат Чар-Балакән истигамәтиндә јолларына давам етмәләрини бу вә ја дикәр шәкилдә демәк олар ки, Гарабағ салнамәчиләринин һамысы тәсдиг едир. Лакин, нәдәнсә онларын һеч бири бу мұһум фактын фәргинә вармамышлар: әкәр Ибраһим Хәлил хан Чар-Балакәнә өз гоһумлары вә бир овуч бәјләрлә «гачсајды», шүбһәсиз Иран сәрбазларына дөјүшдә чаваб верә билмәздиләр. Демәли Ибраһим Хәлил хан Жан Кјуренин јаздығы кими Гарабағы өз дәстәси илә тәрк етмишдир.

Беләликлә, нисбәтән асанлыгла Аға Мәһәммәд шаһа Шуша галасына дахил олмаг мүјәссәр олду. Әһмәд бәј Чаваншир бу мәсәләјә тохунараг јазыр: «Аға Мәһәммәд хан, бу бакирә галаја (Шәргдә бүтүн алынмаз галалар белә адландырылырды—Н. А.)—Шушаја дөјүшсүз дахил олду. Гәзәбли хана елә кәлирди ки, бунлар һамысы јухудур: Лакин о өзүнә кәләндән сонра шадлығынын һәдди јох иди. Чәмдәк јејән бир вәһши өз овуну парчаламаздан әввәл, сығаллајыб онунла ојнадығы кими Аға Мәһәммәд хан да бирисинә гијмәтли хәләтләр бағышлајыр, башгасына хан рүтбәси верирди. Лакин ејни заманда зинданлар мәнбусларла долдурулурду...»² Аға Мәһәммәд шаһын Шушаја дахил олмасыны Мирзә Јусиф белә гәләмә алмышдыр: «Ибраһим ханын Чар вә Балакәнә гачмаг хәбәрини ешитдикдән сонра, Аға Мәһәммәд хан бөјүк бир дәбдәбә вә тәмтәрагла өзүнү мөһтәрәм вә еһтирама лајиг бир адам кими көстәрәрәк, Шуша галасына дахил олуб, галанын ашағы тәрәфинә Мүхәтәр кәнд дарвазасынын јахынлығында олан Ибраһим ханын бөјүк оғлу Мәһәммәд Гәсән аганын евинә

¹ *Мирзә Адыкөзөл бәј*. Көстәрилән әсәри, с. 33.

² *Мирзә Јусиф*. Көстәрилән әсәри, с. 66, 67.

¹ *Мирзә Јусиф*. Көстәрилән әсәри, с. 67.

² *Әһмәд бәј Чаваншир*. Көстәрилән әсәри, с. 28.

көлди. Ага Мәһәммәд хан Ибраһим ханга бирликдә кәдә билмәјән ә'јанлары вә ханын гоһумларынын, достларынын ахтарылыб тапылмасы вә һәбс едилмәси әмрини верди. Һәбс олуналарын ичәрисиндә Мәлик Шаһнәзәрин оғлу Мәлик Чәмшид вә Мәлла Пәнаһ вә бир чох ә'јанлар вар иди. Ага Мәһәммәд ханын мәгсәди бунларын һәр бирисиндән бир гәдәр пул вә чәримә алмаг, сонрадан онларын һамысыны өлдүрүб өз үрәжиндәки көһнә әдавәти сојутмаг иди. Даһа сонра Ага Мәһәммәд хан бир нечә күн кејфә мәшғул олду...»¹ Лакин чох кечмәди ки, тәбиәтчә чох залым олан Ага Мәһәммәд шаһ артыг өз ролуна кирмәјә башлады: Ики һәфтәдән артыг иди ки, о нә јүрүшдә вә нә дә Шушада, демәк олар ки, һәлә һеч кәсә чәза вермәмишди. Лакин Шушада чохлу күнаһсыз мүгәсир топламышды. Әһмәд бәј Чаваншир јазыр ки, Ага Мәһәммәд шаһ Шуша ә'јанларыны, хүсуслә заһирән е'тибар етдији Мәммәд бәји горху алтында сахламагдан өтрү бир чох күнаһы олмајан шушалыларда онларын көзләри өнүндә дәһшәтли чәзалар вермәктә ејни заманда өзү дә һәзә алырды. Күнләрин бир күнүндә шаһа јени кәтирилән мәнбуслар һаггында мә'лумат верилдикдә о, әмр етди ки, «Онлардан беши чармыха кечирилсин, алтынчы Әли Мәһәммәд ага исә Ибраһим хан тәрәфиндән Түркијә султанынын јанына елчилијә кетдијинә көрә, онун сејид нәслиндән олмасы нәзәрә алынараг бәгулсун. Өз нешәләрини чох билән бир нечә чәлләд бу һөкмә әсасән ошу бәрмага башладылар. О исә горху билмәјән бир шәһид кими өзүнү онларын ихтијарына вериб мүстәбидә лә'нәтләр јагдырырды; башгаларынын исә әл-голуну баглајыб чармыхларыни башына кечирир вә бу дәһшәтли мәнзәрәни тезликлә битирмәк үчүн балтанын арды илә чармыхлары алтдан јухары вурурдулар; онларын фәрјады, мүстәбидин амансыз һәрәкәт вә сөјүшләри бурада онлары дәһшәтә вә һәјәчана кәтириди!»²

Әһмәд бәј Чаваншир әсәриндә Ага Мәһәммәд шаһын Шушада чәза тәдбирләриндән бир нечә нүмунәләр верир.³

Шуша галасыны нисбәтән асанлыгла әлә кечирән Ага Мәһәммәд шаһ чох кечмәди ки, јерли феодал вә са-

рај ә'јанларынын суй-гәсди нәтичәсиндә елә Шушадача өлдүрүлдү.

Бу һадисә демәк олар ки, салнамәләрин һамысында ејни шәкилдә тәсвир олунар. Мирзә Чамал јазыр: «Ага Мәһәммәд шаһын өлдүрүлмәсинин тәфсилаты беләдир: Ибраһим хан галадан чыхыб Балакәнә кетдикдән сонра Ага Мәһәммәд шаһ һеч бир манејә раст кәлмәдән Шуша галасына кириб бир һәфтә орада галды. Бир кечә хошу кәлмәдији бир ишә көрә Сәфәрәли бәј вә Аббас бәј адлы ики нәфәр јахын хидмәтчисинә ачыгларыб деди: «Сәһәр ачылан кими һәр икиннәзә ағыр чәза верәчә-јәм». Онлар билдиләр ки, шаһ һеч вахт өз дедијиндән дәнмүр. Одур ки, чанларынын горхусундан сәһәр ачылана гәдәр ону өлдүрмәји лазым билдиләр. Сүбһ ачылан заман шаһ јухуда икән шаһын отагына кириб ити хәнчәрлә ону өлдүрдүләр. Гапылары багладылар. Шаһын чөваһир базубәндиини, тачыны вә һәмәјилини көтүрүб Садыг хан Шәгагини јанына кетдиләр вә әһвалаты она сөјләдиләр».¹

Лакин Садыг хан Шәгаги онларын сөзүнә инанмыр. Еһтијатла шаһын өлүмүнү һәгиги олдуғуну көзләри илә көрүр. Тачы, базубәнди вә һәмәјили көтүрүб куја Кәнчә вә Күрчүстана кетмәк үчүн шаһ әмрини јеринә јетирмәк мәгсәди илә Шушадан чыхыр...

Чаниләрдән бири—Сәфәрәли бәј галада галды. Аббас бәји исә Садыг хан өзү илә Ирана апарды.

Аз сонра шәһәрдә шаһын өлүм хәбәри јайылдыгда Иран гошуну дагыныг һалда Шушаны вә Гарабагы тәрк етди...²

Јухарыда гејд едилдији кими Ага Мәһәммәд шаһ Шушада јерли феодаллар вә сарај ә'јанларынын суй-гәсди нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр. Тарихи әдәбијјатдан мә'лумдур ки, бу суй-гәсдин әсас тәшкилатчылары Садыг хан Шәгаги вә Мәһәммәд бәј олмушдур. Бу сәһәдә Мәһәммәд бәјин фәалијјәтини Әһмәд бәј Чаваншир башга салнамәчиләрдән фәргли олараг инандырычы шәкилдә гәләмә алмышдыр. О јазыр: «Кечә Мәһәммәд бәј лазымы сәрәнчамлар верди. Өз тәрәфдарларыны дәстәләрә бөлүб, бә'зиләринә Иран гошунларынын сәркәрдәләрини һәбсә алмағы, башгаларына мәнбуслары азад етмәји, үчүнчүләрә үмуми әмәлијјат баш тутмадығы тәгдирдә ән јахшы

¹ *Мирзә Лусиф*. Көстәрилән әсәри, с. 67—68.

² *Әһмәд бәј Чаваншир*. Көстәрилән әсәри, с. 29.

³ *Јенә орада*, с. 30—35.

¹ *Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 31.

² *Јенә орада*.

мөвгеләри әлә кечирмәји тапшырды. Өзү исә әсас гүввә-ләрлә Аға Мәһәммәд ханын гәраркаһына кетмәји гәрара алды. Сәһәр ачылан кими гәфләтән јахаланыб горху вә дәһшәт ичәрисиндә галан иранлылар һәр јердә әзилиб сыхышдырылдылар. Мәһәммәд бәј инадлы бир вурушмадан сонра Аға Мәһәммәд ханын гәраркаһыны әлә кечириб, орадан күлли мигдарда сәрвәт тапды. Сопра Мәһәммәд бәј хәзинәни вә шаһын бүтүн сәрвәтинин өз имарәтинә кәтириб, ертәси күн иранлылары Араза гәдәр тәҗиб етди...»¹

Әһмәд бәј шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра М. П. Вагифин азадлыға чыхмасы илә әлағәдәр өз мүләһһизәләрини јазмышдыр:

«Бу фәләкәт о заман азадлыға бурахылмыш вә чанлы тәәссүрат алтында олуб, өз кәләчәји үчүн кәдәрләнәи Молла Пәнаһын досту Видади тәхәллүслү Молла Вәлијә јаздығы бир мәктубда чох көзәл тәсвир едилмишдир. Бизим һәлә инди дә мәшһур олан халг шаирләриндән бири үчүн характерик олан бу ше’ри бүтүнлүкдә ве-ририк:

Еј Видади, кәрдиши-дөврани-кәч рәфтарә бах!
Рузикарә гыл тамаша карә бах, кирдарә бах!
Әһли-зүлмү нечә бәрбад еләди бир ләһзадә,
Һәкмү адил падшаһын гадирн-гәһһарә бах!
Сүбһ сөндү, шәб ки, хәлгә гиблә иди бир чыраг,
Кечәки игбалы көр, күндүздәки илбара бах!
Тачи-зәрдән та ки, ајрылды дамаги-пүргүрүр,
Пајмал олду тәпикләрдә² сәри-сәрдәрә бах!
Баш көтүр бу әһли-дијардан ајаг тутдугча гач,
Нә гыза, нә оғула, нә ашина, нә јара бах!
Ибрәт ет Аға Мәһәммәд хандан, еј кәмтар кәда,
Та һәјатын вар икән нә шаһә, нә хүдкарә бах!
Вагифа, көз јум, чаһанын бахма хубу зинтинә,
Үз чевир али-обая, Әһмәди Мухтарә бах!³

Даһа сонра Әһмәд бәј Чаванширин әсәриндә Мәһәммәд бәјин өз планларыны һәјата кечирмәсиндән бәһс олу-нур: «Мәһәммәд бәјин Гарабағ ханлығыны иларә етмәјә башладығы заман һансы тәдбирин даһа әлверишли олма-

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 35.

² Рәвајәтә вә чанлы шаһидләрин дејијинә көрә, Аға Мәһәммәд ханын башсыз бәдәнини вә кәсилмиш башыны шәһәрин күчәләриндә кәздирдиләр. Дејүшләрдә һәлак олмуш әскәрләрин һиддәтә кәлмиш дул арвадлары вә јетим ушаглары бу нәш’и ајаг алтына салыб тәпикләјирдиләр.

³ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 35—36. Әһмәд бәј пәдәнсә һәмийи ше’рин ики бәјтини вермәмишдир.

сы барәсиндә тәрәддүд едирди. Бир тәрәфдән Садыг хан чохла гошун топлајараг сон заманларда Гарабағдан ајрылмыш олан гоншу ханлыглары өзүнә табе етмәји она мәсләһәт көрүр вә өз фәалијәтиндә мүвәффегијәт гәзана билсә, ону Азәрбајҗан валиси тәјин едәчәјинә сөз верирди. Дикәр тәрәфдән, кәнчәли Чавад хан онунла го-һум олмағы тәклиф едәрәк, Ибраһим ханы бүтүн айләси илә бирликдә гырмаг үчүн чохла һәдијә кәндәрмәсини тәклиф едирди. Чүнки Ибраһим ханын олдуғу Чар-Балакән вилајәтинин кәндхудалары ханын гардашы Та-лыбхан бәји вә башгаларыны өлдүрмүш вә онун хаһи-шини һәвәслә јеринә јетирмәјә һазырдылар. Бундан әла-вә, Шушанын бир чох адлы-санлы бәјләри вә сакинләри, о заманкы адәтә көрә Ибраһим ханын Гарабағда галан оғулларыны бүтүн мө’тәбәр адамларын әли илә өлдүр-мәји она тәклиф едирдиләр кп, һамы истәр-истәмәз онун хәјринә һәрәкәт етсин».¹

Шаһ өлдүрүлдүкдән сонра Мәһәммәд бәј Чаваншир Шушада һакимијјәти әлә алыб, Аға Мәһәммәд шаһын кәсилмиш башыны әмири Ибраһим Хәлил хана кәндәр-ди. О исә шаһын башыны «Нәчәбәтин вә еһтирамын тә-ләбинә көрә... там бир һөрмәтлә, гүсл вә кәфән етдириб, лазыми дини мәрәсим гәјдаларыны билән јахшы мө’тә-бәр моллаларла Чара кәндәрәрәк, о јерин бөјүк адам-ларынын гәбиристанлығында дәфн етдирди».² Тарихи әдәбијјатда шаһын өлдүрүлмәси тарихи һаггында баш-га бир версија да вардыр.

Ашагыда М. П. Вагифин Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын өлдүрүлмәсиндә иштиракы барәдә А. Бекназарјансын әсәриндәки фәрзијјәни веририк:

Абраһим Бекназарјан Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын сарај хидмәтчисе олуб Гарабағда Ибраһим Хәлил хан һакимијјәтини девирмәк үчүн она көмәк едирди. Сопра-лар Русија һимајәсинә кечән А. Бекназарјанс Гарабағ уғрунда кәдән мүбаризә һаггында хатирәләрини оғлу Апрессә диктә етмишдир. «Гарабағын сирри» адланан һә-мин әсәри М. Бархударјан гәдим ермәни дилиндәи јени ермәни дилинә тәрҗүмә едәрәк 1886-чы илдә Петербургда ики чилддә чап етмишдир. А. Бекназарјанс Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын өлдүрүлмәсиндә М. П. Вагифин ишти-ракыны илк дәфә сөјләмишдир. Бу фикир 1798-чи илдә

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 36.

² Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 32.

Тегранда Фэтәли шаһ тәрәфиндән Ага Мәһәммәд шаһ Гачарын гатилләриндән бири Сәфәрәли бәжин диндирил-мәси заманы сөйләдији хатирәләр әсасында јазылмыш-дыр.¹

1797-чи ил ијул ајынын 11-и иди. 8 күн иди ки, Ага Мәһәммәд шаһ Шушада, галанын ашағы тәрәфиндә—Мухәтәр дарвазасынын јакынылыгында Ибраһим ханын бөјүк оғлу Мәһәммәд һәсән ағанын евиндә јашајырды. Шаһ Ибраһим ханла Чар-Балакәнә кедә билмәјән әјанлары, онун јакын гоһумларыны, достларыны, о чүм-ләдән М. П. Вагифи һәбс етдирмиши. Рәвајәтә көрә М. П. Вагиф тез-тез зиңданбаны чағырыб шәһәрдә бир јенилик олуб-олмадығы илә марагланырмыш. Һәмин ах-шам Ага Мәһәммәд шаһ Гачар өлдүрүлүр. Башга бир рәвајәт: Шаир зиңданда һеч бир шеј олмамыш кими шејр охујан заман она дејирләр ки, шаһ сабаһ кәсдирә-чәји башлардан учалдылачаг миңарәдән өтрү мых сифа-ринш вермишир. О, һалыны позмадан «Мыхы мисмар едән вар»—дејир. Һәмин ахшам шаһ өлдүрүлүр.

Салнамәләрдә гејд едилир ки, Гачар диггәтлә һазыр-ланмыш тәдбир нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр. Нијә? Тәд-бир ким тәрәфиндән һазырланмышидыр? Ичрачы кимдир?

Сонунчу суалдан башлајар. Гарабағын тарихинә даир јазылмыш бүтүн әсәрләрдә ичрачынын Сәфәрәли бәјлә Аббас бәј олдуғу көстәриллир. Тәшкилатчыја кәлдикдә исә, Әһмәд бәј Чаваншир «1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтнинә даир» мә'-лум әсәриндә бабасы Мәһәммәд бәји бу тәдбирин тәшки-латчысы кими гәләмә верир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, кәнч јазычы Агил Аббас «Батмангылынч»² повестин-дә бу версијаны әсас көтүрмүшдүр.

Бәс тәшкилатчылар кимдир? Бу суала Агрес Бек-пазарјапсын вә онун атасы Абраһимин 1886-чы илдә Пе-тербургда чап олунмуш ики чилдик «Гарабағын сирри» китабында чаваб тапырыг: «...Молла Пәнаһ деди: Сәфә-рәли бәј, сән бир адамы өлдүрмәклә миңләртә күнаһ-сыз адамы өлүмдән хилас едәчәксән. Сәнин алачағын бәхшиш исә мәним јанымдадыр. Ибраһим хан гызылла долу бир гутуну мәним јанымда гојмушдур ки, сәнә тәһ-вил верим. Анчаг сән бачарыб шаһы өлдүрмәли, Бала-

кәнә гачмалы, ханла бирликдә Шушаја гајыдыб бу вар-дөвләтә раһатча саһибләнмәлисән». Молла Пәнаһ бун-лары мәнә данышдыгдан сонра мәни кизлинчә өз евинә апарды, гызыллары көстәриб гутунун ачарыны мәнә тәһ-вил верди...».

Хатырладаг ки, ијун ајынын 11-дә күндүз шаһ Сә-фәрәли бәјә вә Аббас бәјә гәзәбләниб вәд едибмиш ки, сабаһ башлардан тикдирәчәји миңарәнин зирвәсиндә он-ларын башы олачагдыр.

Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлунун «Гарабағнамә» әсәриндә охујуруг: «Шаһын башы Балакәндә Ибраһим хана јетишәндән сонра хан шаһын өлдүрүлмүш олдуғу-ну јәғни етди. Өз нәчиблији үзүндән шаһа о ки, лазым-ды һөрмәт едәрәк онун башыны јудуздуруб кәфәнә тут-дурур, вачиб вә лазым олан ишләри јакшы билән мә'-тәбәр адамларла чарын бөјүк адамларынын басдырыл-дығы гәбиристанлыгда басдырыр...».

Ибраһим хан бир нечә ајдан сонра Гарабаға гајыдыр. «Гарабағын сирри» китабынын мүәллифләри јазырлар ки, Сәфәрәли бәј вәд едилән гызыллары алыр, бир гә-дәр сонра исә Ибраһим хан онун ајагларыны гандалла-дыб Фэтәли шаһын јанына көндәрир.

Гачарын өлдүрүлмәсинин сәбәби нә иди?

Гачар 1795-чи иләдәки угурсузлуғуну унутмамышды. Ибраһим хан вә вәзири јакшы билдирдиләр ки, о кери гајыдачагдыр. Онлар гарабағлыларын вәтәнпәрвәрлијинә архајын идиләр. Лакин әһалинин вәзијјәти нисләширди. Күтләви ачлыг, хәстәлик вә өлүм ади һал алмышды. Демәли, е'тибарлы бир адам тапыб Ага Мәһәммәд шаһ Гачары физики чәһәтдән арадан көтүрмәк лазым иди. Јаранмыш шәраитдә јалпыз бу јолла ишгалчылары лән-китмәк, бәлкә дә дајандырмаг мүмкүн иди. Јаделлиләрә үмумхалг нифрәтинин һәдсиз олдуғу бир вахтда белә адамы тапмаг чәтин дејилди.

Дүшүнүлмүш планы Иранда һәјата кечирмәк мүм-күн олмады: 1797-чи илин јајында Гачар Гарабаға јени јүрүш башлады..

«Гарабағын сирри»нә мүрачнәт едәк: Сәфәрәли бәј е'дамдан әввәл Фэтәли шаһа билдирир ки, «Ибраһим хан шаһдан кизли она бөјүк миғдарда пул вә саир гијмәт-ли һәдијјә көндәрирмиш». Лакин сәбәби мәнә мә'лум де-јилди. Шушаја чатдыгдан сонра һәлә һәбс едилмәмиш вә тез-тез шаһын һүзуруна кәлән Молла Пәнаһ мәнә һә-мишәкиндән дөрд дәфә артыг гызыл һәдијјә верди вә бе-

¹ Бах.: А. Бекназарянс. Тайны Карабаха (ерәни дилиндә) СПб., 1886, стр. 236—237.

² Агил Аббас. «Батмангылынч» «Улдуз» журналы, № 1, 1988-чи ил.

лө элиачыглыгла верилэн һәдијјәләрин мәгсәдини мә'лум етди: мән Аға Мәһәммәд шаһы өлдүрмәли идим.

Беләликлә, фәрз олунур ки, Ибраһим хан Чар-Балакәнә кедәркән М. П. Вагиф бу планы һәјата кечирмәк үчүн Шушада галыбмыш.

Мирзә Јусиф Гарабағи дә төгрибән белә бир фикир-дәдир. О јазыр: «һәмин кечә Аббас бәј вә Сәфәрәли бәј сүбһә јахын һәрәмханаја кириб ити вә үрјан хәнчәр илә онун бәдәнини Давудун зиреһи кими тикә-тикә доғрадылар». Әһвалаты өјрәнән баш сәркәрдә Садыг хан Шагаји шәһәр јухуда икән бир бәһанә илә гошуну көтүрүб галадан чыхыр. Ертәси күн күнортаја јахын өлүм хәбәри шәһәрә јайылыр. Ибраһим ханын гардашы Мәһрәли бәјин оғлу Мәһәммәд бәј ханлығы идарә етмәјә башлајыр. О, шаһын башыны Балакәнә, әмисинә көндәрир.¹

Мирзә Јусиф әсәриндә тәсвир етдији һадисәләри һәмин мөвзуда јазылмыш ше'рләрлә паралел олараг вермишдир. Башга Гарабағ салнамәләриндә олдуғу кими Мирзә Јусифин әлјазмасында да Аға Мәһәммәд шаһын өлүмү вә һәбсдән азад олмасы мүнәсибәти илә М. П. Вагифин досту М. В. Видадијә јаздығы «Бах!» ше'рини әсәрә дахил етмишдир. Бундан әлавә үмумијјәтлә Аға Мәһәммәд шаһын һәјаты вә он ики ил давам етмиш һакимијјәти барәдә вә онун ејбәчәр һәрәкәтләрини кәстәрән шайр Нә'мәтулланын фарсча јаздығы ше'рдән дә Мирзә Јусиф истифадә етмишдир.²

Бу һадисәләрдән бәһс едән Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, Аға Мәһәммәд шаһын Шуша шәһәринә дахил олмасындан бир һәфтә кечмишди. Бир кечә јахын адамларындан вә нәдимләриндән Сәфәрәли бәј вә Аббас бәјә (көрдүкләри) әһәмијјәтсиз бир хәтадан өтрү деди: «Сәһәр чагы фәләјин гүдрәтли падшаһы ишығлы күнәш, чәсәдсиз башыны мәшригдән чыхардар. Мән дә сизин башынызы баханлара ибрәт алмаг үчүн алчаг олан вүчудунуздан бир чидә боју ајыррам..»

Онлар јәгин билдирдиләр ки, Аға Мәһәммәд шаһ сөзүнү дәјишмәз. Чарәсиз галыб һәмин кечә онун ишини битирмәк фикринә дүшдүләр. Сәһәрә јахын Аға Мәһәммәд шаһ јухуну бәһуш едән пијаләсиндә хумарланмагда иди. Ган сачан хәнчәрлә онун чәсәдини Давудун зиреһи тәк дешик-дешик етдиләр. Шаһын гаш-дашла бәзәдил-

миш базубәнд, тач, һәмәјилини көтүрүб өзләрини Садыг ханын јанына јетирдиләр. Садыг хан бу һалы көрчәк таб вә тагәтдән дүшдү. Садыг хан галадан чыхандан ики саат сонра шаһын өлдүрүлмәси хәбәри шәһәрә јайылды.¹

Мирзә Јусиф Гарабағи дә Аға Мәһәммәд шаһын өлдүрүлмә сәбәбләрини башга салнамәләрдәки кими гәләмә алыр. Лакин о, шаһын өлдүрүлмәсини она гаршы әввәлчәдән һазырланмыш суи-гәсдин нәтичәси һесаб етмиш.²

Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, Иран гошунунун сәркәрдәләри Аға Мәһәммәд шаһын өлдүрүлмәсиндән «...горхуја дүшүб өзләрини итирдиләр. Нәр бири өз адамлары илә дәстә-дәстә гачыб дағылдылар. Шәһәр әһалиси там бир һүчүмлә Гызылбаш гошунундан әсир дүшәнләри сојундурдулар. Бу заман Ибраһим ханын гардашы оғлу Мәһәммәд бәј имарәтә дахил олду. Шаһын јердә галан зијнәтләрини зәбт етди. Аға Мәһәммәд шаһын башыны да Мәһәммәд Рәфи бәјлә Балакәнә көндәрди. Ибраһим хан онун башыны Күрчүстан валисинә көндәрди. Бир нечә күндән сонра икид оғлу вә вәлиәһди чәнаб Мәһдигулу ағаны да Гарабағ тәрәфинә көндәрди.»³

Бир нечә мүддәтдән сонра беһиштлик хан өзү дә Гарабаға кәлдн вә кечмишдә олдуғу кими јенә һөкүмәт тахтына отурду...»⁴ Мирзә Адыкөзәл бәј дикәр салинамәчиләрдән фәрғли олараг елә бир фикир ирәли сүрүр ки, куја Ибраһим хан шаһын кәсилмиш башыны бир совгат кими II Ираклијә көндәрмишдир. Лакин бу факты салинамәчиләрини һеч бири тәсдиг етмир. Бу һәгигәтдә дә белә олмамышдыр. Мирзә Адыкөзәл бәјин белә бир јанлыш фикри бизә әсас верир ки, онун бә'зи мүддәалары илә разылашмајаг.

Мирзә Чамалын јаздығына көрә шаһын Шушада өлдүрүлмәси хәбәрини ешидәндән сонра Ибраһим Хәлил хан дәрһал Шушаја гајытмады. Бу факты белә изаһ етмәк мүмкүндүр: Ибраһим Хәлил ханын гардашы оғлу Мәһәммәд бәј Шушада һакимијјәти әлә алмышды. Бирдән-бирә Шушаја кетмәк гардаш гырғыны илә нәтичәләнә биләрди. Ибраһим Хәлил хан өзүнүн әвәзинә огланларыны Шушаја јола салды. Мирзә Чамал јазыр ки, Ибра-

¹ Мирзә Јусиф Гарабағи. Кәстәрилән әсәри, с. 75.

² Јенә орада.

¹ Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 89.

² Мирзә Јусиф Гарабағи. Кәстәрилән әсәри, с. 70.

³ Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 89.

⁴ Мирзә Адыкөзәл бәј. Кәстәрилән әсәри, с. 89—90.

ним Хәлил хан «...Гарабаға һәрәкәт етмәдән әввәл, о заман Мейдигулу аға адланан Мейдигулу ханы Гарабағ бәйләринин бир нечә өвләды илә ораја көндәрди...»¹ Мәһәммәд бәй Мейдигулу аға илә көрүшдүкдә сәмимијјәтдән, әмисинә сәдагәтдән дәм вурса да о ријакарлыг едирди. Мәһәммәд бәйлә еһтијатлы вә тәдбирли рәфтар етмәк мәгсәдилә Ибраһим Хәлил хан Мейдигулу аганын ардынча бөјүк оғлу «Мәһәммәдһәсэн аганы беш жүз нәфәр ләзки гошуну вә Гарабағ сәркәрдәләри илә тәҗили олараг (Гарабаға) жола салды».

Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын өлдүрүлмәси хәбәри Азәрбајҗан ханларынын, еләчә дә II Ираклинин севинчинә сәбәб олмушду; Кәнчәли Чавад хан, шамахылы Мустафа хан, Картли-Кახетија чары вә башгалары шаһын өлдүрүлмәси мүнәсибәтилә Ибраһим Хәлил хана көзәјдынлыгы верир, һәдијјәләр көндәрир, онунла мүтәфиг олдуғларыны билдирдиләр: «Чүнки гүввәтли дүшмән олан надшаһ артыг өлмүшдү. Бүтүн Азәрбајҗанын вә башга јерләрин ханлары һәмишә мәрһум Ибраһим ханын һөкмү вә итаәти алтында олуб, узун мүддәт онун эзәмәт вә шөвкәтини көрдүкләриндән һәр шәјдән әввәл истәјирдиләр ки, онун мүбарәк хәтирини өзләриндән разы салсынлар, онунла мөһкәм әләгә бағласынлар».²

Лакин Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын өлдүрүлмәсиндән хәјли кечмәсинә бахмајараг, Мәһәммәд бәй Гарабағ ханлығыны өз хошу илә гаһуни саһиб Ибраһим Хәлил хана вермәк истәмирди. Бу да тәсадүфи дејилди, атасы Мейралы бәй өлдүрүлдүкдән сонра онун оғлу Мәһәммәд бәй даима әмис Ибраһим Хәлил хана кин вә нифрәт бәсләјирди. Ибраһим хана гаршы јаранмыш мухалифәт исә Мәһәммәд бәјин сымасында кәләчәк Гарабағ һакимини көрүрдүләр. Мәһз буна көрә Ибраһим Хәлил хан онунла чох еһтијатлы һәрәкәт едирди.

Мәһәммәд бәјин сийәси фәалијјәти Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын 1797-чи ил Гарабаға һүчуму дөврүндә, һүсусилә Шушаны алмасы илә әләгәдар күчләнди. Бәзи мүәллифләр Мәһәммәд бәјин куја аға Мәһәммәд шаһ Гачар тәрәфиндән Гарабаға һаким тәјин едилмәси фикрини ирәли сүрүрләр. Лакин бу фикир һәгигәтә ујғун дејил. Мәһәммәд бәй ејни дәрәчәдә вәтәнини, халгыны

гар-мар едән Аға Мәһәммәд шаһа даһа артыг нифрәт бәсләјирди. Әһмәд бәй Чаваншир Мәһәммәд бәји Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын өлдүрүлмәсинин тәшкилатчысы кими гәләмә верир. Онун јаздыгына көрә Мәһәммәд бәй һәлә Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын 1795-чи илдә Гарабаға биринчи һүчуму заманы Араз чајынын јухарыларында она гаршы 3000 нәфәрлик сүвари дәстә чахырмышды. Мәһәммәд бәй хәбәр тутур ки, Аға Мәһәммәд шаһ Араз чајынын ашағыларындан кечиб, һиндархы кәндинин јахынлығындакы дүзәнликдә дүшәркә салдыгы вахт онун сәрбазлары Ибраһим Хәлил хан үчүн әрзаг дашыјан арабалары гарәт едиб јандырмышлар. Бунун чавабында Мәһәммәд бәй дәстәдән 300 нәфәр икид сүвари сечиб интигам алмаға кедир. Ахшамүстү онлар јәһәрләринә бир шәлә от бағлајараг өзләрини әрзаг арабачысы кими көстәрдикләри үчүн һеч кәс онлары танымыр. Дәстә дүшәркәјә чатыб оту бир тәрәфә атыр вә һејрәт ичәриндә галан дүшмәнә һүчум едир. Онлар узун мүддәт мүвәфғәгидә ворушур вә јалныз иранлылар бөјүк дәстәләр һалында бирләшдикдән сонра кери чәкилмәјә башлајырлар. Дојран кәнди јахынлығында Мәһәммәд бәјин аты чухура дүшүр, аты күч илә чухурдан чыхардыр. Гаһ гараланда онлар Әрки дүзүндә тәләјә салынмыш дүшмән үзәринә атылараг онлары тамамилә гырырлар.

Үмумән халг арасында «Батмангылыч» адыјла шөһрәт тапмын Мәһәммәд бәјин һәрби вә сийәси фәалијјәти маңәраларла эһкинди.

Әһмәд бәй Чаванширин әсәриндә шаһ хәзинәсинин бир һиссәсинин Шушада Мәһәммәд бәјин әлине кечмәси барәдә дә бәзи марағлы мәлумата раст кәлирик. О јазыр ки, Шәрг ишғалчылары етибарлы отураг јерләри олмадыгына көрә, гиймәтли шәјләрини һәмишә өз јанларында сахлајырдылар. Буна көрәди ки, Мәһәммәд бәй Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын игамәткаһыны әлә кечирәркән орада һәдсиз-һесабыз сәрвәт, о чүмләдән гиймәтли даш-гаш, гызыл, күмүш, шал, силаһ вә с. тапмышды. Өз гардашларына, бачыларына вә Ибраһим хана вердикләриндән башга, галан гиймәтли шәјләр Шушада, шөһәрин кәнарында Кирс дағында басдырылмышды, галанлары исә онун јанында иди, көзү илә көрәнләр дејирдиләр ки, о, Кәләнтәрлијә 80 јүклә кәлмишди. Мәһәммәд бәјин бу сәрвәти басдырмасы барәсиндә халг арасында дејирләр ки, Мәһәммәд бәй бу иши өз рәијјәт-

¹ *Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 33.

² *Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 33.

ләрине көрдүрүр вә сонра да онлары өлдүрүрдү.

Лакин Әһмәд бәј Чаваншир бу рәвајәти гәбул етмир вә дејир ки, онун шәхсән таныдығы гочалар бу рәвајәти башга чүр данышырлар. Мәһәммәд бәј хәзинә үчүн кизлин јери ахтараркән рәијјәтләринин көзүнү әввәлчәдән бағлатдырарды вә о гәдәр еһтијатлы һәрәкәт едирди ки, онлардан һеч бири сәрвәтин һансы тәрәфдә басдырылдығыны мүәјјән едә билмәзди. Она көрә дә һәмнин адамлардан һеч биринин өлдүрүлмәсинә лүзүм галмырды.

Һазырда Чыдыр дүзү илә гаршы-гаршыја Гаргар чажы саһилиндә мешә илә өртүлмүш дағ «Хәзинә гајасы» адланыр вә јухарыдакы рәвајәтләр даһа да әфсанәләшдирилмиш вариантларда халг арасында јашајыр. Лакин белә бир һәгигәт дә мәлумдур ки, Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын кәсилмиш башыны әмиси Ибраһим Хәлил хана көндәрән дә Мәһәммәд бәј олмушдур. Бунулла белә атасынын вә өзүнүн Ибраһим Хәлил хана бәсләдији ки онун мәһдуд сijasи һәрәкәтләринин түғјан етмәсинә кәтириб чыхарды. Әмиси Ибраһим Хәлил ханы Гарабағ ханлығында өз јериндә бәргәрар етмәк әвәзинә о, өзүнү нәинки Гарабағ һакими елан етди, һәтта әмисинин тәрәфдарларына гәддарчасына диван тутду.

Бөјүк Азәрбајчан шаири вә дөвләт хадими Молла Пәнаһ Вагифин вә оғлу Әли бәјин һагсыз едам олунмасы да Мәһәммәд бәјин бәд нијјәтинин нәтичәси иди. Рәвајәтә көрә өзүндән мүштәбәһ олан Мәһәммәд бәј Вагифин арвады Гызханымла кизли мәнәббәт әлагәси јаратмышды. О өз ханн мәгсәдинә чатмаг үчүн манеәләри арадан галдырмаг мәгсәди илә Вагиф вә оғлу Әли бәји һагсыз јерә өлдүртдү. Лакин Мәһәммәд бәј өз арзусуна чата билмәди. Әһмәд бәј Чаваншир јазыр ки, Ибраһим Хәлил хан Мәһәммәд бәјин Шушада төрәтдији өзбашыналыгдан хәбәр тутан кими «ләзки» гошунлары илә бирликдә Гарабаға тәләсди.¹

Әһмәд бәј Чаваншир Ибраһим ханын бөјүк тәшкилатчылығыны, сәркәрдә вә дөвләт хадими кими истедадыны вә Гарабағ ханлығыны Ирандан асылылыгдан хилас етмәк јолунда фәалијјәтини әсасән дүзкүн ишыгландырыр. Лакин Әһмәд бәј нәдәнсә Ибраһим ханын архаландығы Гарабағ елләринин шүчаәт вә дөјүш бачарығыны көстәрмәк әвәзинә Ибраһим ханын «Әксәрән ләзкиләрдән ибарәт чохлу гошуну» олмасындан бәһс едир.

Ғалбуки, Гарабағда олан муздулу ләзки гүввәләри мүһарибә заманы әслиндә миң нәфәрдән артыг олмамышдыр. Бу гүввәләрлә дә Ибраһим Хәлил хан Кәнчә, Шамахы, Нуха, Рәшт, Әрдәбил, Тәбриз вә башга шәһәрләрә һеч вахт мүвәфәғијјәтли һәрби сәфәрләр едә билмәзди. Јалһыз Аға Мәһәммәд шаһ Гачара гаршы 1795-чи илдә апарылан мүһарибә әрәфәсиндә Ибраһим Хәлил ханын Үммә ханла гоһумлуғу сәјәсиндә онун муздулу дөјүшчүләринин сәјы 3000 нәфәрә чатдырылмышды. Ибраһим Хәлил хан тәхминән бир о гәдәр Гарабағ дөјүшчүсүнү көмәк мәгсәди илә әтраф ханлыглары вә Күрчүстана көндәрмишди.

Ибраһим Хәлил ханын Шушаја јахынашмасыны ешидән Мәһәммәд бәј әлдә етдији мал-дөвләт вә Молла Пәнаһ Вагифин арвады Гызханымла бирликдә Шуша галасыны төрк етмәк мәчбуријјәтиндә олду.

Салнамәчиләр Мәһәммәд бәјин Шушаны гојуб гачмасыны мүхтәлиф шәкилдә шәрһ едирләр. Мирзә Чамал бу барәдә белә јазыр: «Мәрһум ханын кәлмәк хәбәрини ешидән Мәһәммәд бәј Гарабағ елләрини Араз кәнарына көчүртмәк вә мүхалифәт етмәк фикринә дүшдү. Мәрһум Мәһәммәд һәсән аға, Мәһәммәд бәјин гошуну вә тәрәфдарларынын јығынчагы олан Кирс дағындакы галанын үч верстлијинә чыхды. Гарабағ әһли, гошуну вә мәрһум аганы көрдүкдән сонра һамы дәстә-дәстә онун хидмәтинә кәлиб әлини өлдүләр. (Мәһәммәд бәјин) топладығы әлләр, јерләшдирилдикләри мешә вә чөлләрдә галмышдылар. (Мәһәммәд һәсән аға) адам көндәриб Мәһәммәд бәји өз јанына чагырды. Әввәлчә Мәһәммәд бәј горхуја дүшдү. Лакин сонра хатирчәм олуб, Мәһәммәд һәсән аганын һүзуруна кәлди, мәрһум Мәһәммәд һәсән аганын әлиндән өпүб, хатирчәмликлә онун јанында галды. (Мәһәммәд һәсән аға) Мәһәммәд бәјин истиглалијјәти заманда гарышыгылыга баис олан бир нечә чинајәткары Мәһәммәд бәјин көзү габағында мәсулијјәтә чәлб едиб, чәзаландырмағы әмр етди. Галанын ичәрисиндә олан Мейдигулу хан мәрһум аганын кәлдијини вә гошунла галанын јанында кечиб кетдијини ешитдикдә, әмиси оғлу Мәһәммәд бәјин адамларыны тутуб һәбс етдирди. Мәһәммәд һәсән аға Гарабағ елләрини хатирчәм едәрәк, бүтүн маһаллара һөкмләр јазды, һамыја өз иши вә касыбчылығы илә мәшғул олмағы әмр етди. Нәһајәт, Иб-

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 40

раһим хан гошун әһли, јахын адамлары Нәсир хан вә Әта хан Шаһсевәилә Гарабаға кәлди».¹

Мәһәммәд бәјин сонракы ағибәти барәдә салнамәләр-дән елә гәнаәтә кәлмәк олар ки, о бир мүддәт Гарабағда галдыгдан сонра нә әмиси Ибраһим Хәлил хана вә нә дә онун оғланларына етибар етмәјиб Шәки ханлығына кедиб Мәһәммәд һәсән хана пәнаһ кәтирмишдир. Шәки ханы Мәһәммәд бәји әввәлчә һөрмәтлә гәбул етмиш, аз сонра исә ону һәбсә алыб Шамаһы ханы Мустафа хана тәһвил вермишдир. Атасы Мейрәли ханла ган дүшмәни олан Мустафа ханын гисас алмаг һисси баш галдырмыш, атасынын вә гардашынын интигамыны Мәһәммәд бәјдән алсын дејә ону Шамаһы јахынлығында өлдүртдүрмүшдүр. Бу һадисә 1797-чи илин сонунда баш вермишди.

Мирзә Чамал бу һадисәни бир гәдәр тәфсиләтә илә вермәјә чалышмышдыр: «Мәһәммәд бәј мәрһум Мәһәммәд һәсән аға тәрәфиндән хатирчәм едилдикдән сонра башга ханларын өвлады кими мәрһум Пәнаһ хан сула-ләси арасында һеч бир горху һисс етмәдән јашајырды. Буна бахмајараг чаванлығы үзүндән вә дөвләтинә мәғ-рур олдугундан Күр ғырағына кедиб, шәкили Мәһәммәд һәсән ханла достлуг етмәјә башлады. Мәһәммәд һәсән хан ону алдадыб деди: «Мән бир кор кишијәм. Муста-фа ханын һөкүмүндән чапа кәлмишәм. Кәл ғызымы сәнә верим, мәним јанымда гал. Шәки вилајәтинин һөкүмәтини өз әлиңә ал». Мәһәммәд бәј бу сөзләрә алданыб өз ад-лы-санлы гоһумундан, мөһтәрәм әмисиндән әл чәкәрәк Мәһәммәд һәсән ханын јанына кәлди. Мәһәммәд һәсән хан исә ону кәлчәк тутуб һәбс етди. Јанында олан бүтүн чәваһиратына, пулуна вә башга шәјләринә саһиб олду. Мустафа хан гәдимдән Мәһәммәд бәјлә ганылы иди, чүн-ки атасынын әвәзинә онун атасыны вә гардашыны өлдүр-мүшдү. Мустафа хан Мәһәммәд һәсән ханын јанына адам көндәриб Мәһәммәд бәји өз јанына кәтирдәрәк өл-дүрдү».²

Көрүндүјү кими, һадисәләрин тәсвириндә Мирзә Ча-малла Әһмәд бәј Чаваншир арасында мүәјјән фәрг вар-дыр. Әһмәд бәј һәр јердә Ибраһим ханын гардашы Мей-рәли бәј вә өвладларына мәнфи мүнәсибәти өн плана

чәкир: Мейрәли бәјин өлүмүндән сонра арвады (Мәһәм-мәд бәјин анасы—Н. А) Ибраһим хана эрә кетмәјә ра-зылыг вермишди. Анасынын бу разылығыны ешидән Мәһәммәд бәј ону өлдүрмүшдү. Бу сәбәбдән о узун мүд-дәт вәтәндән дәрбәдәр дүшмүшдү. Ејни заманда атасы-ны өлдүрән ширванлылардан интигам алдыгдан сонра гоһумлары илә барышыб Гарабаға гајытмышды.

Мәһәммәд бәј пәһләван чүссәли бир гәһрәман кими, халг арасында «батмангылынч» ады илә мәшһур олмуш-дур. О, Гарабағын сәрһәдләрини мүнәфизә едәркән хан-дан хүсуси кәстәрәш алмадан мүстәғил һәрәкәт едир, һәмишә дә зәфәр газанарды.¹

Мирзә Чамал өз әсәриндә Мәһәммәд бәјин өлдүрүл-мәсиндән сонракы вәзијјәти дә гәләмә алыр. О јазыр ки, бу өлүмдән сонра Мустафа хан, Мәһәммәд һәсән хан, еләчә дә Чавад хан Гарабағ ханлығына дүшмән кәсил-диләр, онларын әввәлки мүнәсибәтләри позулду.

Ибраһим Хәлил ханын Шушаја гајытмасы Аға Мә-һәммәд шаһ Гачарын вәсијјәтинә әсәсән онун гардашы оғлу Баба ханын Фәтәли шаһ ады илә Иран тахтына чыхмасы тәғрибән ејни вахта тәсадүф едир. Фәтәли шаһ Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын өлдүрүлмәси шәрәнти илә марагланараг әмисинин мејидини Гарабағ ханындан тә-ләб етди. Белә бир шәрәнтдә Ибраһим Хәлил хан јах-шы дүшүнүлмүш дипломатик чевиклик кәстәрәрәк Гара-баға Иранын јени һүчүмунун гаршысыны аймаг мәгсәди илә Аға Мәһәммәд шаһын чәназәсини мүсәлманлығыа хас олан тәнтәнә илә Теһрана көндәрди.

Шушадан Ирана гајыдан Садыг хан Шәгаги бурада һакимијјәти әлә алмаг үчүн кәстәрдији сәји һеч бир нә-тичә вермәди. Тезликлә Садыг хан мәғлуб олду. Фәтәли шаһ Аға Мәһәммәд шаһын тач, һәмајил вә башга сәрвәт-ләрини ондан алды. Шаһын гатилләриндән бири олан Аббас бәји дә тәләб едиб чәзәландырды. Садыг хан Шәгагини вәдинә көрә едам етмәди. Ону отагда тәк сахлатды. Садыг хан беләчә ачындан вә суссузлугдан өлдү...

Ибраһим Хәлил ханын һәрәкәтләри, хүсусилә Аға Мәһәммәд шаһын чәназәсини һөрмәтлә Ирана көндәр-мәсиндән Фәтәли шаһ чох разы галмышды. Мирзә Ча-мал дејир: «Фәтәли шаһ Ибраһим ханын белә һәрәкәт-ләрини өзү үчүн хошбәхтлик саныб, онун адамларыны

¹ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 34.

² Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 34.

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с.

хэлэт вэ эн'амла кери гајтарды. Она (Ибраһим хана) хэлэт, гылынч көндөриб, Гарадағын һөкумәтинин бүтүн мәдахили илэ Ибраһим хана бағышлады вэ онунла гоһум олмаг истәдијини билдириб деди: «Һәр ики тәрәфин хатирчәмлији үчүн әзиз вэ мөһтәрәм гызыныз Агабәјим аганы бизим һәрәмханаја лајиг билмәлисиниз. О бизим һәрәмханамызын ханымы олмалыдыр».¹

Хејли көтүр-гојдан сонра Ибраһим Хәлил хан Гарабағ әһлини Иранын јени тәчавүзүндән горумаг мәгсәди илэ шаһ илэ гоһум олмағы үстүн тутуб һәддән артыг көзәллија малик олан Агабәјим аганы Фәтәли шаһын һәрәмханасына көндәрмәји үстүн тутду. Хан ејни заманда оғлу Әбүлфәт аганы да шаһын сарајына көндәрмәји гәрара кәлди. Ибраһим Хәлил ханын фикринчә бу она Иран тәрәфдән һәр бир көзләнилмәз јүрүшүн мүгабилиндә зәманәт верә биләрди.

Беләликлә, Ибраһим хан хүсуси атлылар дәстәсинин мүшәјиәти илэ әзиз гызы Агабәјим аганы вэ оғлу Әбүлфәт аганы Теһрана жола салды. Бу әслиндә заһирән дә олса шаһа итаәт иди.

Әһмәд бәј Чавашшир Ибраһим Хәлил ханын Иранын јени һөкмдары Фәтәли шаһа бир нөв итаәт етмәсини чох марағлы вэ һәгигәтә ујғун шәкилдә гәләмә алыр вэ Гарабағ ханынын Иран шаһы гаршысында ачизлик көстәрмәсини онун гочалығы илэ изаһ едир. О јазыр: «Гарабағ ханлығынын кәлчәкдә мүстәғил галмасы мәсәләсини фикрә кәтирмәк белә мүмкүн олмадығына көрә Шушада ханын гочалығындан истифадә едән ә'јанлар бүтүн идәрә ишләрини өз әлләринә алараг бири-биринә дүшмән олан ики дәстәјә бөлүнмүшдүләр. Бу дәстәләрдән бири русларын Загафгазијанын ишләринә гарышмасыны көзләјәрәк һеч бир вәчһлә Ирана табе олмаг истәмир, ди-кәри исә әксинә, Мәһәммәд бәј кими бир дүшмәнин арадан чыхмасындан севинәрәк Иран һөкмдарыны һәр вәситә илэ разы салмаға чалышыр. Бу дәфә Иран тәрәфдарлары ханы да өз тәрәфләринә чәкәрәк үстүнлүк әлдә етдиләр. Бу дәстәнин нүмајәндәләриндән Мирзәли бәј, Фәјзи бәј вэ башгалары Фәтәли шаһын ирадәсини јеринә јетирәркән пишхидмәт Сәфәрәлини Нуха ханындан тәләб едиб² ону ат кими наллајараг, һабелә Ага Мәһәм-

мәд ханын тикә-тикә олмуш нәш'ини зәр-зибаја бүкәрәк, бунларын һамысыны мүти бир итаәткарлыгла Теһрана көндәрдиләр. Бир мүддәтдән сонра јенә дә Фәтәли шаһын арзусуна көрә даһа бөјүк бир ихлас илэ ханын оғлу Әбүлфәт ханы она киров көндәрдиләр, хан гызы Агабәјим аганы исә она эрә вердиләр. Шаһа там итаәткарлыг көстәрмәк әләмәти олараг, Шушада онун адына 30 гәпик гијмәтиндә олан күмүш пул (саһиб-гран) кәсмәјә башладылар.

Фәтәли шаһ онун ән бөјүк арзуларыны јеринә јетирмәкдә белә чанфәшанлыг көстәрилмәси мүгабилиндә мүкафат олараг, хана Гарабағ ханлығынын кәлириндән башга, Гарадағ ханлығынын кәлириндән дә истифадә етмәк һүгүгу верди...»¹

Фитри истә'дада малик олан Агабәјим аға һәлә Шушада оларкән лирик ше'рләр јазырды. Бу, һәм көзәл вэ истә'дадлы гызын бурада јаздығы мәләһәтли ше'рләри дилдән-дилә дүшдү вэ ону халг арасында јашатды. Агабәјим аға һәрәмхананын башга ханымларындан фәрғли олараг Теһранда шаһ һәрәмханасында дејил, дини-мүгәддәс мәркәз сајылан Гум шәһәриндә јашады. О, Азәрбајҗан вэ фарс дилләриндә ше'рләр јазырды. 1834-чү илдә Фәтәли шаһ Гачарын өлүмүндән сонра мәсчидә кирәрәк тәркдүнја олмуш вэ Гум шәһәриндә вәфат етмишдир.

Агабәјим аганын додағларындан сүзүлән бу бајатыны Гарабағда бәлкә дә бүтүн Азәрбајҗанда билмәјән јохдур:

Әзијәм Гара бағ,
Гара салхым, гара бағ,
Теһран чәһнәтә дөһсә,
Јаддан чыхмаз Гарабағ...

Фәтәли шаһ Әбүлфәт агаја гаршы биканә галмады; она ханлыг рүтбәси вериб шаһ олдусунун сәрдарларындан бири тә'јин етди. Рәвајәтә көрә о, шаһын хүсуси талшырығларыны јеринә јетирир вэ бөјүк гәһрәмәнлыглар көстәрирди.

Фәтәли шаһ Ибраһим Хәлил ханын гызына вэ оғлуна һөрмәт етмәклә бәрабәр, бүтүн Азәрбајҗан ханлығлары илэ бирликдә Гарабағ ханлығыны да Ирана табе етмәк фикриндә иди. Буну һисс етмәјән, сијаси һадисәләрин бурулғанларындан тәнкә кәмиш вэ ејни заманда гоча-

¹ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 35.

² Әһмәд бәјин изаһы: Сәфәрәлинин бир душтаг кими Нухадан апарылдығыны бизә буну көзү илэ көрмүш көчәри Имамгулу киши сөјләмишдир.

¹ Әһмәд бәј Чавашшир. Көстәрилән әсәри, с. 41—42.

лыб тагәтдән дүшмүш Ибраһим Хәлил хан оғлунун вә ғызынын Иранда бир нөв киров вәзијјәтиндә галдығлары һалда, о заман Ираннын Загафғазия угрунда мүбаризәдә потенсиал рәғибә сајылан Русија илә һеч дә мүнасибәтләринни позмамышды. Һәтта I рус-Иран мүһарибәсинин лабүд олдугуну билдикдә дә Ибраһим Хәлил хан өз әһд-пейманына садиг галарағ рус дәвләтинә гаршы мүнасибәтинә дәјишмәли. Бу сијасәт мүхтәлиф мәктубларда вә архив сәнәдләриндә, еләчә дә 1805-чи илин мајында Күрәкчајда бағланмыш сәһишдә өз әксини тапмышдыр. Рус дәвләти Ибраһим Хәлил ханын сәһми мүнасибәтинә нәзәрә аларағ онун әләјиннә пә XVIII әсрин сонунда, нә дә XIX әсрин әввәлләриндә һеч бир күч ишләтмәмишдир. Буна бахмајарағ чаризмин мүстәмләкә сијасәтинә ичра едән мајор Лисаневич Күрәкчај сәһишиндән бир ил кечмәмиш I рус-Иран мүһарибәсинин ғызғын чагында Ибраһим Хәлил ханын Русијаја сәләгәтинә әсәссыз оларағ шүбһәләниб бөјүк бир достә илә гәфилдән һүчүм едәрәк ханы айләси вә јахын адамлары илә бирликдә 1806-чы илдә Шуша галасы јахынлығында хаинчәсинә ғырды. Бөјүк дәвләт хадими, истададлы сәркәрдә, Русијаја сәһмијјәтлә јанашан Ибраһим Хәлил ханын өз «достларынын әлилә өлдүрүлмәси Гарабағ әһалисинин һәјәчанына сәбәб олду. Гарабағ заләкәнлары етиразларыны чара билдирдиләрсә дә бир пәтичә әлдә едә билмәдиләр. Әксинә Лисаневичин һәрби рүтбәси артырылды. Она сонралар кенерал рүтбәси верилди. Ибраһим Хәлил ханын гәтлиндән сонра оғлу Мейдигулу хан Гарабағ ханы тәјин едилди. Чар һөкүмәти Мейдигулу ханын атасынын гәтлинә көрә үрәјини јумшалтмагдан өтрү она формал оларағ кенерал-мајор рүтбәсинә дә верди. Мейдигулу хан Гарабағ ханлығынын ләғвинә гәдәр (1822) вәзифәсинә ичра етмишдир.

Салнамәләрин мүәллифләринин әксәријјәти (Мирзә Чамал, Әһмәд бәј Чаваншир, Мир Мейди Хәзани, Рзагулу Мирзә Чамал оғлу вә б.) әсәрләринә әсәсән 1805-чи ил Күрәкчај сәһишинин бағланмасынын вә Ибраһим Хәлил ханын фәһиәли өлүмүнүн тәсвири илә битириләр. Јалныз Мирзә Адыкәзәл бәј вә Мирзә Јусиф Гарабағи Гарабағын әразисиндә баш верән һадисәләри 1828-чи ил Түркмәнчај мүғавиләсинин бағланмасына гәдәр II рус—Иран мүһарибәсинин кетдији шәраитлә әләғәли шәкилдә тәсвир етмәјә чалышмышлар.

Мирзә Чамал әсәринин једдинчи фәслини «Аға Мә-

һәммәд шаһ өлдүрүлдүкдән вә Ибраһим хан Балакәндән Гарабаға гајытдыгдан сонра баш вермиш һадисәләр һаггында» адландырмашдыр. Һәмин фәһилдә Аға Мәһәммәд шаһын таланчы һүчүмларындан сонра Гарабағ ханлығынын дағылмыш тәсәррүфатынын бәрпасындан, халғын күзәрәныны јахшылашдырмағ тәдбирләриндән сөһбәт ачылыр. Мирзә Чамал Иран шаһынын өлүмүндән сонра Иран тахт-тачына саһиб олмуш Фәтәли шаһ Гачарла әләғәләрин низама салынмасы мәғсәдилә тәдбирләрдән бәһс ачыр. Нәһәјәт, Гарабағ ханлығынын Русија һимәјәсинә тәсдиғ едән 1805-чи ил Күрәкчај мүғавиләси вә Ибраһим ханын өлдүрүлмәси сәбәбләрини көс-тәрмәклә һәмин фәһли тамамлајыр. Мирзә Чамалын јаздығына көрә 1797—1804-чү илләрдә Ибраһим Хәлил ханла Фәтәли шаһ Гачар арасында заһири достлуғ әләғәси давам етмишдир. Лакин Загафғазиянын чар Русијасы тәрәфиндән ишғал едилмәси һагда һәјәтә кечирдији кениш һәрби-сијаси план бу достлуғун позулмасына сәбәб олду.

Ибраһим хан рус дәвләтинә мүнасибәтинин әкс тәрәфә дәјишдијини узун мүддәт кизләдә билмәди. Бундан һали олан П. С. Потјомкин Ибраһим Хәлил ханы рус дәвләтинин дүшмәни һесаб етдијини билдирди. Артығ бу заман рус ордусу Чар-Балакәни дармадағын етмиш, Кәһчә галасыны зор күчү илә ишғал етмишди. Бундан еһтијат едән Ибраһим Хәлил хан мәчбур олду ки, Тифлисә кәлмиш Русија дәвләти сәрдәрынын јанына елчи вәситәсилә мәктуб көндәрнб, өзүнүн гәдим сәһмијјәтинә тәзәләсин».¹

Бу заман баш командаң Гудовичи кенерал Кавалевски әвәз едирди. Ибраһим хан онун јанына да «елчи илә һәдијјәләр көндәрнб, өз достлуғуну билдирди. Һәғигәтдә дә кенерал Кавалевски елчиләри бөјүк һөрмәтлә гаршылајыб, хусуси совғат вә төһфәләр көндәрәрәк мәрһум Ибраһим ханын һаггында олдугча мейрибаңлығ көс-тәрди».²

Салнамәләрдә өтәри дә олса I рус—Иран мүһарибәсиндән бәһс олунур. Бу барәдә күлли миғдарда әдәбијјәт олдугу үчүн биз салнамәчиләрин бу барәдә вердикләри мәлүмат үзәриндә дајанмајачағығ. Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, I рус—Иран мүһарибәси сал-

¹ *Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 36.

² *Јенә орада*.

намәләрдә о гәдәр дә объектив, дүзкүн ишыгландырылмыр. Лакни I рус—Иран мұһарибәси дөврүндә Гарабағ һагғындакы мә'луматлар мөвзүмүз үчүн мүәјјән елми әһәмијјәт кәсб етдији үчүн јери кәлмишә: онлардан ишти-баелар еләчәјик. Тарихи әдәбијјатдан мә'лумдур ки, рус гошунларының Нахчыван вә Ирәван ханлыгларының алмаг сә'јләри I рус—Иран мұһарибәси заманы үғурсуз олмушдур. Рус гошунларындан әввәл Ирәван галасына сохулмуш Иран сәрбазлары рус солдатларына чидди мұгавимәт кәстәрдикләриндән вә сәрт гыш олдуғундан рус ордусунун команданы Сисанов гошунуну керн чәкмәјә мәчбур олмушдур.

Ирәван галасы әтрафында рус гошунларының мәғлуб олмалары Фәтәли шаһын руһ жүксәклијинә сәбәб олду. Мәсәлә о јерә чатды ки, шаһ Русијаја гаршы мұбаризәдә өз јардымыны гарабағлы Ибраһим Хәлил хана тәклиф етди. Мирзә Чамал јазыр:

«Шаһ, мәрһум Ибраһим ханла Русија сәрдары ара-сында достлуғ әлагесинин олмасыны вә елчиләрни кәдиб-кәлишини ешитдијинә көрә Ирәвандан гајытдығы заман Әбүлфәт хана беш мин нәфәрлик гошун вериб, атасына јардым вә көмәк кәстәрмәк ады илә Гарабаға Ибраһим ханың јанына көндәрди вә тапшырды ки, Мәһәммәд Нәсән ағаны бир нечә Гарабағ бәјзадәләри илә Фәтәли шаһың һүзуруна көндәрсин. Әбүлфәт хан Ибраһим ханың һәјатының ахырына гәдәр вәкил сифәтилә Гарабағда галсын вә Әбүлфәт хандан ичәзәсиз вә мәс-ләһәтсиз һеч бир иш көрмәсин».¹

Көрүндүјү кими Фәтәли шаһ мұһарибә етмәдән Гарабағ ханлығына бир нөв сәһиб олмағ фикриндә иди. Гарабағ ханлығы јарандән бәри илк дәфә иди ки, Ибраһим Хәлил хана белә бир тәһгиранә тәклиф едилди. Бу Ибраһим Хәлил ханың Иран дөвләтинә гаршы ииф-рәтини даһа да артырды.

Мирзә Чамал јазыр: «Мәрһум Ибраһим хан Фәтәли шаһың белә тәклифләриндән инчијиб, Әбүлфәт хана ағыр чаваблар верәрәк, јазды ки, Гарабағ торпағына кир-мәздән керн гајытсын. Әбүлфәт хан мөһтәрәм атасының сөзүнә бахмајыб, Ибраһим хан вә Мәһәммәд Нәсән хан Дизағ маһалының Туғ кәндиндә олдуғларындан, Гызылбаш гошунуну көтүрүб, о тәрәфдәки дағларын гочаг түфәнкчиләрниң, өзүнүн ишкүзар нөкәрләрини вә баш-

галарыны топлајыб, там бир сурәт вә бөјүк издиһамла мәрһум Ибраһим ханың вә өз бөјүк гардашы Мәһәммәд Нәсән ағаның һүзуруна кәлди. һамап кечә Мөһдигулу хан да кәлиб чатды. Сәһәр Әбүлфәт хан бөјүк дәстә илә Туғ кәндинә һүчум етди. Мәрһум ханың вә оғлаңла-рының јанында олан гочаг түфәнкчиләр вә адлы-санлы атлылар һүчума кечәрәк Гызылбаш гошунуну мәғлуб едиб (дүшмән) ордусунун бүтүн ат вә һөјваныны гарәт етдиләр. (Дүшмәндән) чохла әсир дүшән вә өлән олду. Әбүлфәт хан Аразын о тајына гачды».¹

Әһмәд бәј Чаваншир бу һадисәни ашағыдакы шәкил-дә гәләмә алмышдыр: «...Белә бир шәрәнтә Гарабағда руслара һүсн-рәғбәт бәсләјән Мәһәммәд Нәсән ағаның дәстәси үстүн кәлди. һәм дә гејд етмәк ләзимдыр ки, о заманкы Иран сәркәрдәләринин вә о чүмләдән шаһың өзүнүн рәјинә көрә, алынмаз гала олан Шуша шәһәри иранлылар үчүн Загафгазијаның ачары, руслар үчүн исә Ираның гапысы һесаб едилди. Фәтәли шаһ Ибраһим ханла гоһум олмағдан башга, онун оғлу Әбүлфәти өз јанында бөјүк һөрмәтлә киров сахламасына, хана һәр чүр һөрмәт кәстәрмәсинә бахмајарағ Шүшаның Иран гарнизону тәрәфиндән тутулмасына тәкид едә бил-мирди. Буна көрә дә онун јекәнә чарәси Әбүлфәтин әли илә фитнә-фәсад төрәдиб, белә бир мұһүм мөһтәғәни әлә кечирмәк иди. Фәтәли шаһ белә дә һәрәкәт етди. О, Ирәвана кијаз Сисанова гаршы јүрүшдән керн гајы-даркын Әбүлфәт ханы күчлү гошун дәстәси илә орада сахлады ки, о, һәм Гарабағ ханлығының өзүнә ирсән ча-тан һиссәсини әлә кечирсин, һәм дә бу иш баш тутарса јенә әмәлијјата башласын. Әбүлфәт хан биринчи тап-шырығын өһдәсиндән асанлығыла кәлиб, иңдики Зәнкәзур гәзасының бир һиссәсини әлә кечирди...».²

Даһа сонра Әһмәд бәј Чаваншир давам едәрәк јазыр: «...Бундан бир аз сонра о, (Әбүлфәт хан—И. А.) ханың Мәһәммәд Нәсән аға вә башгалары илә бирлик-дә Туғ кәндиндә олмасындан хәбәр тутуб, күчлү дәстә илә ханы, Мәһәммәд Нәсән ағаны һәбсә алмаға чөлд етди. Лакни бәдбәхтликдән кечә ханың оғлаңлары Мөһ-дигулу хан вә Ханлар аға күчлү сүварн вә пијада дәстә-ләри илә өзләрниң хана јетирдиләр.

Буиларың һеч бириндән хәбәри олмајан Әбүлфәт хан

¹ Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри, с. 37.

¹ Јенә орада, с. 38.

² Әһмәд бәј Чаваншир. Кәстәрилән әсәри, с. 43—44.

өз иранлы дәстәләри илә Туға јахынлашды вә ону һәр тәрәфдән мұһасирәжә алмағ һаггында әмр верди. Лакин дәүш башланаркән иранлылар һәр тәрәфдән гәти мұғавимәтә раст кәлдиләр вә керн чәкилмәжә башладылар; һәм дә белә бир низамсызлығла керн чәкилдиләр ки, Әбүлфәт хан он-он беш атлы илә бирликдә четинликлә Аразын о тајына кечә билди. Онун дүшәркәси вә жүкләри исә чохла әсирләрлә бирликдә галибләрини әлиһә кечди...»¹

Бу кичик парчадан Әһмәд бәј Чаванширини Әбүлфәт хана үрәји јандығыны мурәјјән етмәк һеч дә четин дејил.

Фәтәли шаһ Әбүлфәт ханла Гарабағ дәүләтләрини мөһшүр Туғ дәүшүндә биабырчасына мәғлүб олмаларындаң пәришан олду. О, һәр васитә илә Ибраһим Хәлил ханла Сирианов арасында вә үмумән онун Русия илә јахынлашмасына мане олмаға чалышырды. Бу мәгсәдлә Фәтәли шаһ јени дипломатик маневрә әл атды. О, «...ики-үч нәфәр ханы елчи ады илә Ибраһим ханын јанына көндәрди, Әбүлфәт ханы исә данлајыб, мөзәммәт етди. Кәрим хан, Рәһим хан вә Абдулла хандаң ибарәт олан бу елчиләри мурәјјәм вә шәфғәтли сөзләр, мөһкәм тәһһүдләр вә гәлиз аңдларла долу фәрманла Ибраһим Хәлил ханын јанына көндәриб сөз верди ки, бүтүн Гарабағ маһалыны, шаһ хәзинәсинә чатмалы олан модахили илә бирликдә әбәди оларағ мәрһум Ибраһим хан нәслинә верәчәкдир, өвладларындаң ики нәфәрини дә Шуша галасына Ибраһим ханын јанына Киров көндәрәчәкдир. Мүғабелиндә Ибраһим хан Шуша галасынын үч ағачлығында Тифлис вә Кәичә јолунун үстүндә олан Әскәранын һәр ики галасыны (Гызылбаш) гошунуна тәһвил вермәлидир. Рус гошунунун габағыны кәсмәк үчүн һәр ики гала мөһкәмләндирилиб ичәрисиндә гошун сахланмалыдыр. һабелә галанын бир ағачлығында олан чај, Шуша галасынын үч верствелиндәки сәнкәрлә бирликдә Гызылбаш гошунунун ихтијарына верилмәлидир...»²

Мир Мейди Хәзани демәк олар ки, һәмнин мәсәләни ејни чүр ишыгландырыр. Лакин о, Мирзә Чамалдан фәрғли оларағ Фәтәли шаһын Ибраһим Хәлил хана тәғдим етдији шәртләри гәләмә алыр. Мир Мейди Хәзанинин јаздығына көрә Фәтәли шаһ Ибраһим Хәлил ханын русларла арасыны вурмағ мәгсәди илә өз сәркәрдәлә-

риндән Кәрим ханы, Абдулла ханы Ибраһим ханын јанына елчи көндәрир, ондан Русия илә достлуғ сijasәти апармамағы тәләб едир. Бу тәләби илә Фәтәли шаһ Ибраһим хана ашағыдакы шәртләри тәклиф едир:

1. Гарабағы Русия тәчавүзүндән мұһафизә үчүн Шаһбулағ галасында Иран әскәрләриндән гарнизон гојсун;

2. Дағылыб гачан Гарабағ әһалисини јенидән топлајыб Гарабаға көчүрмәк вә Ибраһим ханын нүфузуну артырмағ үчүн Аббас Мирзәни бөјүк гошуи илә Гарабаға көндәрсин;

3. Иран тәрәфиндән Гарабаға верилән сәрәрләрин дәјәрини Ибраһим хана гајтарсын;

4. Әскәрән галаларында Шушаны Русиядан мұдафиә етмәк үчүн Иран мұһафизәни дәстәләри гојсун.¹

Һәлә бунлар аз имиш кими Шаһбулағ галасынын да Фәтәли шаһа верилмәси тәләб олуурду. Фәтәли шаһ Гарабагда јерләшәчәк бүтөв бир ордуи пулла сатын алынан әрзагла тәчһиз етмәжә сөз верирди. Ибраһим Хәлил хан Фәтәли шаһын тәклифләрини һеч бир мөһәл гојмады. Онун гызы Агабәјим ага шаһын һәрәми олмасына, оғлу Әбүлфәт ханын сарајда нүфузлу мөвге тутмасына бахмајарағ Ибраһим Хәлил хан мүдриклик кәстәрди вә тарихи шәраитлә һесаблашмағы зәрури сајды. О, Русия гошуналарынын Шуша галасындаң узагда олдуғуна бахмајарағ Фәтәли шаһын бүтүн тәклифләрини рәдд етди: «Ибраһим хан чаваб верди ки, мән һәнуз, Рус дәвләтинә итаәт етмәмншәм, бир күчлү вә гүдрәтли вә мүрвәтли падшаһдыр. Онун гошуну кәлиб вә сәрдары Тифлис шәһәриндәдир, чүнки мән бундан сабиғ Русия дәвләтинә, императора «Үзма Јекатерина һүзуруна вә граф Гудовичә вә граф Зубова елчи вә адам көндәриб изһари-ихлас етмишәм. Јајиғ дејил ки, шөјлә падшаһын сәрдары бу јахында Тифлиسدә ола, мән она елчи вә адам көндөрмәјәм».²

Ибраһим хан Фәтәли шаһын әмисинин гәтлинә көрә гарабағлылардан гисас алачағыны јахшы дәрк етдијиндән шаһ илә олан гоһумлуғуна бахмајарағ Ирандаң алдығы бүтүн мадди имтијазлары атыб Русия илә јахынлығ етмәји үстүн тутду. Мир Мейди Хәзани јазыр: «Әлгиссә, Ибраһим хана Фәтәли шаһ һәр нә гәдәр ки, мұла-

¹ Јенә орада.

² *Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 38.

¹ *Мир Мейди Хәзани*. Көстәрилән әсәри, с. 141—142.

² *Мир Мейди Хәзани*. Көстәрилән әсәри, с. 142—143.

жимат вә мәрһәмәт кәстәрдисә һәркиз она хүлүс вә ирадәт илә итаәт еләмәди вә онун јанында Бануји-һәрәми шаһ олан әзизеји-мүкәррәмә ғызы вә оғлу Әбүлфәт ханы вә Гарабағ бәјләри ки, Иран дәвләтиндә варыдылар вә Гарадағ вилајәтинин мәбалиги-мәдахилини ки, Ибраһим хана јетиширди вә исламлыг вә мәзһәблик шәртинн ки, мәсчидләрдә Ибраһим хана бәд дуалар едәчәкләр таманыны атыб вә мәнзурә кәтирмәјиб Русия дәвләтин һөрмәтли вә шәфгәтли вә әнди дүрүст вә мәрһәмәтли билиб өз ризасы вә сәмини гәлб илә бу дәвләтин итаәтин гәбул еләди».¹

Ибраһим Хәлил хан Фәтәли шаһын тәклифләриндән сонра Тифлисә кенерал Сисиановун јанына нүмајәндә кәндәрәк онунла көрүшмәк вә Русия тәбәәлијинә гәбул олунамасынын шәртләрини мүәјјәнләшдирмәји тәклиф етди. Сисианов Ибраһим ханын елчиләрини «һөрмәт вә ән'амла кери гајтарыб» онунла 1805-чи илин јазында көрүшәчәјини билдирди.

Әһмәд бәј Чаваншир һадисәләрни кедишини тәсвир едәрәк даһа сонра јазыр: «Бу һадисәдән сонра Мәһәмәд һәсән аға өз тәрәфдарлары илә бирликдә гәти гәләбә чалды. Онун тә'киди илә бир нечә нәфәр адлы-санлы бәј ханын адындан кијаз Сисианова мәктуб апардылар. һәмни мәктубда хан иранлыларын исе ијјәтләриндән шикајәтләниб, рус императорунун тәбәәлијинә даһил олмағ һаггында өзүнүн, өз ә'јанлары вә тәбәәләринин гәти арзусуну билдирди. Мәктубун чавабыны бир нәфәр гәраркаһ забити кәтирди; һәмни чавабда мугавилә бағланмасынын вахты вә јери һаггында әввәлчәдән разылыға кәлмәк тәклиф еднәлрди.

Беләликлә, 1805-чи илин мајында, ханлыгын сәрһәддидә, Күрәкчәј саһилиндәки дүшәркәдә (Кәнчәнин 20 веретлијиндә) кијаз Сисианов Гарабағ ханлыгынын рус императоруна содагәти һаггында андыны гәбул етди...»²

Сисиановла Ибраһим ханын 1805-чи илин мајында Кәнчә јахынлыгындакы мәшһур көрүшү белә башланды. Мирзә Чамал һәмни көрүшүн тәфсиләтәни белә гәләмә алмышдыр: «...1805-чи ил мај ајынын бириндә мәрһум Ибраһим хан, оғланлары кенерал-мајор Мәһәмәд һәсән аға, кенерал-мајор Мәһдигулу аға, полковник Ханлар аға вә Гарабағын башга ә'јаны илә бирликдә бөјүк

сәрдар кијаз Сисиановун јанына кетди. (Кијаз) онлардан габағ кәлиб Күрәкчәј кәнарында орду гурмушду. Ибраһим хан е'тимадлы адам кәндәриб, күрәкәни олан Шәки вилајәтинин һакими Сәлим ханы да бураја кәлмәјә тәшвиғ етди вә ону Шәки вилајәтинин ә'јаны илә бөјүк сәрдарын һүзуруна апарды».¹

Мирзә Адыкөзәл бәј Күрәкчәј сазишини әсәринин «Сәрдарын мәрһум Ибраһим хан вә Сәлим ханла сүлһ етмәси вә әмәлә кәлән бә'зи һадисәләр һаггындадыр» адланан фәслиндә ишығлапдырмышдыр.²

Һәмни тарихи һадисә Мирзә Чамал илә Мирзә Адыкөзәл бәј тәрәфиндән ејни мөвгәдән гијмәтләндирилдији үчүн тәқрара еhtiјач јохдур.

Ибраһим Хәлил ханын Русия тәбәәлијинә кечмәси һаггындакы мугавилә 1805-чи ил мај ајынын 14-дә, шәкили Сәлим ханын исе Русия илә бағладыгы мугавилә һәмни ил мај ајынын 21-дә имзаланмышдыр.³

Мирзә Чамал Күрәкчәј мугавиләсинин бағланмасы шәраитини белә тәсвир едир: «Күрәкчәјин ғырағында бир нечә күн бајрам, шәклик вә гонаглыг олду. Сонра, трактат вә әддиамә јазылды. Ибраһим хан вә Шәки һакими Сәлим хан она мөһүр басдылар, бөјүк сәрдар исе она гол чәкди. Бир-биринә бөјүк һөрмәт вә сhtiрам кәстәрдикдән сонра кери гајытдылар. Шәртә көрә Мәһәмәд һәсән аганын иккинчи оғлу Тифлисдә киров галмалы олду. Мәрһум Ибраһим ханын хаһишинә көрә бир дәстә рус гошуну топхана илә һәмнишә Шуша галасында ханын јанында галмалы иди. һәмни јыгынчагда Ибраһим хана вә Сәлим хана кенерал-лејтенантлыг, мәрһум Мәһәмәд һәсән ағаја вә Мәһдигулу хана кенерал-мајорлуғ, мәрһум Ханлар ағаја исе полковниклик рүтбәси верилмәси һаггында сәрдарын васитәчилији илә падшаһа әризә јазылды. Дөрд ајдан сонра бу илтифат вә даими мөвахибли дәрәчәләрини верилмәси һаггында фәрман кәлиб чатды...»⁴

Ибраһим ханын кијаз Сисиановла 1805-чи илин мај ајында Күрәкчәј саһилиндә бағладыгы мугавиләнин мад-

¹ *Мирзә Чамал*. Кәстәрилән әсәри, с. 39; Бурада Мирзә Чамал бир гәдәр тәләсмишди; Гарабағ ә'јанларына рус һәрби рүтбәләри Күрәкчәј мугавиләсиндән сонра верилмишди. Буну Мирзә Чамалын өзү дә сонракы чүмләләриндә е'тираф едир.

² *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Кәстәрилән әсәри, с. 90.

³ АКАК, II чилд, сәнәд 1436, 1437, сән. 700.

⁴ *Мирзә Чамал*. Кәстәрилән әсәри, с. 40.

¹ Јенә орада, с. 144.

² *Әһмәд бәј Чаваншир*. Кәстәрилән әсәри, с. 44.

дэлэрини мүстэсна олараг Әһмәд бәј Чаваншир ашағыдакы шәкилдә верир:

1. «Шушалы вә гарабағлы Ибраһим хан Ирандан вә һәр һансы бир башга дәвләтдән һәр чүр вассаллыг вә асылылыгдан һәмишәлик имтина едир вә јалныз рус императорунун һакимијјәтини гәбул едир.

2. Хан гоншу һакимләрлә һеч бир әлагә сахламамағы өз үзәринә көтүрүр. Онлардан алыннан мәктублардан өз мәзмуну е'тибары илә даһа мүһүм оланлары баш команданын һәллинә көндәрилмәли, аз мүһүм оланлары һаггында исә Күрчүстандакы баш һакимин Ибраһим ханын јанындакы нүмајәндәсинә хәбәр верилмәли вә бу бәрәдә ондан мәсләһәт алынмалыдыр.

3. Оун әразисиндә сахланан рус гошунлары үчүн баш командан тәрәфиндән тәсдиг едилән гүјмәтләрлә әрзаг тәдарүк едилмәлидир.

4. Гошунлар үчүн бина ајрылмалы вә одун верилмәлидир.

5. Јелизаветполдан Шушаја кедән јол, арабаларын раһат кетмәси үчүн гајдаја салынмалыдыр.

6. Сәдагәт әләмәти олараг, хаи бөјүк оглундан олан нәвәсини һәмишәлик Тифлисдә јашамаг үчүн киров вермәлидир.

7. Хан һәр ил 8 мин червон бач вермәли, буну ики мүддәтдә февралын 1-дә вә сентјабрын 1-дә өдәмәлидир».¹

Күрәкчај сазишинә әсасән Рус дәвләти дә Гарабаг ханлығына ашағыдакы шәртләри вә'д етмишди:

1. Оун мүлкү саламат сахланылыр, хаплығын идарәси ирси, бөјүклүјә көрә насилдән-нәслә кечир вә буну рус императору тәсдиг едир, Мәһкәмә ишләри, чәза вермәк вә верки топламаг ханын ихтијарында сахланылыр.

2. Ханын мүлкүнү мүдафнә етмәк үчүн Шуша галасына топларла бирликдә 500 нәфәр рус әскәри көндәрилир.

3. Хана өз евиндә даими сахламаг үчүн үзәриндә керби олан бајраг бағышланыр; ханын әманәт тә'јин еди-

лән нәвәсинин күндәлик хәрчи 10 манат күмүш пул илә мүәјјән едилир».¹

Әһмәд бәј Чаваншир тәсдиг едир ки, Ибраһим ханла Сисианов арасында сазиш бағланан Күрәкчај саһилиндә 1805-чи илдә бир-биринин ардынча башга ханларын да Сисиановла разылыға кәлмәсиндә Ибраһим ханын тә'киди вә ролу олмушдур:

«Ибраһим ханын тә'киди илә һәмин јерә, бир гәдәр бундан әвәл Нуха (Шәки—Н. А.) ханлығыны идарә етмәјә тә'јин едилмиш күрәкәни Сәлим хан да кәлир. О да һәмин шәртләрлә вә өз һимајәсиндәки чамаатла бирликдә рус императорунун тәбәәлијини гәбул едир. һәмин ил октјабрын 25-дә шуракилли Будагсолтан вә декабрын 25-дә ширванлы Мустафа хан да рус тәбәәлијини гәбул едилрәр. Бундан сонра Аразын о тајындакы ханларын елчиләри бир-биринин ардынча баш команданын јанына кәлиб, ејни шәртләрлә рус тәбәәлијинә дахил олмағы тәклиф етдиләр».³

Күрәкчај мүгавиләси (мај 1805) Фәтәли шаһын гәзәбинә, тәшвишинә сәбәб олду.

Мир Мәһди Хәзани Ибраһим Хәлил ханын Русија һимајәсинә кечмәси мүнәсибәтилә Фәтәли шаһын тәшвишә дүшмәсини гејд едир вә бунун сәбәбләриндән бирини белә изаһ едир: «Фәтәли шаһ Ибраһим ханын Русија итаәтинә кечмәсилә ханын нүфуз тә'сири алтында олан дикәр Азәрбајчан ханларынын да Русија илә достлуг мүнәсибәтиндә олачагыны билирди, она көрә о нечә олурса олсун Ибраһим ханы өз тәрәфинә чәкмәјә вә Русија әлејһинә чевирмәјә чалышырды. О, јазырды: «Фәтәли шаһ.. билир иди ки, Ибраһим хан Русија дәвләтинә итаәт едиб Шуша галасынын ки, Руји-зәминдә шөјлә гала јохдур вә бәлкә әкәр олса да аз олур вә бу төвр бөјүк вилајәт торнағы вә дағлары вә сәһрасы чох вәси вә әриз мәмләкәтдир ки, губернија демәк олур; әлбәтдә ки, онун дамады Шәки һакими Сәлим хан ки, онун да дағлары Гафгаз вә Дағыстан вә Чар вилајәтинә мүттәсил олур, о дәхи мүтабиән итаәт едәр вә бу ики хан итаәт едәндә онларын горхусундан Ширван һакими Мустафа хан дәхи хаһи нә хаһи итаәт едәчәк, чүнки һәрқаһ Рус дәвләтинә дүшмәнлик етсә Гарабағын вә Шәкинин әһлләри

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 45. Мүгајисә ет: Н. Дубровин. Закавказье от 1803—1806 гг. СПб, 1866.

² Јенә орада.

¹ Әһмәд бәј Чаваншир. Көстәрилән әсәри, с. 45. Шүбһәсиз, Әһмәд бәј Чаваншир 14 мај 1805-чи илдә Күрәкчајда Ибраһим Хәлил ханла Сисианов арасында бағланан трактатын хүләсәси вермишдир. Сәнәдин әсли чап олунмушдур. Бах: АКАК, чилд II, Тифлис, 1868.

Ширваны гарэт вэ хараб едиб вэ зәрбијлә чохусуну көчүрүб Шәкијә вэ Гарабаға апарырлар. Булар бинаәг элбәттә о да көрөк итаәт едә. Бу сурәтдә Азәрбајчанын эләвә ханлары фүрсәт тапарлар, Ибраһим хан илә мүт-тәфиг олуб, харабчылыг едәрләр. Белә ки, Шаһсөвән ханы Ибраһим ханын дамады иди. Хој һакими дамады вэ Гарадағ ханы дәхи дамадыг етмишди вэ Шәгаги вэ Тәбриз вэ Мараға тәмамән Русија дәвләтинә итаәт еј-ләр».¹

Фәтәли шаһ Күрәкчај мүгавиләсини позмаг вэ бөјүк стратежи әһәмијјәтә малик олан Шуша, Әскәрән вэ Шаһбулаг галаларыны зәбт етмәк мәгсәди илә чидди тәдбир-ләр һазырлады. Ибраһим Хәлил хан санки буну һисс едирмиш кими Күрәкчајдан гајыдаркән өзү илә Гараба-ға Лисаневичин башчылығы алтында бир дәстә рус го-шуну вэ топханасыны да апарды. Бу заман Иран сәр-базларынын Араз саһилләринә јахынлашдығы хәбәри кәлди, Иран гошунлары илә мүһарибә апармаг үчүн Мәһәммәд һәсән ағанын рәһбәрлик етдији Гарабағ сүвариләри көндәрилди. Мајор Лисаневичин һәрби һиссәләри дә Мәһәммәд һәсән ағаја көмәк едирдиләр. Чәбраил ја-хынлығында сәрбазлар илә Гарабағ дөјүшчүләри ара-сында тогушма баш верди. Мәһәммәд һәсән аға Иран гүввәләринин сајча чох олдуғуну нәзәр алараг Шуша-нын мүдафиәсини тәмин етмәк мәгсәдилә галаја гајыт-ды. Гызылбаш гошуну Шушанын дөрд ағачлығында олан Ағоғлана кирди. Беш миңә јахын Иран гошуну Әскәрән галасыны алмаг үчүн ону мүһасирә етди. һәрби әмәлиј-јат көркин вәзијјәт алмышды. Мајор Лисаневич јаран-мыш вәзијјәт барәдә Сисианова тәчили чапарлар васи-тәсилә хәбәр вериб көмәк истәди: Бу заман Иран вәлиәһ-ди һанбүссәлтәнә Аббас Мирзә јени гүввәләрлә Чанахчы кәндинә јахынлашыб һәрби дүшәркә гурду.

Чох кечмәди ки, Лисаневичин хаһишинә чаваб ола-раг Сисианов тәрәфиндән көндәрилән рус һәрби гүввә-ләри—полковник Карјакин вэ полковник Котлјаревски-нин командасы алтында күчлү рус һәрби гүввәләри Га-рабағ хаһлыгынын көмәјинә кәлди. һәмни дөјүшүн тәф-силатыны Мирзә Чамал белә тәсвир едир:

«Полковник Карјакин вэ подполковник Котлјаревски бөјүк сәрдарын әмринә көрә гошун вэ топхана илә Шаһ-булаг галасынын јахынлығына чатдылар. Наһбүссәлтә-

нә Чанахчыдан көчүб, полковник Карјакинин үстүнә кет-ди. Булар вуруша-вуруша Әскәранын јахынлығына чатдылар. Гызылбаш гошуну һәр јери, бүтүн јоллары вэ Әскәрән галасыны тутуб мөһкәмләндирдијинә көрә гошунун вэ топларын һәрәкәти чәтинлијә дүшдү. Буна көрә бир дәстә рус гошуну орада сәнкәрә кириб, он бир күн әрзиндә, кечә-күндүз бүтүн Гызылбаш гошуну илә вурушду. Бундан башга рус гошунунун сәнкәри судан да узаг иди. Он бир күндән сонра полковникин (Кар-јакинин) вэ Котлјаревскинин јараландығына вэ рус го-шунунун јарысынын давада тәләф олдуғуна вэ јаралан-дығына бахмајараг, үч јүзә јахын солдат бүтүн топлары көтүрүб Ванја јүзбашынын бәләдчилији илә Шаһбула-ғына гајытдылар...»¹

Мирзә Чамал Шаһбулаг галасынын руслар тәрәфин-дән алынмасыны да тәсвир етмишдир: «Рус гошунунун галаја кирә билмәмәси үчүн Шаһбулагында чохлу Гы-зылбаш пијадасы гојулмушду. Буна бахмајараг (рус-лар) һәмни кечә һүчүм едәрәк галаны Гызылбашларын әлиндән алдылар. Бир нәфәр Гызылбаш ханы ичә ичә-фәр пијада илә бирликдә өлдүрүлдү. (Руслар) үч күн орада галдыгдан сонра јенә һәмни Ванјанын бәләдчи-лији илә Кәңчәјә кетдиләр».²

1805-чи илин сону 1806-чы илин әввәлләриндә Рус—Иран мүһарибәси даһа кешиш мигјас алды. Иран коман-данлығы бу мүһарибәдә әввәлчә Гарабағы Русија һима-јәсиндән чыхармаға чап атырды. Бу сәбәбдән әсас Иран һәрби гүввәләри Гарабағ әразисиндә чәмләшдирил-мишди. Мирзә Чамала мүрачиәт едәк: «Фәтәли шаһ өзү дә бүтүн Гызылбаш гошуну илә Гарабаға кәлиб, Шуша галасынын алты ағачлығында орду гурмушду. Наһбүс-сәлтәнә Аббас Мирзә дә полковник Карјакин Кәңчәјә кетдикдән сонра Шаһбулагын јахынлығында орду гур-мушду. Бу заман бөјүк сәрдар Сисианов һанбүссәлтәнә вэ Фәтәли шаһы мәғлүб етмәк үчүн рус гошуну илә Га-рабағ торпағына дахил олду. Наһбүссәлтәнә Күрчүста-ны виран вэ гарәт етмәк нијјәтилә өз ихтијарында олан гошунла Гарабағдан кечәрәк, Тифлис тәрәфә кетди. Фә-тәли шаһ Ағоғланда галмышды.

Бу заман Рәштдән Фәтәли шаһа хәбәр чатды ки, рус гошуну Хәзәр дәнизи јолу илә Талыш вэ Рәшт вилајәти-

¹ Мир Мешди Хәзани. Көстәрилән әсәри, с. 138—139.

¹ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 40.

² Јенә орада, с. 40—41.

нә чыхмышлар. Шаһ бу хәбәрә вә сәрдар Сисиановун кәлдијинә көрә көчүб Әрдәбилә тәрәф кетди. Сәрдар Сисианов Ағоғланын ики ағачлыгында олан Ханашенә¹ гәдәр ирәлиледи. Бурада шаһын көчүб кетдијини ешитдикдә (Сисианов) Шуша галасына кәлди. Бурада бир пара ишләрә баш чәкиб, јухарыда ады чәкилән шөрт вә тәәһһүдләрлә Ибраһим ханын јанына елчи сифәтилә кәлмиш үч нәфәр Гызылбаш ханыны өзү илә көтүрәрәк бөјүк һөрмәт вә разылыгла Тифлисә кетди...»²

Мирзә Чамал Гарабағ уғрунда мұһарибәдән сонра Сисиановун һәјата кечирдији тәдбирләрдән бәһс ачарағ јазыр: «Һанам илин (1805-чи ил—Н. А.) гыш фәслиндә (кијаз) бөјүк Русија дәвләтинин гошуну илә Күрдән кечиб, Ширван, Бакы, Губа вә Дәрбәнди тутмағ үчүн Шәкијә тәрәф һәрәкәт етди. Бөјүк Русија дәвләтинә сәмијјәт бәсләјән Ибраһим хан өз истәкли оғлу Мейдигулу ағаны Гарабағ гошуну вә бир нечә бәјзадә илә бирликдә падшаһ әскәрләри сырасында тапшырылан вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн сәрдарын һузуруна көндәрди. Бөјүк (Русија) дәвләти итаәти алтында олан Шәки һакими Сәлим хан сәрдары лазым олан тәдарүкат вә лајигли пешкәшләрлә Шәки вилајәти сәрһәдиндән өтүрүб Ширван вилајәти сәрһәдинә чатдырды.

Өз дәвләтинә, күчүнә вә өлкәнин чәтин јолларына гүррәләнән Мустафа хан бир нечә күн сәрдара гүрурла чаваблар јазарағ итаәтдән бојун гачыртды. Лакин гүдрәтли рус әскәрләри, Гарабағ вә Шәки гошуну гаршысында мугавимәт көстәрә билмәјәчәјини вә Гарабағ гошунунун фүрсәт тапыб Ширван кәндләринә әл узатдығыны көрдүкдә о, Мейдигулу ханла Сәлим ханын көстәриши илә итаәт едәчәјинә јаландан сөз верди. Ибраһим хан вә Сәлим хан кими мугавилә вә әһднамә јазыб, үздә Русија дәвләтинин итаәти алтына кирди.»³

Мирзә Чамал Сисиановун Бакы үзәринә јүрүшү дәврүндә Гарабағда баш верән һадисәләри вә онун сијаси ичтимаи һәјата тәсирини дә гәләмә алмышдыр: «Бөјүк сәрдар Ширвандан кәлиб Бакы тәрәфә һәрәкәт етди. Бу заман мәрһум Ибраһим ханын хәстә олан бөјүк оғлу кенерал-мајор Мәһәммәд Һәсән аға аллаһ рәһмәтинә кетди.

Бу кәдәр кәтирән һадисәдән Гарабағ вилајәтини гәм вә пәришанлығ басды. Үрәкдә рус дәвләтинә итаәт етмәјә разы олмајан бир пара адамлар Мәһәммәд Һәсән ағанын вәфатындан, Мейдигулу ағанын вилајәтдән узаглашма-сында, мәрһум Ибраһим ханын хәстәлији, јашынын чохлағу вә гүввәсинин азлыгындан истифадә едәрәк, мугавилә вә әһднамәнин әксинә олан ишләр көрмәјә башладылар. Буна көрә бөјүк сәрдар Мейдигулу ханы Гарабағ гошуну илә бирликдә кери көндәрмәји мәсләһәт биләрәк, ону бөјүк еһтирам, иззәт, лајигли әһәм вә хош хәбәрләр үмиди илә Гарабаға гајтарды. Мәрһум кенерал-мајор Мәһәммәд Һәсән ағаја хүсуси сәмијјәти вә мөһәббәти олдугундан һөрмәтли чәнаб полковник Чәфәргулу ағаја севки вә еһтирамыны андыран мәктуб јазыб, мәрһум Мәһәммәд Һәсән ағанын вәфатындан сон дәрәчә тәәсүф-ләндијини, она мөһәббәт бәсләјиб, гејдинә галмага һазыр олдугуну билдирди.

Кенерал-мајор Мейдигулу хан Гарабағ гошуну вә бәјзадәләри илә мөһтәрәм атасынын һузуруна кәлиб, бөјүк сәрдарын мөһәббәтли вә үмидверичи сөзләрини сөјләди, фәсадлығ тәрәдән бәзи шәхсләрин гаршысыны алмага башлајыб, јүксәк (рус) дәвләтинин гануналарынын јеринә јетирилмәси уғрунда чалышырды...»²

Мирзә Чамал Чаваншир Бакыда Сисиановун өлдүрүлмәсинин Гарабағ ханлығында јаратдығы әһвали-руһијјәни, хүсусилә Ибраһим хана ишә тәсири етмәсини дә гәләмә алмышдыр. Мирзә Чамал јазыр: «Бу заман хәбәр чатды ки, һусејнгулу хан вә онун адамларындан алчағ вә ишә һәрәкәтләрини баш верә биләчәјини күман етмәјән бөјүк сәрдар, Бакы вилајәтиндә ики нәфәр бәјзадә илә бирликдә (ханла) сөһбәт етмәјә кетмиш вә бу заман пускуда дурмуш Ибраһим бәј вә ики нәфәр башға адам ону вә јолдашларыны күллә илә јаралајыб өлдүрмүш вә бунула да өзләрини падшаһын әскәрләринә мугавилә вә дүшмән олдугларыны билдирмишләр.

Бу хәбәрдән Ибраһим хан, овлады вә вилајәт әһли кәдәрләниб пәришан олдылар. Чүнки булар һәлә Русија дәвләтинин гајда-гануналарындан хәбәрдар дејилдиләр. Фикирләри Ирана кедирди. Чүнки орада бир бөјүк сәрдар вәфат етсә иди, гошуну вә вилајәтин ишләриндә бөјүк позгунлуғ әмәлә кәләрди. Әксинә, дүшмәнлә мугавиләдә рус дәвләтинин бир нечә сәрдары вә сәркәрдә-

¹ Ханашен—һазырки Мартуни гәсәбәсинин кечмиш адыдыр. Ханашен Хан кәнди мөһәсипләдыр.

² Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 41.

³ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 41.

² Јенә орада, с. 42.

си өлдүрүлсө белә, ондан жүксөк дөвлөтүн мөһкөм ганун-гајдаларына һеч бир хәләл дәјмәз вә өлкәдә һеч бир игтишаш баш вермәз.

Сәрдар Сиснанов вәфат етдикдән сонра кенерал Несветајев Тифлис шәһәриндә гошуну вә вилајәти идарә етмәј мөшгул олду. Мөрһум Ибраһим ханын адамы (елчиси) мөһәббәт вә сәмијјәт андырап мәктубларла кенералын јанына кетди. Һәр чәһәтдән хатирчәмлик әлдә едилди».¹

Мирзә Чамал Сиснанов өлдүрүлдүкдән сонра 1806-чы ишдә Рус—Иран мұһарибәсинин кедишиндә Ибраһим ханын өлдүрүлмәси шәраитини гәләмә алмыш, I Рус—Иран мұһарибәсиндә Гарабаг ханлығы угрунда апарылан мұбаризәнин бәзи эпизодларыны шығыландырмышдыр: «Һәмин ил, јәни 1806-чы илин јаз фәслиндә Гызыл-баш гошуну Гарабаг торпагына јенидән һүчума кечмөјә башлады. Кизличә адамлар көндәриб, мөрһум Ибраһим хана јенидән вәдә вә үмидләр вермөјә давам етдиләр. Елә гүдрәтли дүшмәнин габагыны алмаг үчүн Гарабагда мајор Лисаневич вә јекер дәстәсиндән башга гошун олмадыгындан вә мөһсул вахты кәлиб чатдыгындан Ибраһим хан Гарабаг елаәри вә көңдәринин ајаг алтында дагыламамасы үчүн гызылбашларла хошлула рәфтар етмөјә башлады. О һәр бир иш барәсиндә мајорла мәсләһәтләширди. Мајор ишә жүксөк Рус дөвләти гошунуну тезликлә кәлиб чатачагыны Ибраһим хана вәд едирди: һәһәтдә ишә (рус) гошуну чох јубанды. Гызылбашлар вә онларын гошуну гаанын ики ағачлығына чатмышды. Мөрһум Ибраһим хан евини вә көчүнү Хан багындан көчүрүб, гаанын јакынлығына кәтирди. Дөлдүзварын бир нечәсә мајора ишә ишә данышдылар. Кечә мајор бир дәстә гошунла Ибраһим ханын јашадыгы мәнзилә кетди. Һөкмү дәјишилмәз олан фәләкин гәзасындан мөрһум Ибраһим хан бир нечә нәфәр әһл-әјалы вә јакын адамы илә орада өлдүрүлдү».¹

Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу да атасы тәрәфиндән тәсвири веришиш Ибраһим ханын өлдүрүлмәси һадисәсини шәрһ етминдир. О һәмин кечә Ибраһим ханла бирликдә гәтл олуңмуш шөхсләрин адыны өз «Гарабаг тарихи»ндә көстәрмишир. Рзагулу бәј јазыр ки, мајор Лисаневичин дәстәси о кечә он једди нәфәри өлдүрдү. О

чүмләдән Ибраһим хан, арвады Туба ханым, гызы Сәлтәнәт бәјим, он ики јашлы оғлу Кәбирли Аббасгулу аға, һачы һачан, Әли бәј, Мирзә һагверди, Гәрвәндли һүмәт бәј, Сарычалы Күлмәли бәјин оғулары Чаваншир вә һәсән аға, нөкәрләрдән гәрвәндли Әлипәһаһ, өвшарлы Чаваншир вә Мирзә Нәги, Кәбирли Әчмәлинин оғлу һачы һәсән ики оғлу илә, ики нәфәр шелли вә ики башга адам өлдүрүлмүшдүр».¹

Ибраһим Хәлил ханын өлчүлүб бичилмәдән, кизли бейтаңлар нәтичәсиндә өлдүрүлмәси халгын бөјүк наразылығына сәбәб олмушду. Ибраһим Хәлил ханын өлдүрүлмәси һаггында чохла шикајәтләр вә онун тәһгиг олуңмасы бүрократик гурулушда узун мүддәт ләңкидилмиш, нәтичәсиз галмыш, һәтта һәмин һадисәдән сонра мајор Лисаневич тәдричән кенерал рүтбәсинә жүксәлдишиди. Буна бахмајараг Мирзә Чамал јазыр ки, Ибраһим ханын хәләфләри онун өлүмүндән сонра Шушада вә бүтүн Гарабагда сабитлији, Русија илә бағланмыш Күрәкчәј әһднамәсини сахламага мүвәффәг олдулар: «Кенерал-мајор Мөһдигулу хан вә полковник Чәфәргулу аға гаанын ичиндә идиләр. Онлардан жүксөк (рус) дөвләтинә бәсләдикләри сәмијјәт гајдаларыны поза биләчәк һеч бир һәрәкәт баш вермәди: Әксинә горхуја дүшүмүш халгы сакитләшдирмөјә чалышыр, һеч бир ишдә чәнаб мајорун зиддинә кетмирди... Тахыл вә әрзагын гытлығына бахмајараг, гошун үчүн азугә тәдарүк етмөјә чалышырдылар».²

Ибраһим Хәлил хана гаршы ермәни мәликләринин хәјанәти нәтичә етибарилә ханын ханкәсинә өлдүрүлмәси илә нәтичәләнди. Салнамәләрдә дејилдији киши Ибраһим Хәлил хан һәлә атасынын сағлығында Мәлик Шаһнәзәрин гызы илә евләнмишиди. Ханын гајны Мәлик Чүмшүд атасынын вәсијјәтинә, ханын һөрмәт, еһтирамына рәғмән Гарабагын чәтин күнләриндә Ибраһим Хәлил ханын әлејһинә кизли фәалијјәтдә иди.

Мирзә Чамалдан истифадә едән Ј. В. Чәмәнзәмнли белә бир эпизоду гәләмә алыр: «...Хан гајны (мәлик) Чүмшүдү јанына чағыртдырды. Чүмшүд горху ичиндә кәлди. Хан Ағасы бәјлә (Шуша кәләнтәри —Н. А.) оту-

¹ Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу. Гарабаг тарихи. Азәрб. ССР ЕА Әлјазмалары Институту. Инв, № Б 470—15224.

² Рзагулу бәј: Көстәрилән әсәри, с. 73.

¹ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 42.

руб дүшүнчөжө далмышды. (Мәлик) Чүмшүд салам верди. Хан онун саламыны алмады. Бир аз ајаг үстө галдыгдан сонра хан ону гээблө сүзүб,—отур!—деди вә һәҗчанла данышмаға башлады:

—Балам, сән ермәни, мән мүсәлман, һеч мәнән әзиҗәт көрмүсән?

Чүмшүд итаәтли бир һалда:

—Аллаһ еләмәсин, хан,—деди,—һәмншә һөрмәт көрмүшүк.

—Бачын да нечә илдир ки, мәннм әҗалымдыр, мәнән күлдән ағыр бир шеҗ ешидиб?

—Аллаһ еләмәсин!

—Атан мәнән, ја рәһмәтлик атамдан һеч инчи мишиди?

—Аллаһ рәһмәт еләсин, нә рәһмәтлик Пәнаһ хандан, нә дә сәндән бир тикә дә инчимәҗиб.

—Јахшы, бәс бу мәликләр мәнән нә истәҗир? Деҗирләр ки, Дизаг мәлики Иса кимә исә бел баглаҗыб, алтүст данышыр. О билмир ки, бир Исаны, он Исаны, јүз Исаны бурада јох еләмәк мәннм әлимдә бир гуртум су ичмәк кими бир шеҗдир?!

(Мәлик) Чүмшүд јаваш сәслә:

—Әзбәттә, хан! деди.—Билирсән ки, бу башы батмыш дөрд мәлик мәннм атамла да дүшмәнчилик едиб... Гудурганлыг едирләр.

Хан јенә һиддәтләнди:

—Гудурганын боҗуну сундырлар!—деди... Енз дедик мүдара илә доланаг, сәннн бачыны алдым ки, аралыгда гоһумлуғ да олсун. Даһа үздә бир, даһа да аҗры чүр олмаг демәдик. Адам јорганына көрә ајаг узадар; чәми Гарабағ ханлығында алты мин есенннз, бир дөфә көз еләсәм тохумунузу јер үзүндән кәсәрләр. Амма мән пислик еләмәк истәмирәм...»¹

Салинамәләрдә Ибраһим Хәлил ханын һагсызлыгла өлдүрүлдүҗү кәстәрилр. Буну башга тарихи сәнәдләр дә тәсдиғ етмәкдәдир.

«Гарабағ ханы Ибраһим Хәлилин мүәммалы өлүмү» мөгәләсиндә Мјурел Еткин илк дөфә олага, охучулара мәләум олмаҗан бир сыра фактлары нәзәрә чатдыр-

мышдыр.¹ Мүәллиф Азәрбајҗан салинамәләриндән, еләчә дә рус, Иран мәнбәләриндән истифадә едәрәк Ибраһим Хәлил ханын 14 ијун 1806-чы илдә һагсыз өлдүрүлмәсиндә Иран илә Русијанын Гарабағ ханлығы уғрунда мүбаризәси ампли илә јанашы Гарабағын ермәни мәликләриндән мәлик Чүмшүдүн хәјәнәти амплини дә ирәли сүрмүшдүр.

Гарабағ ханлығы XVIII әсрин 60—80-чи илләриндә Загафгазијанын ән нүфузлу вә күчлү феодал дөвләтинә чеврилмиши илә онун тәсири нәинки рекионда, һәтта Ирәван вә Тәбриз ханлығы үзәриндә дә һисс олунурду. Гафгаздан османлы империјасына гаршы мүбаризә мејданы, Јахын вә Орта Шәргә тичарәт јолу кими истифадә етмәк истәҗән Русија дөвләти Ибраһим Хәлил ханы өзүнә табе етмәк үчүн дипломатик јоллардан истифадә едирди.

XVIII әсрин 80-чи илләриндән Иранда һакимијјәти өз әлине кечирмәк үчүн чидди сәҗ кәстәрән Гачарларын илк һөкмдарлары Аға Мәһәммәд вә Фәтәли шаһын планларында да Загафгазијада өз әввәлки ағалығыны бәрпа етмәкдә ән күчлү маңсә Гарабағ ханлығы иди. Өз нөвбәсиндә Ибраһим Хәлил хан һәм әтрафындакы ханлара, һәм дә Картли-Кахетија чары II Иракли илә иттифаға кирәкән стратеги мәғсәдләр күдүрдү. Гачара гаршы мүбаризәдә артыг II Иракли Русија илә иттифағ бағламышды вә Ибраһим Хәлил ханы да бу јола чағырырды. XVIII әсрин соңларында Күрчүстанда јерләшән рус гарнизону командирләрилә Гарабағ ермәниләринин хәлвәти әлағәси һагда Ибраһим Хәлил ханын хәбәри вар иди вә бу әлағә ону кәләчәк мүғәддәрәти бәрәдә дүшүнмәҗә вадар едирди. Бунула белә Ирана гаршы мүбаризәдә Гарабағ ханлығында Русијаға мејла күчләмишиди. Тәссүф ки, 1784-чү илдә Ибраһим Хәлил ханын чар Русијасы илә данышыг апармаг тәшәббүсү чавабсыз галды. Ханын тәклифи вә мәғсәди Русија илә иттифагда өз суверенлијини муһафизә едиб сахламаг иди. Салинамәләрдән мәләум олдуғу кими, еләчә дә чохла тарихи фактлар сүбут едир ки, узақкөрән Ибраһим Хәлил ханын рус гошунларынын Ирана гаршы муһарибәдә етибарсызлығы 1795-чи ил компанијасында өзүнү кәс-

¹ Atkin M. The Strange o'earth of Idrabim Khalil Khan .fl Karabagh ,—Lronien gtudies Newyork, 1979, vol. XIo №01—2, p, 39—107.

¹ J. B. Чәмәнәминли. Әсәрләри, ч. II, Бакы, 1976, с. 576—577.

тәрди. Һәмнин илин јазында Шушанын 33 күнлүк мұһасирәсиндән сонра Гарабағ ханлығыны тәслим етмәјин перспективәсиз олдуғуну көрән Аға Мөһөммөд хан Гачар оғуи мүтғәфиги Күрчүстан үзәринә жүрүш етди вә Тифлис дағытды. Белә бир шәраитдә II Иракли Русиядан лазыми һәрби көмәк ала билмәди. Сонраки һадисәләр дә буна бәнзәр уғурсузлуғла нәтичәләнди. II Екатеринаның Загафгазијаја 1796-чы илдә көндөрдији һәрби експедиција корпусуна тәчрүбәли кенерал В. Зубов башчылығ едирди. Лакин һәмни 30 миңлик орду II Екатерина вәфат едән кими 17 ноябр 1796-чы илдә кери чагырылды. Бу 1797-чи илдә Аға Мөһөммөд шаһ Гачарын Гарабағын пайтахты Шуша шәһәрини еидди мұғавимәт кәстәрилмәдән алмасына шәрант јаратды. В. Зубовун Азәрбајчана кәлмиш експедиција корпусунда да ермәни мәликләринин акентләри вар иди. Ермәни ријакарларының һижләсинә ујан рус чаризми Гарабағ ханлығыны өзүнә табе етмәк үчүн XVIII әсрин соңу XIX әсрин әввәлләриндә шүбһәли үсуллара әл атырды. Булардан бири Русияда јашајыб адыны, фамилини масгалајарағ Рус гошунлары илә биркә Загафгазијаја кәлмиш ермәни архиепископу Иосиф Арутински Долгоруков иди. О, һәр јерә белә бир фитнәкар шајнә јаймышды ки, рус гошунларының Загафгазијаја кәлмәкдә мөгсәди ермәниләри мүсәлман ағалығындан азад етмәкдир.

Салнамәләрдән дә ајдын олур ки, XIX әсрин илк илләриндә Загафгазијаја көндөриләмини Сисанәв да азәрбајчанлылара гаршы ајры-сечкилик сјағәти аварыр, чаризмин типик мүстәмләкәчи вә шовинист планларыны һәјата кечирирди.

Гафгазда рус ордусу команданы кенерал П. Д. Сисанов вахтилә I Пјотрун јазында һиләмиш күрчү кијазының руслашмыш оғлу иди. Чар Александр тәрәфиндән Гафгаза баш командан тәјин олунардан оғуи гаршысына бир чох мөгсәд—о чүмәдән Гафгазда «христиан цивилизациясыны» «мүсәлман чаһаланды» милас етмәк мөгсәди гојулмушду.

1806-чы илин јазында Ираның һәрби компаниясы әрәфәсиндә Ибраһим Хәлил хан руслардан көмәк истәдисә дә, бир нәтичә әлдә едә билмәди. Ибраһим Хәлил хан шәһәрдә рус гарнизонуну тәјүб шәһәрни чәнуб тәрәфиндә өз аиләси вә 30—35 нәфәрлик мұһафизә дәстәси илә дүшәркә салды. Хан әввәлчә һәмни дәстә илә Хан бағында иди. 20 феврал 1806-чы илдә Сисановун Бакы-

да өлүмүндән сонра Загафгазијада үмүмән русларын һәрби вәзијјәти пәсләшди. Бу сәбәбдән Шуша коменданты мајор Лисаневич фитнәкарлыға әл атды.

Мајор Лисаневич вахтилә кәчәли Чавад ханы мұдафиә олундуғу јердә өз әлилә өлдүрмүшдү. Азәрбајчан дилини дә о, һижләкәрлик мөгсәдилә өјрәнмишди. Сонрлар Азәрбајчан дилиндә данышыб, рус характеринә ујғун сөјүш сөјмәси оғуи өлүмү илә нәтичәләнди. 1825-чи илин ијул күнләринин бириндә бир мүсәлманы азәрбајчанча сөјдүјү үчүн һәмни саат јериндә өлдүрүлмүшдү.

Д. Т. Лисаневич Ибраһим ханың көһнә дүшмәни олан ермәни мәлији Чүмшүдлә достлуғ едирди. О, Лисаневич инандыра билмишди ки, Ибраһим Хәлил хан Иранла кизли әлагә сахлајыр вә руслара хәјанәт етмишдир. Мәлик Чүмшүдүн мөгсәди Ибраһим Хәлил ханы русларын әлилә девирмәк вә Гарабағда ермәниләрин ағалығыны тәмин етмәк иди. Мәлик Чүмшүд Гарабағ ханлығының әлејһинә чохдан чалышырды. О, ачығ-ашкар чарын Гарабағ часусу иди. Бу сәбәбдән дә 1796-чы илдә Күрчүстан кетмиш вә орада чар Павел тәрәфиндән һәр ил үчүн тәјин едилмиш 1400 манат тәгаүдү ардычыл алмышдыр. Бир пәчә ил әввәл Гарабағ ханына хәјанәт едән вә шаһ Гачарын әтәкләрини өнәп Мәлик Мәчнунун, А. Бекназарјаның чиркни мөгсәлләрини бу дәфә Мәлик Чүмшүд башга бир монархијаың гаршысында һәјата кечирирди.

Салнамәләрдә дејилдији кими, гәлби милли кинлә зәһәрләмиш мајор Лисаневич 14 ијун 1806-чы илдә 300 нәфәр рус солдаты илә галадан чыхды вә Шушаның чәмиси 400—500 метрлијиндә 30—35 нәфәрлә бирликдә олан Ибраһим Хәлил ханы дүшәркәсинә гәлгәтәп һүчүм етди. Ханы, арвадыны, ғызыны, кичик оғлуу, чәмиси 17 нәфәри өлдүрдү...

Гарабағлылар бу һағсызлыға гаршы чыхдылар. Гафгаз һакими И. В. Гудовични адына сәјсыз-һесабысиз шикәјәт әризәләри көндөрдиләр. Ханың өлдүрүлмәси шәраитини тәһгиг едән чинајәт иһни тәбии оларағ нәтичәсиз галды. Шуша коменданты Д. Т. Лисаневичин һәрби рүтбәси артырылды.

Мирзә Чамал јазыр ки, Ибраһим Хәлил ханың өлдүрүлмәсинә бахмајарағ Гарабағ ханлығының әһалиси мүтәшәккил оларағ Рус һәрби гүввәләри илә чийиң-чийиң Иранла мүвәфғәгидәтли һәрби әмәлијатларда иш-

тирак едирдилэр. Бу гарабағлыларып Күрөкчај әдна-
мәсинә сонадәк сәдагәтли олдуғуну көстөрирди. Мирзә
Чамал јазыр:

«Мәрһум Ибраһим ханын башына кәләп кәдәрли һа-
дисәдән он беш күп кечмәмиш кенерал Неболсини гошун
вә топхана илә Шаһбулағында көрүндү. Мейдигулу хан
гошунун кәлдијини ешитчәк Гарабағын адлы-санлы ат-
лылары, хидмәтчиләри вә бир нечә бәјзадә илә, Гызыл-
баш гошунунун әтрафы вә јоллары тутдуғуна бахмаја-
раг галадан чыхыб, кенерал Неболсинини хидмәтинә
кәләрәк рус гошунуна говушду. Гошун Әскәран галасы
јахынлығында орду гурду. Полковник Чәфәргулу аға,
мајор вә јекер дәстәси илә галаны горумаг үчүн Шуша
галасында галмышдылар. Кенерал Неболсини Иранын
наибүссәлтәнәсини Гызылбаш гошуну илә һүчума ке-
чәчәјини еһтимал едәрәк ики күп көзләди. Лакин бир
әсәр көрүмәди. Буна көрә белә мәсләһәт билдиләр ки,
Гызылбаш гошунуна тәрәф кетсинләр. Әкәр онлар ву-
рушмаг истәсәләр вурושунлар. Әкс-тәгдирдә үзәрләри-
нә һүчум едиб, онлары Гарабағ торпағындан говуб чы-
хартсынлар».¹

1806-чы ил ијул ајында Ханашен әтрафында Гарабағ
вә рус һәрби гүввәләринини Аббас Мирзәјә гаршы галиб
мүһарибәсини Мирзә Чамал белә гәләмә алмышдыр:

«Наибүссәлтәнә рус гошунунун она тәрәф һәрәкәт ет-
дијини ешитдикдә бүтүн гошуну илә көчүб мүһарибәјә
кәлди. Ханашен мәзилинини јахынлығында ики гошун
үз-үзә кәлди. Мүһарибә оду аловланды. Мейдигулу хан,
адамлары вә Гарабағ гошуну илә дан јол көстөрир,
көмәк едир, дөјүш заманы исә Гызылбаш гошунуну мәғ-
луб етмәк уғрунда билаваситә чалышырды.

Ијул ајынын 15-дә Ханашен мәзилиндә једди саат
давам едән дөјүшлән сонра кенералын тәдбири, Котлја-
ревскинин мәрдлији вә Мейдигулу ханын көмәји илә
Гызылбаш гошуну мәғлуб едилди. Гошунун бир парасы
өлдүрүлдү, бир парасы әсир дүшдү. (Галанлары исә)
Араза тәрәф гачды. Котлјаревски дә јараланды. Отуз
нәфәрә јахын забит вә әскәр јараланды вә өлдүрүлдү.

Кенерал гошун көтүрүб (дүшмәнини) ардынча Гозлу
чаја гәдәр кетди, лакин оилардан әсәр тапмады. Наibus-

сәлтәнә ағыр јүкүнү атыб гачараг, ики күнүн әрзиндә
Гызылбаш гошуну илә Аразын о тајына кечди».¹

Фәтәли шаһ тәрәфиндән тәһрик едилән Әбүлфәт хан
Гарабағда чидди позучулуг иши апарырды. Онун бир
мәгсәди дә Гарабағын әсас тајфаларыны Ирана апар-
маг иди. Әбүлфәт хан апардығы тәблиғат нәтичәсиндә
бир чох гарабағлы аиләсини өзү илә чәнуба апармаға
наил олду. Мирзә Чамал јазыр: «Әбүлфәт хан Гараба-
ғын башга гачғын вә бәјләри бүтүн елләри вә нечә пара
кәнди көтүрүб Нахчыван вә Ордубад тәрәфә апарырды-
лар. Гызылбаш гошунунун мәғлуб олмасы хәбәри кәлиб
чатдыгда, полковник Чәфәргулу аға, чәнаб мајор Лиса-
невич илә бирликдә адамларыны вә елләрин мәшһур ат-
лыларыны көтүрүб Гарабағ чамаатыны кери гајтармаг
вә Гызылбаш гошунуну дағымтаг үчүн Зәпкәзур маһалы
јолу илә һәрәкәт етди.

Онлар, вар гүввәләри илә кечә-күндүз дајанмадан
кетдиләр. Әскәрләр үчүн дағларда јол кетмәк чәтин ол-
дуғуна бахмајараг, онлар да архадан кәлиб чатырдылар.
Нәһајәт, Гарабағ атлылары, полковник Чәфәргулу аға-
нын башчылығы илә Гапан вә Ордубад дағларында Гы-
зылбаш гошунуна чатараг дөјүшә башладылар: Дар дә-
рәләрдә, ики минә јахын Гызылбаш сүвари вә пијада-
сыны мәғлуб едәрәк, һамысыны тутуб сојундурдулар, ат-
ларыны, палтарларыны алдылар. Әскәрләр архадан кә-
либ чатдыгда бүтүн Гызылбаш гошунунун бир парасы-
ны әсир, галаныны исә гачмыш көрдүләр. Сүрүлүб апа-
рылмагда олан Гарабағ ел вә чамаатыны галанын ја-
хынлығындакы дағлара гајтардылар».²

Иранлылар 1806-чы илип пајыз вә гыш ајларында
да Гарабағы ишғал етмәк үчүн инадлы мүһарибә апар-
дылар. Лакин бу дәфә дә гарабағлылар сәрбазлара
чидди мүгавимәт көстәрди. Мирзә Чамал јазыр: «Бир-
тәрәфдән кенерал Неболсинини Мейдигулу ханла бир-
ликдә наибүссәлтәнәни мәғлуб етмәләри, диқәр тәрәф-
дән дә мајорла Чәфәргулу ағанын белә шүчәәт көстәр-
мәләри Гарабағ чамаатыны сакитләшдирди вә падшаһ
әскәрләринин күчүнү нүмајиш етдирди. һәр кәс өз је-
риндә јерләшиб, раһат вә асудә јашамаға башлады.

Һамап илип гыш фәслиндә кенерал-аншеф граф Гу-
дович бөјүк император мәрһум Александр Павлович тә-

¹ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 44.

¹ Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, с. 44.

² Женә орада.

рәфиндән сәрдарлыг вәзифәсинә тә'јин олунараг Тифлисә кәлди. Кенерал мајор Несветајев Мейдигулу ханын мәктуб вә јазыларыны өз арзусу илә императорун һүзуруна көндәрдјинә көрә сәрдар ону өз һүзуруна, Тифлисә чағыртдырды. Мейдигулу хан бүтүн көндхудалар вә елләрин бәјләри илә бәрабәр Тифлисә кәләрәк графла көрүшдү. О бири күнү бөјүк жығынчаг олду. Гарабаг һакимлији фәрманы вә әһднамәдә гејд едилдији кими, чаваһирә тутулмуш гылынч вә падшаһлыг байрагы вәдәси Мейдигулу хана верилди. (Сәрдар) ону мүхтәлиф мәрһәмәтләр көстәрәчәји мүждәси вә үмиди илә Гарабага жола салды...»¹

Мирзә Чамал «Гарабаг тарихи»ндә өз тәсвир вә шәрһләрини 1806-чы илин сонундан Мейдигулу ханын Гарабагда һакимијјәтә кечмәси илә битирир. О, Мейдигулу ханын 1807—1822-чи илләрдә давам етмиш һакимијјәтини тәсвир етмәмәси сәбәбиннә гысача олараг белә әсәсләндирдыр:

«Мейдигулу ханын һакимијјәти көстәрилән тарихдән башлајараг, 1822-чи илин октјабр ајына гәдәр давам етмишдир. Бунун тәфсилаты жүксәк дөвләтин каркүзарлары тәрәфиндән дәфәләрлә гејд едилдијинә көрә сизә мәлумдур вә мәним әрз етмәјимә еһтијач јохдур».²

1807—1828-чи илләрдә Гарабаг әразисиндә баш вевән һадисәләр, хүсусилә Русија вә Иран дөвләтләрнә арасында бағланан «Күлүстан» (1813) вә «Түркмәнчај» (1828) мугавиләләринә кәтириб чыхаран һәрби-сијаси һадисәләр Мирзә Адыкөзәл бәјин «Гарабагнамә»синдә, Мирзә Јусиф Нерсесовун «Тарихи-сафи» әсәриндә гөләмә алынмышдыр.

Мәлумдур ки, «Күлүстан» мугавиләсинә әсасән Ирәван вә Нахчыван ханлыглары мүстәсна олмагла бүтүн Загафғазия әразиси Русија тәркибинә даһил едилди. Лакин бу мугавиләдән наразы галаң Иран дөвләти Франса вә Инкилтәрә һөкүмәтләринин тәһрики итичәсиндә Русија илә јени мугаһибәјә һазырлашды. Бу дәфә Иран гошунларына Гәрби Авропа өлкәләринин нумајәндәләри тәһимат верирди. Артыг 1826-чы илә кими Аббас Мирзәнин командасы алтында бөјүк бир орду мугаһибәјә һазыр вәзијјәттә иди.

Мирзә Адыкөзәл бәј Түркмәнчај мугавиләси (1828)

илә нәтичәләнән 1826—1828-чи илләр рус—Иран мугаһибәсини әсәринин 12-чи фәслиндә гөләмә алмышдыр. Һәмин фәсилә мугәллиф марағлы ад вермишдир: «Гызылбашларын өз әһдләрини дубарә сындырыб әзәмәтли дөвләтә әдавәт вә инад көстәрмәләри һаггындадыр».¹

Бурада «Гызылбашларын өз әһдләрини сындырыб әзәмәтли дөвләтә гаршы әдавәти» ифадәси алтында мугәллиф Иранын «Күлүстан» мугавиләси шәртләрини позараг Русијага гаршы мугаһибәјә башламасыны нәзәрдә тутмушдур.

Һәмин фәсли јазаркән Мирзә Адыкөзәл бәј иштиракчысы олдуғу бир сыра тарихи фактлары нәзәрә чатдырмыш, бә'зи хырда тәфәррүатлары да вермәјә чалышмышдыр.

Бу дәфә дә рус-Иран мугаһибәси Иран гошунларынын бөјүк һиссәләринин 1826-чы илин ијунунда Худафәрин көрпүсүнү кечиб Гарабаг әразисинә даһил олмасы илә башланды.

Мирзә Адыкөзәл бәј мугаһибәнин башланғычында Шушанын мугаһибәсинин нечә усталыгла тәшкил едилмәсинә хүсуси диггәт јетирир.

Мәлумдур ки, артыг 1822-чи илдән Гарабаг ханлығы ләғв едилмишди. Бунула белә Шушанын мугаһибәсиндә шушалылар вә онлара көмәк едән рус һәрби һиссәләри дурмушдулар. Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, 42-чи јекер полкунун командири полковник Реут доғгуз ротадан ибарәт солдатла чәлд Шушаја кәлди. 1826-чы ил ијулун 25-дән башлајараг Шуша галасы јенидән Иран гошуну тәрәфиндән мугаһибә олуиду. Иран һәрби гуввәләри аз сонра Шамхора гәдәр ирәлиләјә билсәләр дә Шушаны тәслим едә билмәдиләр.²

Мирзә Адыкөзәл бәј II Рус—Иран мугаһибәсиндә Иран гошунларынын мәғлуболма сәбәбләрини өзүнә мөхсус тәрздә көстәрир. О, јени тә'јин олуномуш Гафғаз чаншиһини вә рус ордусунун баш команданы Паскевичини мугаһибәдә бачарығлы бир сәркәрдә кими фәалијјәтини ишығландырмағы да унутмур, мугәллиф һәмчинин јазыр ки, Гарабагда доғулмуш, сонрадан аһләси илә бирликдә

¹ *Мирзә Чамал*. Көстәрилән әсәри, с. 45.

² *Јенә орада*.

¹ *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Көстәрилән әсәри, с. 119—133.

² *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Көстәрилән әсәри, с. 123—125.

Русијаја көчүб, орада боја-баша чатмыш кенерал Мәдәтов рус дөвләтинә архаланараг һәтта руслара рәғбәт бәсләјән азәрбајчанлыларла кобуд рәфтар едир, онлары рәнчидә салырды.

Мәһз кенерал В. Мәдәтовун Азәрбајчан ханларына пис мүнәсибәт бәсләмәсинин нәтичәси иди ки, бир чох ханлар кими Мейдигулу хан да дүшмән дүшәркәсинә кетмәјә мәчбур олмушдур. Мейдигулу ханын мұһарибә заманы белә бир һәрәкәти рус команданлығы үчүн бөјүк итки олдуғундан баш командан Паскевич тезликлә Мейдигулу ханын өз јахын адамлары илә бирликдә Гарабаға гајытмасына наил олду. Мирзә Адыкөзәл бәј языр: «Бу әснада Даралакөздә олан Гарабағ һақими¹ һәмәјил саһиб кенерал-мајор Мейдигулу ханла Паскевич арасында кәлиш-кедиш олду. Мейдигулу хан Иран дөвләтиндән үз чевириб бу ишыглы дөвләтин итаәтинә кәлмәк истәјирди. Кнјаз Абхазов Панкратјевлә мұшавирә етди. Ики баталјон гошун көтүрүб Мейдигулу ханын јаһына кетди. Ики дөвләтин сәрһәдиндә олан Ағ карван-сарајда көрүшдүләр. Кнјаз ону хатирчәм етди. Она гошулан вә табе олан адамлары көчүртмәклә мөшғул олду».²

Мейдигулу хан 1827-чи илдә Гарабаға гајытдыгдан сонра өмрүнүн сонунадәк (1845) динч шәраитдә јашамыш, өз мүлкләрини вә тәсәррүфатыны идарә етмишдир.

Мирзә Адыкөзәл бәј вә Мирзә Јусиф Гарабағы 1828-чи илин әввәлиндә Түркмәнчәјда Иран илә Русија арасында сүлһ мұғавиләси бағланмасынын тәсвирлә салнамәләрини тамамлајырлар.³

Гарабағ салнамәләри јазан XIX әср Азәрбајчан зијалыларынын һамысы Гарабағ ханлығынын Русијаја бирләшдирилмәсини мүсбәт һадисә кими гијмәтләндирмиш, бу тарихи актын бүтүн Азәрбајчан халгы үчүн дүнјәви әһәмијјәти олдуғуну көстәрмишләр. Мир Мейди Хәзани бүтүн салнамәчиләрин бу барәдә фикирләрини бир нөв

чәмләшдириб белә ифадә етмишдир: «О мүддәтдән шимдијәдәк вилајәт кәмәли асајиш вә арам вә истиграр тутуб күнбәкүн абад олмагдадыр вә шимди хәлајиг падшаһи-зиллүлаһы-аләм пәнаһын зилли һимәјәсиндә кәмал раһатлыг вә асудалыг илә мәишәт вә күзәран едиб үманәи дөвләти-алијәнин өмрү вә дөвләтләринә дуавардырлар».¹

¹ II рус-Иран мұһарибәси заманы артыг Гарабағ ханлығы ләғв едилмишди. Мейдигулу ханын Гарабаға гајытмасы вә Мирзә Адыкөзәл бәјин бу ишдә олан хидмәти һағгында бах: Кенерал Паскевичин Ечмиәлдзиндән граф Дибичә јаздыгы 1827-чи ил 12 ијун тарихли 62 №-ли рапорт—АКАК, ч. VII, сәнәд 402, сәһ. 453—454.

² *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Көстәрилән әсәри, с. 128.

³ *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Көстәрилән әсәри, с. 132—133.

¹ *Мир Мейди Хәзани*. Көстәрилән әсәри, с. 200.

ГАРАБАГ ХАНЛЫГЫНЫ ИЧТИМАИ-ИГТИСАДИ ВЭЗИЛЈАТИ ВЭ МЭДЭНИ ХАЈАТЫ

Гарабаг ханлығы һаггында салнамәләрдә јери кәлдикчә гыса шәкилдә ханлығын ичтимаи-игтисади вә мэдәни гуручулуғ вәзијјәтиндән бәһс ачыламышдыр. Ејни заманда ханлығын диванханасындан чыхмыш бир сыра фәрманлар һәмни проблемни шыгландырылмасына мүәјјән дәрәчәдә көмәк көстөрир. Гарабаг ханлығынын Русија тәрәфиндән зәбт едилмәсиндән сонра буранын демографик вәзијјәти, игтисади чоғрафијасы кешини миғјасда тәдғиг олуиду. Бу тәдғигат чарнамни элдә едилји јени эразиләрдән кәләчәкдә даһа сәмәрәли истифадә етмәк мөгсәди дашыјырды. Салнамәләрдә көстөрилдији ени Гарабаг ханлығында кәндләр вә онун эразисиндәки торпағлар, тәлиғәләр (фәрманлар) васитәсилә ајры-ајры бәјләрә вә ағалара тәһким олуурду Ибраһим Хәлил ханын фәрманларында һәмни торпағларын сатылмасы, дәјишдирилмәси вә ја бағышланмасына ичәзә верилмирди.

Әһалинин әсас мәшғулијјәти әкинчилик, малдарлығ вә кустар сәнаједән ибарәт иди.

Салнамәләрдәки мәлүматдан елә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Гарабаг ханлығы инзибати мөһәтдән 22 маһала бөлүнүрдү. Маһаллар исә бир нечә кәнддән ибарәт иди. Маһаллары һаһалар идарә едилдиләр. Һәр бир һаһалә дарғалар, јүзбашылар, кәндхудалар вә с. баяға вәзифәли шәхсләр табе идиләр. Дарға вәзифәси шәһәрдә дә вар иди. Онлар шәһәрдә бир һөв полис вәзифәсини ичра едилдиләр, кәндләрдә исә онлар әсасән верки јығырдылар. Јүзбашылар вә кәндхудалар ејни заманда кәнд ағсағгалы һесаб олуурдулар.

Башға ханлығларда олдуғу ки ми Гарабаг ханлығында да мүлти вә чинајәт ишләринә әсасән шәриәт ганунлары, адәт вә ән'әнәләри әсасында бахылырды. Мәһкәмәләрдә мүхтәлиф чәзаларла јанашы ағыр ишкәнчәләрә дә јол верилрди. Ән бөјүк һаким ки ми елүм һөкмүнү ханын өзү верилрди.

Гарабаг ханлығынын Русија тәркибинә дахил едилмәси әрәфәсиндә Шимали Азәрбајчанда әһалинин сајы ашағыдақы ки ми сәчијјәләһир:

Гарабаг ханлығы	—90.000 нәфәр
Дәрбәнд ханлығы	—4.000 нәфәр
Губа ханлығы	—35000 нәфәр
Бакы ханлығы	—7.6 миң нәфәр
Ширван вә Шәки ханлығы	—135000 нәфәр
Кәнчә ханлығы	—18.500 нәфәр
Нахчыван ханлығы	—40.800 нәфәр
Талыш ханлығы	—40.000 нәфәр
Чар-Балакән чамааты	—35000 нәфәр
Илису султанлығы	—12000 нәфәр.
Газак-Шәмшәддин султанлығы	—20000 нәфәр. ¹

Көрүндүјү ки ми Гарабаг ханлығынын әһалиси сајына көрә Ширван ханлығындан сонра икинчи јердә олмушдыр. Гарабаг ханлығында јашајан 90 миң әһалинин јалпыз 12 миң нәфәри ермәниләрдән ибарәт иди.

Салнамәләрдә ханлығын әһалиси барәдә дә мәлүмат вардыр. Салнамәчиләрни фикринчә ханлығын мөвчудијјәти дөврүндә әһалинин сајы вә сыхлығы тәхминән ики дәфә артмышдыр.

Гарабаг торпағы вә онун тәбни-чоғрафи шәраитини Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу хүсуси бир бөлмәдә тәсвир етмишдир. Әсрләр боју гошу өлкәләрни Гарабағы элә кечирмәк үчүн чан атмаларына биринчи һөвбәдә буранын тәбни сөрвәти, аб-һавасы, мүнбит торпағлары, сулу чајлары, сәрин булағлары, сых мешәләри сәбәб олмушдыр. Рзагулу бәј јазыр: «Гарабаг вилајәти һәр чәһәтдән јер үзүнүн бейиштидир. Гарабағын аб-һавасы, мөһсулу, әлбәттә Али Русија дәвләтинин мәмурларына да мәлүмдур. Гарабағын дағлығ јерләри вә јайлағлары Көјчә сәрһәдиндән тутмуш Ордубадә гәдәр баһдан-баһа чәнәт отлағлардан ибарәтдир... Гында мал-гара вә һејванлары бурада сахламағ олур. Бу јерләр дә Гарабағ сәһрасынын гышпағлары ки ми чох саламат олур вә гышын шиддәтиндән һеч зәрәр көрмүр. Дағлығ јерләрдә вә дәрәләрни һамысында рәнјјәтләрни кәндләри вә мәскәнләри вардыр. Рәнјјәтләр гышда вә јайда гојун сүрүсү, мал-һејван сахлајырлар. һәми дә тахыл әкирди-ләр, чох хош доланырдылар».²

¹ М. Г. Велиев (Бахарлы). Азербайджан (физико-географический, этнографический и экономический очерк), Баку, 1921, стр. 179.

² Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу. Көстәрилән әсәри, с. 69—71.

Гарабағын торпаг саһәләринә кәлдикдә демәк олар ки, дағын әтәкләриндән Аразын Худафәрин көрлүсүндән та Чавад көндинә гәдәр олан јерләринин һамысы Араз чајы суларындан суланырды. Үмумијјәтлә, бу саһәнин бир тәрәфи Араз чајы вә бир тәрәфи Көндәлән чајдыр. Көндәлән чајындан та гала тәһәсинә гәдәр, даһа доғрусу Гаргар чајына гәдәр олан јерләрден бөјүк бир арх кечиб Гаргар чајына төкүлүрдү.

«...Гарабағ торпағы чох мәнфәәтли вә дәвләтти торпагдыр. Һеч бир мәмләкәтдә вә иғлимдә бу чүр торпағын олдуғуну ешитмәмишәм».¹

Јери кәлмишкән дејәк ки, һәмнин бөлмәдә мүәллиф гејд едир ки, Түркмәнчај мугавиләсиндән (1828) сонра јаранмыш сүлһ вә әмин-аманлыг Гарабағда тәсәррүфатын даһа да җанланмасына әлверишли шәраит јаратмыш, әкинчилик, бағчылыг, һејвандарлыг сүр'әтлә ичкишаф етмишиди

Гарабағ ханлығынын иғтисадијјаты һағғында иғтисад-елмләри доктору М. М. Мустафајевин 1949-чу илдә Берлиндә «Гарабағ ханлығынын иғтисади тарихи» адлы әсәри рус дилиндә әлјазмасы һүғгунда чап олунмушдур.²

Мүәллиф һәмнин әсәрдә Мирзә Чамалын, Мирзә Адыкәзәл бәјин, Әһмәд бәј Чаванширин салнамәләриндән дә истифадә етмишдир. М. М. Мустафајев Гарабағын тәбии-чоғрафи шәраити барәдә мә'луматла јанашы, ханлығын ғыса тарихини, кәнд тәсәррүфатыны, кустар сәнәткарлығы, тичарәт әлағәләрини ишығландырмаға чалышмышдыр.

Гарабағ ханлығынын тәбии-чоғрафи сәрһәлләри белә иди: Ханлыг шимали-гәрб тәрәфдән Күрәк чајы вә Гара чај сәрһәд олмағла Кәнчә ханлығы илә һәмсәрһәд иди. Гарабағ ханлығы Чәнуби гәрб тәрәфдән Нахчыван ханлығы илә, ејни заманда Кәнчә вә Нахчыван ханлығы арасында Ирәван ханлығы илә һәмсәрһәд олмушдур. Күр чајы бојунча шимали-гәрб тәрәфдән Шәки ханлығы илә, јенә дә Күр сәрһәд олмағла Шамахы ханлығы илә гоншу иди. Гарабағ ханлығы һәмчинин Тәбриз ханлығы вә еләчә дә Әрдәбил ханлығы илә әсасән Араз боју чәнуб-шәрг истигамәтиндә гоншу олмушдур. Бу сәрһәдләр Пәнаһ

хан дөврүндән мүәјјәнләшдирилмишиди. Ондан әввәлки дөврдә Гарабағ бәјләрбәјлији мөвчуд олан заман буранын сәрһәдләри Араздан Күрчүстан сәрһәдинәдәк Сынын көрпү енинә, Күр чајындан Ермәнистан јайлаларына гәдәр кевиш әразини әһатә едирди. Арасыкәсилмәз феодал мұһарибәләри харичи басғынлар вә дахили чәкиш-мәләр Гарабағ әһалисинин тәркивәтән вә тәсәррүфатын дағылмасына сәбәб олмушдур. Пәнаһ хан вә Ибраһим Хәлил ханын көрдүју тәдбирләр нәтичәсиндә јашајыш јерләри чохалды, көзәл вә гүдрәтли Шуша шәһәри тикилди. XVIII әсрин сону вә XIX әсрин әввәлләриндә Гарабағ әһалиси вә јашајыш јерләри нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә артмышды.¹ Һәмнин дөврдә Гарабағ ханлығында бир шәһәр—Шуша вә 638 кәнд олмушдур. Әһалинин үмуми сәји 90.000 нәфәр иди ки, булар да 18.563 очагда бирләширди.

Гарабағын тәбии-чоғрафи шәраити бурада һәм әкинчилијин һәм дә һејвандарлығын ичкишафына әлверишли шәраит јарадыр. Гарабағын бир һиссәси кичик Гағгағын орта вә сон һиссәсини әһатә едир ки, бураја Бөјүк вә Кичик Кире силсиләләри, Гырхғыз вә Муровдағ силсиләләри, Ханашен вә Зијарәт силсиләләри, Ала гаја вә Чырты дағ вә башга дағ силсиләләри дахилдир. Бу дағ силсиләләриндән бир чоху дәннз сәвијјәсиндән 1800—3000 метр чох һүндүрлүкдәдир. Һәмнин дағларын ашағы һиссәси мөшәләр, јухары һиссәси исә көзәл алп дүзәнликләридир ки, бура һејвандарларын тәбии јайлағ-отлағ јерләридир. Бу јерләр илин 6 ајышы (мај-октябр) һејван хусусилә гојун сахламағ үчүн әлверишлидир. Дағлыг районларын бир һиссәси исә дәннз сәвијјәсиндән 850—1800 метр һүндүрлүкдә олуб, јенә дә һејвандарлыг вә әкинчилик үчүн әлверишлидир. Дағлыг јерләрдә ил әрзиндә јағынты торпағын рүтубәтли олмасыны тә'мин едир. Гарабағ әразисинин үчдә ики һиссәси овлағлар—дүзәнликләрдән ибарәтдир ки, гәдимдән бәри Гарабағ вә Мил дүзәнликләри ады илә мөшһурдур. Јајда һаваларын исти кечмәси бурада әкинчилик үчүн сүн'и суварма системи јаратмағы тәләб едир ки, бу, ән гәдим дөвр-

¹ Бах: Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым. Тифлис, 1886 г. *Зубарев Д.* Карабахская провинция. Москва 1936, *Егизаров С.* Исследования по истории учреждений в Кавказе, ч. I, «Сельская община», Казань, 1889 г., ч. II, Горьские пехи. Казань, 1891 года.

¹ *Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу.* Көстәрилән әсәри, с. 69—71.

² *М. М. Мустафаев.* Экономика Карабахского ханства. Берлин, 1949. (Әлјазмасы һүғгунда).

ләрден бу күнэдәк гарабағлыларын диггәт мәркәзиндә олмуштур. Дағлардан ахан чајларың сују кифајәт ет-мәдији вә јајда гурудугу үчүн Күр, Араз вә Тәртәр чај-ларындаң чохлу архлар чәкилмәси тәчрүбәси тәтбиғ едилмишдир. Халғ тәрәфиндән овалығларда кеңиш исти-фадә олуған су мәнбәји кәһризаләр иди. Кәһризаләр әксәр кәндләрдә вар иди.

Гарабағ ханлығының әразисиндә ахан чајлардан кәндләрдә ичмәк вә сувармағ үчүн чох әлверишли су-варма системи ярадылмышды. Мәсәлән, Тәртәр чајы Гарабағ әразисиндән кечәрәк Күрә төкүлүр. Һәмни чај-дан ајрылан архлар 140 кәндә су верирди. Гарабағың чәнуб саһили бојунча ахан Әкәрә чајының сујундан 33 кәнд фајдаланырды. Күр вә Араз чајларына төкүлән Гаргар чајындан 42 кәнд, Базар чајдан 22, Хачын чајдан 14, Гапан чајдан 12, Кәндәлән чајдан 7 кәнд истифадә едирди. Истәр Тәртәр, истәрәә дә Әкәрә чајының су ахыны сакит олан јерләрдә чохлу чәлтик бечәрилерди. Дүјү Гарабағ ханлығы дөврүндә тахылдан сонра иккинчи әң мүнүм гида мәнсулу иди. Гарабағ ханлығында судән јалһыз мәншәт вә суварма мәғсәдилә дејил, епержи мән-бәји кими кеңиш истифадә олуңур. Ханлығыда кеңиш су дәјирманлары системи вар иди.¹

Күр, Араз, Хачын, Тәртәр, Әкәрә, Бәркүшад чајла-рында гијмәтли балығлар овлајырдылар. Турһсу, Исти су кими ичмәли вә мүәличә әһәмийјәтли сулар о заман да мәшһур иди. Бүтүн буңларла јанашы оңу да көстәр-мәлијик ки, Гарабағ чајлары, еләчә дә Күрүн Гарабағ әразисиндән кечән һиссәсиндә јаз јағышлары вә дағлар-да гарын әримәси нәтичәсиндә тез-тез дашгыңлар әмәлә кәлирди.

Гарабағың иәники дағлығ һиссәси, һәтта овалыгла-рында сых мешәләр вар иди. Бу мешәләр гијмәтли ағач нөвләри илә зәңки иди. Мешәләрдән даһа чох јаначағ вә тикинти мәғсәдилә истифадә олуңурду. Мешәләрдә еј-ни заманда чохлу мејвә ағачлары вар иди. Гарабағ хан-лығы дөврүндә мејвә бағларының саһәси хејли артырыл-мышды. Ипәкчилији ишкешаф етдирмәк мәғсәдилә чохлу тут (чәкил) бағлары салыңмышды. Гарабағ ермәниләри тут ағачларындан арағ чәкмәк мәғсәдилә истифадә едир-диләр. Мешәләриң фаунасы да олдуғча зәңки иди. Бу-рада ајы, габаң, Гафгаз маралы, чејран, чанавар, түлкү,

порсуг, чағгал вә с. һејванларла јанашы пәләнкә дә раст кәлинирди.

Мирзә Адыкәзәл бәјни, Мир Мәһди Хәзаниниң вә башга мүәллифләриң јаздығы кими Гарабағ ханлығың-да әһалиниң хариңи мүһитлә әләғәси, тиچارәти, вә һа-белә һәрби мәғсәдләр үчүн зәрури олан јоллара чидди әһәмийјәт верилирди. Ханлығың әразисиндән кечән 3 јол мәшһур иди: биринчи Кәңчә илә Шушаны, иккинчи Шуша илә Шәкини, үчүнчүсү исә Шушадан башлајыб Аразы кечмәклә Ирана кәлирди. Араз үзәриңдәки Худафәриң көрпүләри бир нечә дәфә тәҗир едилмиш, Аға Мәһәм-мәд ханың һүчүмә әрфәсиндә исә дагыдылмышды. 1805-чи ил Күрәк чајы мугавиләсинә көрә Шуша—Кәңчә јо-луңун хејли јахшылашдырылмасы нәзәрдә тутулмушду.

Әсәсән үч јолдан әләвә Шуша—Кәрус васитәси илә Нахчывана кетмәк олуңурду. Гыш вахтларында бу јолдан кәдиб-кәлмәк чәтшиләширди. Кәндләр арасында јоллар бәрбад вәзијјәтдә иди. Гошгу васитәси кими ат, өкүз, кәл, улағ вә гатырдан истифадә олуңурду. Аран јерлә-риндә исә дөвәләр әвзәдилмәз пәғлијјәт васитәси иди-ләр.

Мирзә Чамал Чаваниңир Гарабағ ханлығында мөвчуд олан верки системи вә мүкәлләфијјәтләри һағғында ма-рағлы мәлүмәт верир. О јазыр ки, һәр ил һовруз бај-рамы күнүндә ханың адыңдан гошун башчыларына һә-дијјәләр, хәләт, ат, силәһ бағышларыды. Лакин гејд етмәлијик ки, XVIII әсриң иккинчи јарыһында бүтүн хан-лығыларда олдуғу кими Гарабағ ханлығында бир чох веркиләрлә јанашы «бајрамчығ» адаланан хүсуси верки мөвчуд иди ки, она әсәсән әһали һовруз бајрамында ха-на мүтләғ һәдијјә вермәли иди. Бәзән феодаллардан да һәр бири өз рүтбәсинә көрә хәна бајрам күнү пейкәш кәтирирди. Мирзә Чамалың јаздығына көрә Ибраһим Хәлил хан сәфәрдә олдуғу вә ја бир јердә дүшөркә са-лыб дајандығы заман хидмәтиндә олан миңбашыларың, јүзбашыларың, бәјләриң, ағаларың чоху, һәмчиңниң мир-зәләр, сшикағалары, кеңишчиләр вә јасавулларың јемә-ји ханың мөтбәхиндән верилирди. Оңларың атлары үчүн лазым олан арпа да ханың еһтијатындан верилирди. Чох вахт ханың мөтбәхиндә һәр күн оңларча гојун, 40 пуда гәдәр дүјү вә сәирә сәрф олуңурду. Әслиндә исә бу еһ-тијачлары өдәмәк үчүн тәләб олуған бәјүк хәрчләр ха-ның хәзинәсиндән дејил, биләваситә әһалиниң амансыз истисмары һесабына өдәнилирди.

¹ Мир Мәһди Хәзани. Көстәрилән әсәри.

Гарабаг ханлығынын иктисадийятынын эсасыны кэнд тэсэррүфаты: экинчилик вэ һейвандарлыг тэшкил едирди. Бэ'ээн экинден өтрү торпаглары жарарлы һала салмаг үчүн рәийјәт вэ рәнчбәрләрдән бөјүк зәһмәт тәләб едирди. Умуми торпаг саһәси тәхминән 1.354.000 һектар олан Гарабаг ханлығында јүз мин һектара јахын экин саһәси вар иди ки, бундан адамбашына 1,1 һектар дүшүрдү.¹

Торпағын экилмәси, бечәрилмәси, мәһсулуи е'малы эсасән әл әмәји илә вэ гошгу һейванлардан истифадә јолу илә көрүлүрдү.

Судан истифадәни мираблар вэ чуварлар низама салырдылар. Торпағын экилмәсиндә котан вэ чүтләрдән истифадә олуиурду. Салнамәләрдә дејилдији кими, буиуларын јарыдан чоху ханын хүсуси мүлкијјәти иди.

Мирзә Чамалын Ибраһим Хәлил ханын кәлири һаггындакы мә'луматы чох мараглыдыр. О кәстәрир ки, ханын кәлири «тахыл, барама вэ мүхтәлиф экин мәһсулундан әләвә шәхсән хана мәхсус олан котанлардан мәһсулла алыиан малчәһәтдән ибарәт иди».² Мирзә Чамал сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Јадымдадыр, бир дәфә мәрһум.. ханын тахыл зәмиләриндә ишләјән хүсуси чүт вэ котанларыны һесабладылар. Мә'лум олду ки, ханын чүт вэ котаны бүтүн Гарабаг әһалисини чүт вэ котанына бәрәбәр, бәлкә дә оиулардан ики чүт артыгдыр...»³ Ичәрә һаггы, пешкәшләр, зәрбхана вэ верки топланмасындан пулла вэ мәһсулла чох кәлир һасил олуиурду. Гарабаг ханынын нәинки Азәрбајчанда, һәтта өлкәнин һүдудларындан чох-чох узагларда шөһрәт газанан 3—4 мин атдан ибарәт илхысы вар иди. Экинчилик тәсәррүфатларында тахыл, арпа, дары, чәлтик, памбыг, күнчүт, кәнәкәрчәк вэ башга биткиләр бечәрилирди.

XIX әсрин илк чәрәјиндә Гарабаг ханлығы эразисиндән топланан башлыча мәһсулларын миғдары ашагыдакы миғдарда олмушдур: Тахыл—220.000 четверт, арпа—143.000 четверт, чәлтик—33.750 четверт, дары—26.000 четверт, катап—400 четверт, күнчүт—50 четверт, тәмизләниш памбыг—3200 тон, түтүн—400 пуд, кәнәкәрчәк—56 пуд вә с.

Гарабаг ханлығында хүсусилә Ибраһим ханын һаки-

¹ М. Мустафаев. Кәстәрилән әсәри.

² Мирзә Чамал. Кәстәрилән әсәри.

³ Јенә орада.

мијјәти дөврүндә инәкчилик вэ бағчылыг кениш рөвиәг тапмышды. Шәхсән Ибраһим ханын һиндархы эразисиндә 26 тут бағы вар иди. Гарабаг ханлығында иллик инәк мәһсулу 1700 пуд иди. Бурада бағчылыга да фикир верилирди. Пәнаһ хандан ирсән Ибраһим хана Ағдамда 7 мејвә бағы галмышды: Күллү бағ, Архалы бағ, Кәгәл бағы, Чирајиш бағы, Бала бағ вә Нурлу бағ. Сонуиучу ики бағын мәһсулу јалныз хәјрат вә сһсан мәгсәдилә ишләдилирди. Бостанчылыг Гарабаг ханлығынын чох кәндләриндә инкишаф етмишди. Ибраһим ханын һиндархында олан бостанындан Шушаја һәр ил 50 араба говун вә гарпыз кәндәрилирди.

Кәнд тәсәррүфатынын мүһүм саһәләриндән бири дә һейвандарлыг иди. һейвандарлар күлли миғдарда при бујнузлу һейван вә гојун сахлајырдылар. Гарабаг ханлығы дағларында оиуларын иктијарында 500.000 һектара гәдәр јайлаг—отлаг саһәси вар иди. (Рәгәмләр М. Мустафаевин јухарыда ады чәкилән әсәриндән көтүрүлмүшдүр).

XIX әсрин өввәлләриндә Гарабаг ханлығы эразисиндә 10.000 баш при бујнузлу мал-гара, 300.000 гојун вә кечи, 20.000 ат, 2200 улаг гејдә алынмышдыр. Гарабаг ермәниләри доиузчулулга мәшгул олуиурдулар.

Ибраһим хан овчулулуиун икишафына хүсуси диғгәт јәтирирди. Бурада гызыл гушпа ов етмәк кениш јайлымышды. Дизаг маһалынын Чуварлы кәдини алыи аиләси хан үчүн гызыл гушлар һазырладыгында бүтүн веркиләрдән азад едилмишдир. Гарабаг ермәниләри ајы овламагла оиун јагындан јүкәк кејфијјәтли сабуи биширирди. Буиунла белә овчулуг вэ балыгчылыг ти-чарәт мәгсәди дејил, истетһлак мәгсәди дашијырды.

Салнамәләр Гарабаг ханлығында сәнәткарлығын инкишафындан да бәһс едирләр.

Сәнәткарлар эсасән Шуша галасында фәалијјәт кәстәридиләр. Ејни заманда кәндләрдә дә ев шәрәитиндә мәһсулуи—һаммалын илкин тәмизләнмәси, ип әјирилмәси, јахуд халча тохуиуиасы вә с. сәнәткарлыгла мәшгул олуиурдулар.

Мир Мейди Хәзани ханисә мүлк вэ вәғф торпаг мүлкә кијјәт формалары илә јанашы шәрти торпаг мүлкәијјәти олан тијилдән дә сәнбәт ачса да вәғф мүлкәијјәт формасы үзәриндә бир гәдәр кениш дајаныр.¹

¹ Мир Мейди Хәзани. Кәстәрилән әсәри, с. 207.

Мүәллифин фикринчә бир сыра кәндләр вә башга әмлаклар Ибраһим ханын гызы Көвһәр аға тәрәфиндән Шуша галасындакы Көвһәријјә мәсчидинә вәгф едилмиш. Гарабағ ханлығында вәгфләрин мејдана кәлмәсини о, Шушада бөјүк Чүмә мәсчидинини бина олунмасы илә бағлајыр.

Мир Мейди Хезани Ибраһим хан тәрәфиндән бина олунан бөјүк тикинтиләрдән бәһс едәркән 1768-чи илдә тикилмиш бөјүк Чүмә мәсчидини хүсусилә гејд едир. XIX әсрдә һәмин мәсчиди Көвһәр Аға тәмир едиб даһа да көзәлләшдирмишдир. Шушада бир карвансара вә ики дүкан да мәсчидләрә вәгф олунмушду. Үмумијјәтлә, Мир Мейди Хезани тәрәфиндән феодал торнағ мүлкијјәти формалары һаггында верилән мәлүмат әсәрни дәјәрли сәһифәләриндәндир. Мир Мейди Хезанинин әсәриндәки гүјмәтли чәһәтләриндән бири дә Гарабағ ханлығында мәскун олан тајфалар һаггында верилән мәлүматдыр. Мүәллиф Гарабағда јашајан Чаваншир, Кәбирли, Кәнкәрли, Дәмирчи һәсәли вә Чиниләр тајфаларындан сөһбәт ачыр. Мүәллифин фикринчә бу тајфалар ән гәдим заманлардан Гарабағ торпагында јашамыш, әкинчилик вә малдарлыгга мәшгул олмушлар.

Көвһәр аға вәгфнамәсиндә мәсчидләрини биринин һәјәтиндә хәстәхана ачмағ нәзәрдә тутулмуш вә һәјәтә кечирилмишди. О чүмләдән тәбибләрә мааш, һәтта вәгф хәстәханасында өләнләрә кәфән вә басдырмағ хәрчи нәзәрдә тутулмушду. Үмумијјәтлә, Азәрбајчанда мәсчидләри вә көркәмли адамларын јаратдығы вәгф институтларыны, о чүмләдән Көвһәр аға вәгфнамәсини әтрафлы өјрәнмәк, ичтиман, һәм дә игтисади тарих үчүн чох марағлыдыр. Түрк вә Азәрбајчан алимләринин арашдырмалары көстәрир ки, һәлә XII әсрин башлангычындан XVII әсрәдәк даһи Низаминин вәсијјәти үзрә јаранмыш вәгф мәркәзи бир нечә әср өз фәалијјәтини давам етдирмиш, һәм халга хидмәт көстәрмиш, һәм дә бөјүк шаирин адыны әбәдиләшдирән бир гајнағ олмушдур. Көвһәр аға вәгфләри дә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти илләринәдәк фәал шәкилдә дөвријјәдә олмушдур.

Мәлүмдур ки, узун мүддәт феодал керилијн шәраитиндә јашајан Азәрбајчан кәндләриндә башлыча оларағ натурал мал мүбадиләси јажылмышды. Сәнәткарлығын инкишафы, әһалинин пешәләр үзрә «ихтисаслашмасы», башга амилләр пул дөвријјәсинин кенишләнмәсинә, базарлара мәһсул чыхармаға шәраит јаратмышды. Ханлы-

ғын демәк олар ки, һәр бир аиләсиндә хырда тохучу дэзкаһ мөвчуд иди. Онлар өзләри саплардан һазырладылары јун вә ипәк әшјалар тохумағы бачарырдылар. Мәһз буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, ханлыгга ән инкишаф етмиш сәнәјә сәнәси тохучулуг олмушдур. Ханлыглар дөврүндә Гарабағ халчалары харичи базара да чыхарылырды.

Салнамәләрдән өјрәнирик ки, дәмирчилик јалныз Шушада дејил, кәнд јерләриндә дә фәалијјәт көстәрир. Әсасән дәмирчи сәнәти инкишаф етмишди. Онлар кәнд тәсәррүфаты үчүн зәрури олан истеһсал аләтләри, гошгу вәсәнтләри һазырламагга вә налбәндликлә мәшгул олурдулар. Дәрјаз, орағ, чин, јаба, балта, дәһрә, бычағ, нал, мых, мисмар кәнд сәнәткарларынын һазырладылары кәнд тәсәррүфаты аләтләри иди.

Арасы кәсилмәјән феодал ара мүһарибәләри одлу вә сојуг силаһлар истеһсалы үчүн зәрурәт јаратмышды. Шуша сәнәткарлары түфәнк, тапанча дүләләри вә силаһ гундағлары һазырлајырдылар. Хәнчәр, гылынч һазырлајан сәнәткарлар, мискәрләр, дашдан мүхтәлиф истеһсал вәситәләри—дәјирман дашлары, киркврәләр, даш газанлар вә башга әшјалары һазырлајан усталар да Шушада јерләширдиләр.

Дәриләрин ашыланмасы вә даббағлыг сәнәти илә мәшгул олан усталар да Шушада фәалијјәт көстәрирдиләр. Усталар чамыш, ипәк дәриләриндән ајағгабы, хүсусилә чарыг истеһсал едирдиләр. Гојун дәриләриндән һәм кејим үчүн истифадә олунурду, һәм дә онлардан дағарчыг, мотал тутмағ үчүн истифадә олунурду. Шушада гојун дәрсиндән һәмчинин сајсыз-һесабыз папағ пөвләри һазырлајырдылар. Папағлар сәнәт, ичтиман-синфи мән-субијјәт вә башга тәбәғәләрин өзүнәмәхсус кејфијјәтләрини әкс етдирди. Ханын, бәјләрин, елбәјиләрин вә башга феодалларын папағлары илә рәңјјәтин, рәнчбәрин, слагын папағлары арасында әсаслы фәрг вар иди. Руһаниләр дә рүтбәләриндән асылы оларағ өзләринә мөхсус папағ вә әммамәләр гојурдулар.

Гәдимдән бәри Азәрбајчан әразисиндә јажылмыш дулусчулуг сәнәти Гарабағ ханлығы әразисинин мүхтәлиф јерләриндә јажылмышды. Сахсыдан хырда ев әшјалары илә јанашы евдә ичмәли су вә јахуд әт говурмасы сахламағ үчүн күп, бардағ, сәһәнк вә с. габлар һазырлаһырды.

Кустар сәнәјенин мүһүм сәнәси ағач е'малы илә әла-

гөдәр иди. Вөрөндә мәликклиһинин Чанахчы кәндинин ады «чанах» сөзүндән алынмышдыр ки, бу да тахыл өлчүсү кимн ишләднлән габ иди. Мешәләрдә агачларын зәнкн-лиһи агачдан чохлау мәншәт, кәнд тәсәррүфаты аләтләри һазырламага имкан верирди. Тахыл дөјмәк үчүн хырман вәлләри, тахыл совурмаг вә хырманда тахылы чевирмәк үчүн шана, һејвандарлыг үчүн ахурлар, күрәкләр хүсу-си тахтадан һазырланырды. Евләрдә тикниги материалларындан башга јазмаг үчүн маса вә кәтилләр дүәлдн-лирди. Халча тохумаг үчүн дәзкәһлар да хүсу-си, м. һиком агачлардан һазырланырды.

Ханлыгда 500-ә јахын ишләјән дөјирманын ајры-ајры һисәләри дашдан вә тахтадан һазырланырды.

1829-чу иһин һесабламасына кәрә Шушанын иһәк то-хујан сәхләриндә 740 әләд јайлыг, 6100 әләд гырмызы рәнкли кәләгајы вә мүхтәлиф паатлар тикмәк үчүн 360 дәст ипәк парча тохунмушду. Шушада јундан мүхтәлиф әшјалар тохумаг үчүн дәзкәһлар вар иди. Јун парчаларын бир һисәси Тифлисә көндәрилирди. Бурада чохлау папагчылар, каракул дәрисиндән јарашыгын наваглар тикирдиләр.

Ајры-ајры әвләләр, кәндләр, маһаллар истеһсал әт-дикләри кәнд тәсәррүфаты вә кустар-сәнајә мәнсулларыны мүбадилә едирдиләр. Бу сәбәбдән пул дөвријјәси мән-дуд дәирәдә, әсасән Шуша шәһәриндә вә башга ханлыг-лар харич илә тичарәт процесиндә тәтбиғ олунурду. На-турал тәсәррүфат вә истеһлак Гарабағ ханлығынын мән-сулларынын ханлыгдан, онун әразисиндән кәнара чых-масына мане олурду. Бу манеә бир тәрәфдән дә арасы кәсилмәјән даһили феодак мүһарибәләри вә харичи бас-гынлар шәранти илә сабитләширди. Шуша шәһәриндә тичарәтин иһкишафы шәһәрлә кәндини мәнсулларынын ғаршылыглы шәкилдә сатылмасына, мал дөвријјәсинин артмасына көмәк едирди.

Базар күнләри иеә иетәр Шушада (һәм дә гала әт-рафында) вә бир чох маһалларда јармарка тиһли тичарәт һәфтә базары тәшкис едилирди. Һәфтә базарла-рынын кеширимәси зәманәмизә гәдәр давам етмәкдәдир. Базарларда гошгу һејванлары, ат, при бујнузлу һејван-лар вә гојун, һејвандарлыг мәнсуллары, еләчә дә сәнәт-карларын һазырладыглары кејим шејләри, сә әшјалары вә башга мәнсуллар сатылырды. Һәфтә базарлары ара-сында кәндләрдә тичарәт иһини чалвадарлар, хырдават-чылар јеринә јетирдиләр. Чалвадарлар кустар-сәнајә

малларыны башга ханлыгларга, һәтта сәрһәддән кәнара белә апарырдылар.

XVIII әсрин сонуна доғру хырдаватчы вә чалвадар-лардан тутмуш топдансатыш тичарәти илә мәшгул олан тачирләр тәбәгәси әмәлә кәлмишди. Белә бөјүк имканлы тачирләр Шуша шәһәриндә јерләширди. Пул ханлығын өзүнүн зәрбханасында басылырды. Ханлығын 6 манат 50 гәпик пулу 1 манат Русија пулу дөјәриндә иди. 1823-чү илдә, јәһни ханлығын ләғви шәрантиндә базарда мал-ларын гијмәти белә иди: Хан пулу илә бугданын четвер-ти 18 ман. 50 гәп, арпанын чувалы 6 ман. 30 гәп. ипәјин топу—4 ман, памбығын пуду—3—4 ман, иһәк—40—50 ман вә с.

Ханлыгдан кәнарда истеһсал олунуб кәтирилән мал-лар азы 15 фаиз баһа гијмәтә сатылырды. XVIII әсрин сон он илләриндә Шушадан башга ханлыгларын мәркә-зинә, Тифлисә, Ирәвана, харичи елкәләрә тичарәт кар-ванлары јола салынырды. Гарабағ ханлығынын харичи тичарәтиндә Иран вә Русија башлыча јер тутурду. 1821-чи илдә Шушада Ахумјансын тичарәт евинин бир чох өлкәләрдән нүмајәндәләри вар иди. Онун капиталы бир милјондан артыг иди. Тифлисдән Шушаја парчалар, парча јайлыглар, маһут коләнкор вә башга маллар кә-тирилирди. Бақыдан Гарабағ ханлығына карванла јана-чаг, нефт, дәмир, јазы кағызы, зәфәран вә башга мал-лар дашынырды. Дәрбәнддән Шушаја рәнкләјичи мад-дәләр, (Марена) Нахчывандан дуз, Шәкидән силаһ, Тәбриздән Иран шаллары, парчалар, хурма, кишмиш кәтирилирди. Исфәһандан дарчын, сарыкөк, сәнчәфил, иһәк јайлыглар, кәтан парчалар алынырды. Хорасана зијарәтә кәдән чохлау мүсәлманлар чадралар алыб Га-рабага кәтиридиләр.¹

Ибраһим Хәлил ханын һакимијјәти дөврүндә Гарабағ ханлығы тачирләри Шәки, Шамаһы, Кәнчә ханлыг-ларында истеһсал олунан ипәји алыб һәгиги мәнһада иһәк монополијасы јаратмыш вә ону харичи базара чыхара билмишди. Мәшһур Гарабағ атлары, Гарабағ халчачы-лары да тичарәтин мүһүм маддәләри иди. Ирана апа-рылан малларын шәһәрләр үзрә көмрүк хәрчи мүәјјән едилмишди. Түркијә Гарабағ тачирләрини өзүнә чәлб етмәк мәғсәдинә онылары бу хәрчдән азад етмишди.

Гарабағ ханлығынын өзүнәмәхус өлчү тәрәзи ваһид-

¹ Бах: М. Мустафајев. Көстәрилән әсәри.

ләрн вар иди. Мәсәлән, тахыл мәһсулларыны өлчән ча-
нагларын үч нөвү мә'лумдур. Биринчи нөв чанаг 31 кир-
вәнкә буғда, икинчи нөв тәхминән 12 кирвәнкә јарым,
үчүнчү нөв—тәхминән 2 кирвәнкә јарым өлчүсүндә иди.
Јерлн сәдә папагларла јанашы Бухара вә Шпраз папаг-
лары да һазырлајырдылар. Шушада памбыгдан без то-
хујан 28 мүәссисә вар иди ки, бурада 80 дэзкаһ ишлә-
јирди. һәмич мүәссисәләрин иллик мәһсулу 80.000 хан
әршини иди (хан әршини 1,5 рус әршининә бәрәбәр иди).
Шушанын 19 дәри һазырлајан заводунда һәр ил икн мин
падош дәрсис, 1400 кечи дәрсис вә 1600 гојун дәрсис
ашылаырды. Гарабағ ханлығында һазырланан дәриләр
өз кәјфијјәтинә кәрә Тәбриз усталарының һазырладыг-
лары дәри мә'мулаты илә рәгабәт апарырды.

Шушада мәшһур даш карханалары илә јанашы 2
кәрпич заводу олмушдур. Бурада 22 нәфәр кәрпичкәсэн
ишләјирди. Мирзә Адыкөзәл бәјин вә башга мүәллиф-
ләрин јаздығы кими Шушада һәмишә барыт истәһсал
едән мүәссисә ишләјирди. Шәһәрин 1826-чы ил мүһасирә-
синдә дәјүшчүләрә суткада 27 кирвәнкәдән чох барыт
верилрди. Шушанын сабун биширән мүәссисәән шәһә-
ри вә әтрафы сабуила тә'мин едирди.

Шуша зәркәрләри бүтүн јахын Шәргдә мәшһур ол-
мушду. Зәриф инчә нахышлар јалныз гызыл вә күмүш
вурулмурду. Шушанын өзүндә олан мәрмәр типли даш-
лар үзәриндә рәнкарәнк фигурлар нәгш едилмиш, чохлу
китабәләр јазылмышдыр. Шушанын азәрбајчанлы вә ер-
мәни дашјонанлары дашдан јүзләрлә мүхтәлиф өлчүлү
вә хүсуси зөвглә ишләнмиш әшјалар һазырлајыр вә бу-
лар шәһәрин бина вә күчәләринә әвәссиз ме'марлыг зән-
кинлији верирди.

Бөјүк тичарәт мәркәзи кими Шуша шәһәри ханлы-
ғын әһалисини зәрури малларла тә'мин едирди. Гарабағ
ханлығының тичарәти онун Русија тәркибинә дахил
едилмәсинә гәдәр дахили-өртүлү сәчијјәдә иди вә әсәсэн
натурал маһијјәт дашыјырды.

Гарабағ ханлығының мөвчудијјәти әрзиндә игтисади
инкишаф сәһәсиндә әввәлки дөврләрә нисбәтән хејли
ирәлиләјиш һисс олунур. Бу ирәлиләјишин ән мүһүм
амили әкинчилик мәдәнијјәтинин јүксәлиши илә бағлы-
дыр. Салнамәләрдә дејилдији кими ханлыг әразисиндә-
ки бүтүн торпаглар ханын өзү, ағалар, бәјләр, рәијјәт вә
вәғфләр үзрә бөлүнмүшдү. Бу бөлкү Гур'анын мәзмун-
нундан ирәли кәлән шәриәт еһкамларына әсасланырды.

Гур'ан исә торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәти гануни
һесаб етмирди. «Торпаг анчаг ону әкән вә бечәрәнләрә
мәхсусдур» принципи әсас кәтүрүлүрдү. Торпағы әкиб
бечәрәнләр исә рәијјәт (аз мигдарда торпаға малик
кәндлиләр) вә рәнчбәрләр едиләр.

Гејд олунмалыдыр ки, Гур'ан еһкамларына формал
шәкһидә смәл олунарса ханлығын торпагдан истифада
үсуллары типик феодал ичтиман принципләринә әсас-
ланмыш вә бурадан ирәли кәлән нәтичәләрлә сәчијјә-
ләнмишдир.

«Гарабағнамә»ләрдә көстәрилдији кими Гарабағ хан-
лары әкинчилик вә һејвандарлыгга мәшғул олан, ичти-
ман истәһсалы артыран елат әһалисинә һәмишә һөрмәт
вә гајғы илә јанашмышдыр. Бу кәнд тәсәррүфаты мәһ-
сулларының илбәил артмасына шәраит јарадырды.

* * *

Игтисади-ичтиман һәјатла сых бағлы шәраитдә Га-
рабағ ханлығы әразисиндә мәдәнијјәт сәһәсиндә дә
мүәјјән јүксәлиш һисс олунурду. Бу биринчи нөвбәдә
ханлығын гәраркаһы олан Бајат, Шаһбулаг, Шуша га-
лаларының вә она јахын башга мүдафиә галаларының
тикинтисиндә, шәһәр вә кәндләрин абадлашдырылма-
сында, һазырда да бәдни-естетик әһәмијјәтини мүһафизә
едән ме'марлыг абидәләринин тикинтисиндә, әдәбијјат
вә мусигинин иллијјәтләриндә өзүнү даһа парлаг шә-
килдә көстәрир. Мирзә Адыкөзәл бәј, Мирзә Чамал,
Мирзә Јусиф Гарабағи, Мир Мәһди Хәзани вә башга
салнамәчиләрин әсәрләриндә ады чәкилән тарихи ме'-
марлыг абидәләриндән, Молла Пәнаһ Вағифин башчы-
лыг етдији вә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә парлаг
сәһифә ачдығы әдәби мәктәбдән хүсуси олараг даныш-
маг зәруридир. Бу, Гарабағ ханлығының тарихини там
тәсәввүр етмәјә даһа әлверишли имкан јарадыр.

Салнамәләрин һамысында тәсдиг олундуғу кими Шу-
ша шәһәри Гарабағ ханлығының пајтахты кими ишә
едилмишдир. һәмин шәһәрин салымасында Орта әср
Азәрбајчан шәһәртикмә принципләриндән, онун тарихи
ән'әнәләрә әсасланан типик хүсусијјәтләриндән кениш
истифада олунмушдур.

Мирзә Адыкөзәл бәјин, Мирзә Чамалын, Әһмәд бәј
Чаванширин, Баһарлының, Мир Мәһди Хәзанинин, Рза-
гулу Мирзә Чамал оғлунун салнамәләриндән ајдын олур

ки, шәһәрин иншасында мұдафиә әһәмијјәтли әзәмәтли бүрчләри олан гала һасары вә үмүмән галаја мәхсус тикинтиләр; ханын вә онун ән јахын гоһум-әгрәбасынын гәсрләри; сарај типли евләр, сырави јашајыш евләри, мәсчидләр, һамамлар, јералты су вә чиркаб ахыдычы канализасија системи; мәһлә мејданлары, Раста базар, Шейтана базар вә башга тичарәт мәркәзләри вә с. тикилмишдир. Бу тикинтиләр һаггында хусуси тәдигат олдугундан¹ бурада онлары тәкрат етмәјә елтијач јохдур.

Гарабағ ханлығынын мадди мәдәнијјәт абидәләри, муסיғи вә әдәбијјәти аһәнкдар шәкилдә тикиншәф едирди. Салнамәләрин мұәллифләри тарихи ме'марлығ абидәләриндән бәһс едәркән һәр бири өз зөвғиә вә дүңјакерүшүнә үјғун оларағ бу вә ја дикәр тикинтиләр системини даһа габарығ шәкилдә нәзәрә чатдырырдылар. Мәсәлән, Мирзә Јусиф Нерсесовун, Рзагулу Мирзә Чамал олуғун, Баһарлынын, Мирзә Хосров (Шаһиғ) Ахундовун салнамәләриндә ән чох Шуша шәһәринин мәһләләринин формалашмасында, онларын сајында, шәһәрин харитәлә әләғ јарадан гапыларында бәһс олуғу һаққа, Мир Мейди Хәзаниннә әсәриндә даһа чох мұдафиә әһәмијјәтли ме'марлығ абидәләриндән бәһс ачылыр. Рус забиги вә тарихчиси Платон Зубовун «Гарабағ астрологу вә Шуша галасынын 1752-чи илдә иншасы» (Москва, 1834) китабында вә бир чох мәгаләләриндә шәһәрин мұдафиә һасарларынын, дөјүш бүрчләринин тикилиб формалашмасы өн план чәкилмишдир.

Салнамәләрдә көстәрилдији кими Шуша гала һасарларынын тикилмәсиндә шәһәрин 350 һектарлығ саһәсинин релјефи нәзәрә алынмамыш, гала бә'зән дүз, бә'зән ики тәрәфдән мајил олан чанахгала, бә'зән дә јарыдағ, јарыдүз саһәни әһәтә едир. Шәһәрин ашағы һиссәсиндә (Кәчә гапысында) дәннз сәвијјәсиндән 1300 метр һүндүрлүкдә башланыр, јухары һиссәсиндә исә Зәнкәзур (јахуд Јереван) гапысында 1600 метр һүндүрлүғүндә таммаланыр.

Пәнаһ Әли хан истәр Бајат галасыны, истәрсә дә

¹ Э. В. Авалов. О некоторых особенностях архитектуры оборонительных сооружений Шуши. Изд-во АН Азерб. ССР, сер. лит., яз. и искусства 1973, № 2; его же: К вопросу формирования кварталов Шуши. — Изд. АН Азерб. ССР. Лит., яз. и искусства, 1973, № 3.

Шаһбулаг галасыны¹ тикдирәркән отурағ һәјатын вә шәһәр мәдәнијјәтинин ән мүһүм амилләринин јарадылмасына чалышырды. Мирзә Чамал, Мирзә Адыкөзәл бәјин салнамәләриндә көстәрилир ки, јухарыда ады чәкилән һәр ики галада эразинин кичиклијинә бахмајарағ әһалинин зәрури мадди вә мә'нәви тәләбатыны өдәмәк мәгсәдилә базар, мәсчид вә башга биналар дашдан тикилмишди. Бајат вә Шаһбулаг галалары бир нөв Шуша шәһәринин тикилмәси үчүн тәчрүбә мәктәби иди. һәм дә Пәнаһ Әли хан галадан галаја мұдафиәни күчләндирмәк, даһа бөјүк мұһарибәләр үчүн, ханлығын суверенлијини горујуб сахламағ мәгсәдилә әләвә тәдбирләри һәјата кечирмәјә чан атырды.

Пәнаһ Әли ханын Шуша галасынын тикилмәсинә бөјүк әһәмијјәт вермәси онун тикинти сурәтиндә, тикинтијә бир чох әјәләтләрдән усталар чәлб олунамасында, гала вә биналарын давамтылығында өзүнү көстәрилди. Шуша галасы истәр Бајат, истәрсә дә Шаһбулагдан мұгајисә олунамаз дәрәчәдә мәһкәм, миғјаслы вә шөһрәтли иди.

Гарабағ ханлығы һаггында салнамәләрдә һәлә Пәнаһ Әли хан дөврүндә вә сонра јарадылан бир чох гәсрләрдән бәһс ачылыр. Пәнаһ Әли ханын өзүнүн игәмәткаһы олан гәсрдә шәһәр галасында башга әләвә гала вә бүрчләр олмушдур. Мир Мейди Хәзани һәмни гәсрин тәсвиринин верәркән ејни заманда көстәрилир ки, Пәнаһ Әли хан бөјүк оғлу Ибраһим Хәлил аға үчүн өз јанында ејни типли галаы бир гәср тикдирминди. Бизим әсримиздә бу гәсрләрин аичағ хәрәбәләри галмындыр. ССР И ЕА Азәрбајҗан филиалынын 1934-чү ил елми експедијясында һәм Пәнаһ Әли ханын, һәм дә Ибраһим Хәлил аганын гәсрләринин планы тәртиб едилмишидр.²

Дөврүмүзә гәләр исбәтән јахшы мұһафизә едилмиш гала гәср Гара Бөјүк ханьма андир. Галанын кирәчәјиңдә онун һичри 1182-чи илнндә (1768) тикилдији көстәрилмишидр. Лакин галанын ичәрсиндәки гәсрдән әсәрәләмәт галмамыш, тарихи абидә ичәрсиндә јерли зијәллылардан биринин јашајыш бинасы вардыр. Гара Бөјүк ханынын гала—сарај комплекси һәм Пәнаһ Әли ханын,

¹ Э. В. Авалов. Архитектура Шахбулагских построек. Изд. АН Азерб. ССР, сер., лит., яз. и искусства, 1973, № 2.

² Бах: Азәрб. ССР ЕА Тарих Институғунун елми архиви, шив. № 359.

һәм дә онун өвладларынын сығындығы мөһкөмләндирилмиш гәср барәдә тәсәввүр верир.

Шушанын гала диварлары жарандығы күндән башлајараг данма тәкмилләшдирилмиш, мөһкөмләндирилмишдир. Пәнаһ Әли хан дөврүндә гала диварларынын узунлуғу 2,5 км-ә чатырды. Сәчијјәви чәһәт одур ки, истәр сә дә гәср-галалар јерли даш вә әһәнкдән тикилир вә өз мөһкәмлији илә фәргләнирди. Гарабағ салнамәләри тәсдиг едир ки, XVIII әсрдә Шуша галасынын бүтүн тикилиләри јалныз јерли тикилти материалларындан истифадә јолу илә баша чатдырылырды. XVIII әсрдә Шушада тикилиләрини бир чоху јеринә вә тәһлүкәсизлијинә көрә мүдафиә мәғсәди дашыјырды. Һәм дә шәһәрин ме'марлыг абидәләри бирдән-бирә дејил, мәрһәләләр үзрә формалашырды. Бу сәбәбдән дә Гарабағ салнамәләриндә Пәнаһ Әли ханын вә Ибраһим Хәлил ханын һакимијјәти дөврләриндәки абидәләрини сјаһысынын ајрыча башлыгла верилмәси тәбиидир. Бә'зән ајры-ајры тикилиләрини зәуриликти идејасы мадди вә техники сәбәбләрдән тәдричән һәјата кечирилмишди. Баһарлы, Рзагулу бәј, Мир Мейди Хәзанинин јаздығы кими, мәсәлән Гаргар чајынын һәр ики саһилини әһатә едән әзәмәтли Әскәран галалары Пәнаһ Әли ханын вәсијјәтинә көрә 1783—1884-чү илләрдә оғлу Ибраһим Хәлил хан тәрәфиндән инаша едилмишдир.

Пәнаһ Әли хан вә Ибраһим Хәлил хан дөврүндә инаша едилмиш Бајат, Шаһбулаг, Шуша, Ағостан, Әскәран мүдафиә галаларынын бүрчләри даирәвари (сиклиндрик) шәкилдә олуб бири-биринә бәнзәјир. Бүрчләр гала диварларындан бир нечә метр һүндүрә галдыр вә топ, түфәнк вә башга силаһлар ишләтмәк үчүн ујғун пәнчәрә-көзлүкләрлә тә'мин олунур. Тәдгигатчы Елтуран Аваловун Шуша вә үмумән Гарабағ хаһлыгы мүдафиә галаларынын ме'марлыг үслубу, бәдини-естетик хусусијјәтләри мүфәссәл шәрһ едилдијиндән¹ бурада ону тәкрара еһтијаж јохдур.

Пәнаһ Әли хан вә Ибраһим Хәлил хан һакимијјәти дөврүндә тикилән бә'зи јашајыш биначалары һәлә өз дөврүндә салнамәчиләрини диггәтини чәлб етмишди. Салнамәләрдә јазылдығы кими 1797-чи илдә Аға Мөһәммәд шаһ Гачарын Шушада гыса мүддәт олмасы дөврүндә онун гәраркаһы Ибраһим Хәлил ханын бөјүк оғлу Мө-

һәммәд Һәсән ағанын еви сечилмишди. Өз мөһкәмлији вә јарашығы илә фәргләнән һәмни биначалар онун оғлу—вариси «Полковник Чәфәргулу ағанын еви» кими мәшһур олмушдур.¹

Н. Дубровинин һәмни әсәриндә «Чәфәргулу ағанын еви»нин гурулушу, бәдини зөвглә ишләмиш шәбәкәләри мүфәссәл тәсвир едилмиш вә Гарабағ салнамәләриндә ады чәкилән бинанын сәчијјәви чәһәтләри кәстәрилмишдир.

Шуша шәһәринин мәрһәләләринин формалашмасы просеси Баһарлынын «Әһвалати-Гарабағ» салнамәсиндә даһа мүфәссәл тәсвир едилмишдир. Баһарлынын јазмасына көрә 17 шәһәр мәрһәләсинин доғгузу ашағы мәрһә адланырды: Гурдлар, Сејидли, Чулфалар, Гујулуг, Чухур (илк мәрһәләрдән бири), Дәрдләр гурду, Һачы Јусифли, Дәрд чинар, Чөлгала (вә ја чуһудлар). Баһарлы кәстәрилди ки, даһа сонра јарадылан сәккиз мәрһә јухары мәрһә адланырды: Мердинли, Саатлы, Көчәрли, Мамајы, Хоча Мәрчанлы, Дәмирчи, Һамам габагы, Тәзә мәрһә.

Чох марағлыдыр ки, сонралар кәнч Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлинин (1887—1947) һәлә ушағлыг јашларындан апардығы күндәликләрдә һәмни мәрһәләрини тәсвирини салнамәчи Баһарлынын мә'луматы илә ујғун кәлир.

Гарабағ тарихинә анд мәнбәләрдә, хусусилә салнамәләрдә Шуша шәһәр мәрһәләләринин топономик баһымдан адландырылмасынын принципләри дә гысага олараг шәрһ олунмушдур. Бурада мәнтиги чәһәтдән ән инандырычысы мәрһәләрә көчүрүлән әһалинин әввәлки данми јашајыш јерләринин адынын верилмәсиндир. Мәсәлән, Сејидли, Чулфалар, Мердинли, Гурдлар. Бә'зи Шуша мәрһәләри исә мәрһәләнин шәһәр релјефиндә тутдуғу јерә, әһалинин һәмни јерләрә вердији адла мүәјјән олунурду. Мәсәлән: Чөлгала, Чухур мәрһә, Һамам габагы. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Һамам габагы дедикдә Шушада илк ичтимаи Һамамлардан бири олан Әбдүлсәмәд бәјни тикдирдији шәһәр Һамамы ивәрдә тутулурду.² Бу Һамаи Әбдүлсәмәд бәјдир ки, Ибраһим Хәлил хан ону Мирзә Вәли Видади илә бирликдә вахтилә Аға Мөһәммәд хан Гачара—Тегран шәһәринә киров кәндәрмишди. Лакин Аға Мөһәммәд хан өз әһдини поза-

¹ Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе, том 3, СПб, 1886, стр. 209.

² Э. Авалов. Архитектура города Шуши, Баку, 1977, стр. 41.

раг һәр ики гарабағлыны вәһшичәсинә өлдүртмүшдү. Бу һагда Гарабағ ханлығы һаггында салнамәләрдә мүфәсәл мәлумат верилдијиндән бурада тәкрара еһтијач јохдур.

Шуша шәһәринин ханлыг пајтахты кими тәшәккүл тапмасы нәтичәсиндә XVIII әсрин 60—80-чи илләриндән бурада ејни заманда тичарәт мәркәзләринин, кустар пешә сәнәтинин кениш инкишафына кәтириб чыхарды. Салнамәләрдә дејилдији кими һәмни дөврдә шәһәрин тичарәт ансамбллары формалашмаға башламышды. Базар башы, Раста базар, Мејдан, Ашағы Базар, Шејтана базар заманәмизә гәдәр кәлмиш (әсримизин 20-чи илләринә) вә шәһәрә, һәм дә мүһүм итгисади-сосиал дајаг мәркәзи олмушдур.

Бәдин-естетик чәһәтдән базар комплексләринә Раста базары мејдана тамамландығы јердә XVIII әсрин 80-чи илләриндә тикилмиш Чүмә мәсчиди хусуси бир көзәлик вермишдир. Хатырладаг ки, һәмни мәсчиди шәһәр комплексиндә мүһүм әһәмијјәтинә көрә Ибраһим Хәли ханын ғызы Көвһәр аға оғу мәшһур ме'мар Кәрбалаји Сәфиини ләјиһәси үзрә әсаслы шәкилдә јенидән гурмуш вә шәһәрин ән мүһүм ме'марлыг абидәләриндән биринә чевирмишдир. Ләкин мејдан, Чүмә мәсчиди шәһәр әһалисинин еһтијачыны тамам өдәмәдији үчүн икинчи даһа бөјүк Чүмә мәсчиди вә онун нәздидә отуза гәдәр мәдрәсә һүчрәси тикилмишдир.

Јерн кәлмишкән хатырладаг ки, халғын бирлијини, мә'нәви тәмизлијини, мүтәшәккәллијини тә'мин едән мәсчид комплексләри шәһәрин бүтүн мәһләләриндә мејдана кәлди. XVIII әсрин сону XIX әсрин әввәлләриндә Шушанын һәр бир мәһләсиндәки мәсчид, һамам, булаг вә хырда тичарәт комплексләри әһалисин еһтијачына хидмәт едир, шәһәрсаһманын мадди вә естетик камиллијинә сәбәб олурду.

Салнамәчи Баһарлынын јазмасына көрә ашағы базар комплекси Шушанын ән гәдим тичарәт комплексләриндән биридир.¹ Мүәллиф гејд едир: әввәлләр һәмни базар комплексинә ики мүһүм тикинти дә даһил иди: Карвансарај вә Уғурлу бәјни һамамы. Ашағы базар ики мејданы бирләшдирән вә јухары мејдандан ашаға мејдана (халг арасында торпаг мејдан адланыр) кедән махис-

трал хәтт иди. Әјәр Раста базар, адындан көрүндүју кими дүз релјефдә идисә, ашағы базардан Торпаг мејдана кедән күчә мајили релјефдә иди. Гарабағ ханы Ибраһим Хәлилин диванханасы Раста базарын башында (базар башында, һазырки мәдәнијјәт еви вә инзибати бина јериндә) јерләширди. Түркмәнчәј мүгавиләсиндән сонра хан диванханасы јенидән гурулараг рус солдатларына хидмәт көстәрән килсә олду (рус гарнизон килсәси). Совет һакимијјәти дөврүндә исә 30 илдән артыг һәмни килсәдә шәһәр мәдәнијјәт еви—клуб јерләшмишдир.

Салнамә мүәллифләри тәсдиг едирләр ки, Шушанын итгисади—тичарәт, сијаси—мәдәни әлағәләрини тә'мин етмәк үчүн нәглијјат васитәләринә мүһүм әһәмијјәт верилди. Шуша шәһәри бина олунан күндән бурада бир сыра карвансарајлар бина олунмушдур: һачы Әмираслан карвансарајы, Аға Гәһрәман Мирсијаб оғлу карвансарајы, Сәфәров гардашлары карвансарајы, Мәшәди Шүкүр карвансарајы вә с.

Шушада XVIII әсрин сонунда XIX әсрин әввәлләриндә оға гәдәр карвансарај олмушдур. Карвансарајлар јалпыз араба вә фәјтонлары дајандығы јер олмајыб, мүсафирләрин далдаланмасы вә јејиб ичмәси үчүн зәрури имканылары олан мейманхана типли ме'марлыг комплексләри иди. Шушада чохлау карвансарајлары олмасы онун тичарәт әлағәләринин артмасына ујғун интенсив олараг чоһалмышдыр.

Шушада салнамәчи Баһарлынын вердији мәлумата көрә ән гәдим карвансарајлар һачы Аббас, Гатырчы Мурад, Ханылыг Мухтар вә Шејтана базар карвансарајлары олмушдур. һазырда Шуша шәһәр базары әразиндә олан Мәшәди Шүкүр Мирсијаб оғлу карвансарајы отақлары чоһлуғу, хидмәт саһәләринин зәккиллији илә фәргләшир.

Мирзә Јусиф Гарабағи «Тарихи-сафи» әсриндә Пәнаһ хан дөврүндә Шушанын ме'марлыг абидәләри һаггында дә бә'зи марағлы мәлумат вермишдир. О јазыр ки, Шуша илк дәфә тикиләркән онун дөрд дарвазасы олмушдур. Бу дарвазалардан бири шәһәрин шимали-шәрг тәрәфиндә јерләширди ки, Шушакәндә тәрәф иди вә она халг арасында Мүхәтәр дарвазасы ады гејмушдурлар. Ики дарваза исә шимал илә гәрб арасында иди. Бу дарвазаларын биринә Ирәван дарвазасы, дикәринә исә Кәпчә дарвазасы дејилди. Дөрдүнчү дарваза исә чә-

¹ Баһарлы. Әһвалати-Гарабағ. Әлјазмалар институту, инв. № 435.

нуба тәрәф ачылырды ки, аз сонра бу дарвазаны јенидән һөрмүшдүләр.

XIX әсрин әввәлләриндә Шушанын јалныз үч дарвазасы галмышды. Сонраки дөврләрдә јалныз ики дарваза—кириш вә чыхыш дарвазасы галмышды ки, бунлардан бири Ирәван, бири исә Кәнчә истигамәтиндә иди. «Гарабағнамә»ләрдә Пәнаһ ханын Шушада һакимийјәтә башламасындан аз сонра хүсуси зәрбхана дүзәлдип пул кәсмәсини гејд едирләр. Мирзә Јусиф јазыр ки, Шушада Пәнаһ хан тәрәфиндән сиккәхана тикилди. Пәнаһы ады илә бир мисгал вәзиндә күмүшдән пул сиккәси вуррулурду. Сиккәни бир тәрәфиндә Пәнаһабәд, о бири тәрәфдән исә «Лаиләһанлалалаһ, мәһәммәд Рәсуллүләһ» сөзләри јазылмышдыр. Пәнаһынын алтысы бир манат, сәккизи исә Гарабағ түмәни адланырды. Пәнаһ ханын бурахдығы пул Гарабағын Русија тәркибинә дахил едилмәсиндән сонра да өз дәјәрини сахламышдыр.¹

Јухарыда дејилдији кими Шуша шәһәрини бинасы гојуларкән Пәнаһ хан шәһәри аразини мөһләләрә (кварталлара) бөлмүшдүр. Мирзә Јусиф Гарабағини јазмасына көрә Шуша шәһәриндә салынмыш һәк мөһләләрин сырасында Гурдлар, Гујулуғ, Чухур, һачы Јусифли, Мердинли, Чуһудлар, Саатлы, Мамајы, Хоча Мәрчанлы, һамам арасы вә үмүмән 17 мөһлә салынмышдыр. Тәдричән бу мөһләләрдә су гујулары газылыр, һамамлар тикилир, мәсчидләр бина олунурду. Шәһәрин бүтүн мөһләләриндә чиркан сулары шәһәрдән узаглашдырмағ үчүн кениш канализасија системи мөвчуд иди.

Ибраһим хан дөврүндә дә Шуша шәһәриндә 17 мөһлә мөвчуд иди. Мөһлә мәсчидләриндән башға үмүмшәһәр әһалисини истифадән үчүн ики Чүмә мәсчиди тикилмишди.²

Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлуну јардыни «Гарабағнамә»дә дә сијаси вә һәрби вәзијјәти тәсвир етдикдән сонра бир нечә олава фәсилләр вермишди. Бу фәсилләрдән бири «Пәнаһ хандан Гарабағда галмыш әсәрләр» адланыр. Бурада дејилир: «Әввәл Бәјәт галасыдыр. Бу гала бишмиш көрничдән тикилмишди. Базар, һамам вә бары, Пәнаһ ханын өз имарәтиндән ибарәтди. Бу имарәт хараб олмушдур. Буну чүзүн оларағ әсәрләри галмышдыр. Мәрһум Пәнаһ хан һичри 1161-чи илдә (1748-

чи илдә) бу галаны тикдирмишди. Икинчиси, Шаһбулагдыр. Бурада дашла вә әһәнклә мәсчид, чешмә башы, шәһәр вә базар тикилмишди... Үчүнчүсү, Шүшә галасы—Пәнаһабәдди. Шүшү галасынын бинасыни Пәнаһ хан гојмуш, һал-һазырда абәд олан үчдә бир һиссәсинә бундан әввәл мөһкәм һасар тикилмишди. Ону бир тәрәфиндә галанын кәнарында өзү үчүн имарәт дүзәлтмишди. Бу имарәт бир гала, јахуд бүрч кимиди. Бураја мөһкәм бары чәкдирмишди: өз еви кими бүрчлү вә бахарлы көзәл бир ев дә бөјүк оғлу үчүн тикдирмишди. Бу ев бир тәпәни башында иди. Бундан мөгсәд дүшмән кәләндә галаны горумағдыр. Икинчи оғлу Мәһралы бәј вә үчүнчү оғлу Талыб хан үчүн дә балача көзәл еләр тикдирмишди...»¹

Беләликлә ајдын олур ки, Пәнаһ хан 1748—1759-чу илләр арасында 12 ил Гарабағ ханы олмушдур. Ону һакимийјәти ашағыдакы мүнһәм һадисәләрә сәһијјәләнир: Пәнаһ хан бир нечә әср давам едән Гарабағ бәјләр-бәјлијинә сон гојду. һәмни аразидә ики ханлығ: Гарабағ вә Кәнчә ханлығы јаратды. Кәбирли маһалында Бәјәт галасыни тикди. һәмни галада Шәкили һачы Чәләби хана галиб кәлди. Ханлығын мүдафиә габилијјәтини күчәндирмәк үчүн Шаһбулаг галасыни да тикди. Ширван, Кәнчә, Шәки, Нахчыван, Ирәван, Гарадағ ханлығыны онула һесаблашмаға мөчбур етди. Тәбриз, Гарадағ, Нахчыван ханлығлары һесабына Гарабағ ханлығынын аразини кенишләндирәрәк Зәнкәзур, Гапан, Мәһри јашајыш аразиләрини Гарабағла бирләшдирди. Илдән-илә һүфузу артап бөјүк сәркәрдә вә дөвләт хадими Пәнаһ хан даһа бөјүк мүнһәрбәләрә сһиә кәрмәси үчүн Шуша галасыни тикди. О, Шуша галасында һәк дөфә оларағ Гарабаға һүчум етмиш Мәһәммәд һәсән хан Гачара галиб кәлди. Фәтәли хан Әфшарыи Гарабағда 8 аја јахын давам едән мүнһәрбәсиндә ону керп отуртду. Бүтүн бу дојушләрдә она мүдафиә гала вә сәһкәрләри көмәк едирди. Пәнаһ хана һијлә ишләдән вә ону оғлу-ну Гарабағдан Урмијјаја әсир апаран Фәтәли ханы өз-мәк үчүн Кәрим хан Зәңдлә иттифаға кирди вә ону мөгсүб етди. О, Ширазда 1762-чи илдә вәфат етди. Пәнаһ хан өз вәсијјәтинә көрә Гарабаға—гәдим дөдә-баба мүлкү Агдама кәтирилди вә өз мүлкүндә дөфи олунду. Сонралар Гарабағ ханлары вә онларын өвләдлары, ар-

¹ *Мирзә Јусиф Гарабағи*. Көстәрилән әсәри, с. 36.

² *Јенә орада*, с. 38.

¹ *Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу*. Көстәрилән әсәри, с. 61.

вадлары вә јахын әгрәбәләри Ағдамда ханлыг гәбирис-танлығында дәфи едилди... Һәмнин Ағдам тикилиләри инди имарәт адланыр вә көзәл ме'марлыг комплекси-дир.

Гарабағ уғрунда Иранын мүбаризәси просесиндә го-шунларын һәрәкәти үчүн Араз чајы үзәриндәки Худафә-рин (халг арасында Худафирин) көрпүләринин фөвгәл'-адә стратеги әһәмијјәти олмушдур. Араз чајы үзәриндә бири-бириндән 800 метр аралы онбир вә онбешашырым-лы көрпүләр һичрәтдән әввәл дә мөвчуд олмушдур. Әрәб истиласы дәврүндә вә сонрақы әсрләрдә һәмнин көрпүләр Чәнуб илә Шималы бирләшдирән мүнүм коммуникасија мәркәзи иди. Сәнәтшүнаслыг доктору К. Мәммәдзәдә белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, онбешашырымлы көрпү ме'марлыг абидәси кими Елдәкиләр дәврүндә тикилмишдир. Көрпүнүн ики дөфә дағдыдымәси вә јени-дән тә'мир олунмасы барәдә Иран мүәллифи Зәбнүллаһ Мәнсури белә јазмышдыр:

«Аға Мәһәммәд хан Гачар Гарабағ һакими Ибраһим Хәлил ханын мүстәғил олмаға чалышмасы хәбәрини ешитдикдә, ону иғәт алтына алмағ үчүн Гарабаға доғ-ру һәрәкәт етмәли олду. О, Әрдәбилә чатдыгда хәбәр тутду ки, Чаваншир ләгәби дашыла Ибраһим Хәлил хан Шуша шәһәриндә мүғавимәт көстөрмәк үчүн ораны мөһкәмләтмишдир. Гачар Ибраһим Хәлил ханын даһа чох күчләңмәсинә имкан вермәмәк үчүн һәрби сәфәрә чыхды. Гарабағ ханынын најтахты Шуша шәһәринә чат-масы үчүн о, Худафәрин көрпүсүндән истифадә етди. Га-чар һәмнин көрпүнүн дағдыдылығынын шаһиди олду. Јерли әһали Гачара деди ки, Ибраһим Хәлил хан Чаваншир ону дағытмышдыр ки, шаһ гошунлары Араз чајындаи кечә билмәсинләр. Шаһ Худафәрин көрпүсү-нүн јахынлығында Зөврәгли бир јени көрпүнүн тиклән-сини вә ејни заманда дағдыдылмыш көрпүнүн тә'мир едилмәсини әмр етди. Чаванширини адамлары көрпүнүн дајағларыны дағыда билмәдикләриндән јалпыз тағлары-ны учура билмишләр. Шаһ һәмни тағларын јенидән әп кејфијјәтли тикити материаллары илә тикләнәси барә-дә көстәриш верди».

Гарабағ салнамәләринин демәк олар ки, һамысында Иранын Гарабаға вә үмумән Загафғазиијаја басғынла-рында Худафәрин көрпүләринин бөјүк стратеги әһәмиј-јәти дәнә-дәнә гејд олунмушдур.

* * *

Ме'марлыгла јанашы Гарабағда ше'р, мусиги, фолк-лор сон дәрәчә кәниш инкишаф едирди. Шүбһәсиз, бу Гарабағ мөдәнијјәтинин зәңкин ән'әнәләринә әсасланыр-ды.

«Гарабағнамә»ләрин чохунда јери кәлдикчә Гараба-ғып мадди мөдәнијјәтинә, әдәбијјат вә инчәсәнәтинә мү-рачиәт едилмишдир.

Бу күн әдәбијјат мүтәхәссиси олмајан һәр бир азәр-бајчанынын јанында Гарабағ адыны чәкдикдә истәр-истәмәз онун нәзәриндә Молла Пәнаһ Вагиф, Гасымбәј Закир, Нәчәф бәј Вәзирев, Хуршидбану Натәван, Мир Мөһсүн Нәввәб, Әбдүррәһим бәј Нағвердијев, Фирудин бәј Көчәрли, Үзејир Нагыбәјов, Сүләјман Сани Ахундов, Јусиф Вәзир Чәмәлизәминли кими бир чох пәһәнк әдәбиј-јат уладузлары, классикләри чанланыр.

Әдәбијјат тарихимизә гызыл сәһифәләр јазмыш һә-мин сәнәткарлары јетирән әдәби мүһити, шифаһи вә ја-зылы әдәбијјат ән'әнәләрини, халғын игтисади, сијаси-нәчтиман инкишаф јолуну нәзәрә алмағ лазымдыр. Нә-зәрә алмағ лазымдыр ки, тарихимизин ајры-ајры мәрһә-ләләриндә Бәрдә, Бейләган, Тәбриз, Шамаһы, Кәңчә вә б. шәһәрләр сијаси мөдәни һадисәләр мәркәзинә чев-рилдирди. XVIII әсрин II јарысындан етибарән белә шә-һәрләрдән бири Гарабағ ханлығынын најтахты Шуша шәһәри олмушдур.

* * *

Күр-Араз овалығындан вә Кичик Гафғазын чәнуб-шәрг сәһәсиндә јерләшән Гарабағ бәшәријјәтин әп гә-лим цивилизасија мәркәзләриндән биридир. Зәңкин фло-ра вә фаунасы, әлверинли иглим шәранти, тәбии су еһ-тијатлары бурада һәлә милјон илләр габағ инсанларып јашамасына имкан вермишдир. Фүзули шәһәри јахынлы-ғындәки Азых магарасынын өјрәнилмәси бурада јер үзүнүн илк инсан чәмнијјәти мөвчуд олмасындан хәбәр верир. Антик дәврүн јүксәк мадди-мөдәнијјәт абидәләри Шушадан чәми 15 километр мөсафәдә олан Хочалы кәп-динләки Курғанларда мұһафизә олунмушдур. Хочалы—Кәдәбәј мөдәнијјәти Азәрбајчанын әразисиндәки мәскуп-ларып һәјәт тәрзи, сәнәти вә әмәк фәалијјәтинин бүтөв бир мәрһәләсини әһәтә едир.

Тарихимизə, мадди-мəдəни абидəлəринə, этнографија вə антик халг мəишəти сահəсиндə ахтарышы апармыш жазычы-алим *Ж. В. Чəмэнзəминли* ибтидан ичма чəмијјəтиндə—Мадэршаһи дəврүндə Гарабаг эразисиндə һəјат вə мəишəтə данр «Гызлар булағы» адлы романыны жазмышдыр.

Салнамəлəрдə дејилдији кими Азэрбајчан халгынын түркдилли мəдəнијјəти дə мəһз Албан дəвлəти тəркибиндə тəшəккүл тапмышдыр. Антик вə гəдим эсрлəрдə (б. е. э. V—б. е. X эсрлəр) Азэрбајчан эразисиндə түрк тајфалары јашамыш вə ајры-ајры вахтларда бу эразидə һөкмранлыг етмишлəр. Мирзə Бала Мəммəдзəдəнин «Азэрбајчан түрк-албан дəвлəти»¹ китабында кəстəри-лир ки, антик вə гəдим дəврлəрдə бу эразидə гаргарлар, булгарлар, һунлар, саклар, гашгајлар, гарабанлар, ағбанлар вə башга түрк тајфалары јашамышлар. һəмин тајфаларын Гафгаз Албанијасы сојкөкүндə эсаслы шəкилдə иштирақы шүбһəсиздир.

Мүасир дəррүмүздə Гарабаг эразисиндə јухарыда ады чəкилэн тајфаларын излəри, топонимлəрдə, гидро-нимлəрдə јашамагдадыр. Передотун тарихиндə ады чəкилэн гаргарларын (һазырда Лачын, Шуша, Агдам, Ағчабəди эразисиндэн кечэн чај ады) дили эсасында гəдим албан элифбасы јарадылмышдыр.

Халгымызын тарихиндə тəхминəп мин иллик бир мəр-һələни эһатə едэн Албан мəдəнијјəтинин инкишафы V эсрдə Албан элифбасынын јаранмасындан сонра даһа да инкишаф етмишди. Албан дəвлəтиндə мүхтəлиф тајфа бирлəшмəсинин диллəриндə жазыб охумаг үчүн элвəришли олан һəмин элифба 52 сəсдэн ибарət иди. Эрəб истиласындан сонра Албан жазылы абидəлəри мəһв едилмишдир. Албан элифбасы Минкəчевир археоложи гəзынтылары заманы кил шејлəр вə дашлар үзəриндəки фрагментлəрдə ашкара чыхарылмышдыр. Күрчү алими Шанидзə һəмин элифбада һər бир һəрфин ифадə етдији сəси—онун фонетик мəһасыны бəрпə етмишдир. һəмин элифба илə албан килсəлəринин издəндəки мəктəблəрдə дəрс кечилир, дини вə башга китаблар тəрчүмə олу-нур. VII эср тарихчиси Муси Калангајтуглуун «Агван тарихи» китабында кəстəрилир ки, Албанијада һөмерин

¹ Бах: *Мирзə Бала*. Азэрбајчан түрк-албан дəвлəти.—Анкара, 1951.

«Иллиада»сы, Веркиллинин «Енеида»сы вə башга антик жазычыларын эсəрлəри мəлүм олмушдур.

«Агван тарихи» Албан һөкмдары вə сəркəрдəsi Чаванширин (эсл ады һəsəндир) (637—680/81) тəшəббүсү илə жазылмышдыр. Чаванширин хидмəти јалпыз сасани-лəрə, эрəблəрə, хəзэрлəрə гаршы мұһарибəлəрə сəркəрдəлик етмəсилə мəһдудлашмыр. Чаванширин һакимијјəти иллəриндə Гарабаг эразисиндə дə бир чох мəмарлыг абидəлəри тикилмиш, слм вə иччəsəнəт инкишаф етмишди. Онун мұһүм стратежи мұбаризə дајагларындан бири Гарабагын һазырки Мирбəшир рајону илə һəмсəрһəd олан эразидəки галалардыр.

Албан һакмдары Чаванширин сарајында чохлу шаир, алим, мəмарлар топланмышды. Чаваншир суи-гəсд иччəsəсиндə өлдүрүлəркən Албан шаири Давдаг (VII эср) Чаванширин өлүмүнə јас тутуб мəрсижə жазмышдыр. һəмин элекија типли мəрсижəдə ејни заманда Чаванширин тарихи хидмəтлəри тəрəннүм олунмушдур. Чаванширин ады VII эсрдэн башлајараг халг арасында эбəдилəш-мишдир.

Гарабагын эн гəдим тајфаларындан бири—XVIII эсрдə Гарабаг ханлыгыны јарадан Пəнаһ Əли хан вə Ибраһим Хəлил хан да Чаванширлəр тајфасынын ады илə адланмышдыр. Ингилабдан эввəl Гарабагын мұһүм һиссəсини эһатə едэн Чаваншир ујезди (мəркəзи Тəртэр гəсəбəsi) иди.

Азэрбајчанын көркəмли жазычысы вə драматургу Мəһди һүсəјин «Чаваншир» пјеси дə Чаванширин һəја-тына һəср олунмушдур.

Мир Мəһди Хəзəнинин, Мирзə Јусиф Гарабагинин жаздығы кими Гарабаг Азэрбајчан шифаһи халг јарады-чылығынын—фолклорун эн мұһүм гəјнагларындан бири-дир. Бурада бөјүк дастанлардан тутмуш фолклорун бүтүн жаырлары үзрə сəјсыз-һесабсыз эсəрлəр жазыл-мышдыр. Гарабагын фолклор зəнкинлијини нəзэрə алан Чейһун бəј һачыбəјли 1925-чи илдə Франсанын пəјтах-ты Парис шəһəриндə «Гарабаг диалекти вə фолклору» эсəринин чап етдирмишдир. Гарабаг диалектинин өзүнə-мəхсус фонетик вə морфоложи хүсусијјəтлəри барəдə гы-са мəлүмат вердикдэн сонра мұəллиф 33 бөлмəдə Гарабагдан топладығы фолклор нүмунəлəрини вермишдир. Китабда һər бир фолклор нүмунəсинин сəтри тəрчүмəси, ифадə етдији мəһна франсыз дилиндə шəрһ олунмушдур. һəмин эсəр һазырда да Гарабаг рекионунда гəдимлəр-

дән бәри јаранмыш фолклор әсәрләринин өзүнәмәхсус хусусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн фәјдалыдыр.

Тәбнидир ки, гәдимдән бу күнә гәдәр «Күлли-Гарабағын аби-һәјаты» кими һәлә Вагиф вә Видади тәрәфиндән жүксәк гијмәтләндирилән бајаты жанры халг һәјатынын бүтүн саһәләрини өзүндә тәчәссүм етдирир.

Мирзә Адыкәзәл бәј, Мирзә Чамал, Мирзә Јусифин јаздығы кими Гарабаг әразисиндә антик, гәдим вә орта әсрләрдә Бәрдә вә Бејләган шәһәрләри, ады тарих-чография китабларында мұһафизә едилән Муған вә Гарабаг шәһәрләри оламушдыр. Сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә ики әсрдән артыг Гарабаг бәјләрбәјинин мәркәзи оламуш гәдим Кәнчә шәһәри, Гарабаг ханылығынын мәркәзи Шуша шәһәри јалпыз сијаси, тичарәт, сәһткарлыг мәркәзләри оламышдыр. Бу шәһәрләрдә сәм, ме-марлыг, мусиги, әдәбијјат вә башга саһәләрдә мисилсиз наилијјәтләр әлдә едилмишди.

Х—ХІ әсрләрдә дүңја шәһрәти газанмыш Сәид ибн Әмирүл Бәрдән Әбүл Бәкр Бәрдән көркәмли сәм вә мәдәнијјәт хадимләри идиләр. Мәшһур Азәрбајчан һүгүгшүнасы вә мүтәфәккири Бәрдән Мәһәммәд ибн Абдулла (Бәрдә—961) һәјатынын чох һиссәсини Бәрдәдә, сонра исә Бағдадда јашамышдыр.

Салнамәләрин әксәријјәтиндә ады чәкилән Бејләган шәһәри Бабәк Хүррәмиди, Мә'суд ибн Намдар, Мүчирәддин Бејләгани кими тарихи шәхсијјәтләрин, сәркәрдәләр, алимләр, шаирләрин вәтәни оламушдыр. Мүчирәддин Бејләгани (1120—1199) даһи Низами Кәнчәвинин мүасирин олмагла онун мүасирләри Хагани Ширвани, Мәһсәти Кәнчәви, Фәләки Ширвани вә башгаларынын сырасында гызғын фәалијјәт көстәрәрәк ХІ әср Азәрбајчан интибаһынын пүмәјәндәләри сырасында өзүнәмәхсус јер тутурду. Хагани Ширванинин истәдадлы шакирдләриндән олан Мүчирәддин Бејләгани лирик гәзәлләри, гәсиндә вә рүбанләрилә танынмышды. О, хејли мүддәт Елдәкизләрин сарај шаирин олмасына бахмајараг һуманист мөвгедән чыхыш едир, шә'рләриндә сарајдан наразылыг, зәманәдән шикәјәт һиссләрини ифадә едирди.

ХІ әсрин сонун ХІІ әсрин әввәлләриндә узун мүддәт Бејләган шәһәриндә јашајыб јаратмыш мүхтәлиф вәзифәләрдә чалышмыш Мә'суд ибн Намдар Гарабағын, Азәрбајчанын вә јахын Шәргин мүтәфәккир алими, тарихчиси вә шаиридир. Онун Бејләганда баш верән һадисәләрә даир гәсидәләри сјни заманда Ширван вә Арран

тарихини өјрәнмәк үчүн мұһүм мәнбәләрдәндир. Мә'суд ибн Намдарын әсәрләри һәјатла билаваситә сых әлагәдә олдығундан онун нәзәриндән халг күтләләринин игтисади һәјаты, хусусилә Бејләган шәһәринин әһалисинин мәшгулијјәти, шәһәрин тичарәт әлагәләри кими дөврүмүз үчүн чох марағлы олан фактлар јајынмамышдыр. Мә'суд ибн Намдарын әдәби ичтимаи фәалијјәти мүасир дүңја шәргшүнаслығында дәрин марағ доғурмушдыр.

Көркәмли алим вә шаир Јусиф Мәммәдчан оғлу Гарабағи (?—1645) дөврүнүн ән мәшһур зијалыларындан иди. О, Гарабағын алимләриндән дәрс алмагла кифәјәтләнмәмиш, Јахын вә Орта Шәргин мұһүм мәркәзләринә узун мүддәтән сәјаһәт етмишдир. Фарс вә әрәб дилләриндән фәлсәфәјә вә мәнтигә даир әсәрләрини мұәллифидир. Онун сәнәт нәзәријјәсини Аристотелин идрәк вә мәнтиг нәзәријјәсинә әсасланыр. Јусиф Гарабағи Азәрбајчаны, Ираны, Орта Асијаны кәзиб тәдгиг етмишдир. Гарабағи һәм дә астроном, филолог вә сәјјаһ иди. Орта Асијада она «Бөјүк ахунд» ады вермишдиләр. Он алты бөјүк әсәрини вә чохлу трактатын мұәллифи олан Јусиф Гарабағинин әсәрләри һазырда Дашкәнд шәһәр китабханасынын әлјазмалары фондуна сахланылыр. (Бах; Н. К. Кәримов. Гүдәсини сәјаһәтләри, Баки, Азәрпошр, 1983, сәһ. 10).

Гарабағ Азәрбајчан ашыг поезијасынын мәркәзләриндән бири иди. Гарабағ ашыг поезијасына ХVІ әсрин сонун ХVІІ әсрин әввәлиндә индики Лачын рајонунун Күләбирд кәндиндә јашамыш Сары Ашыг һәгиги мәнәдә өзүндән сонра кәлән Азәрбајчан ашыгларынын һәгиги сәләфидир. Сары ашыг бајаты вә тәчһис устасы иди. О өз мұһитинин мәнәви әләмини тә'сирли шә'рләриндә әбдиләшдирди:

Мән ашыгәм һа сары,
Сыныг көңлүм һа сары,
Ашыг дәрләдән ев тикли,
Гәмдән чәкди һасары.

Севкилиси Јахшыны кәпч икән итирән Сары Ашыг онун ушванына тә'сирли шә'рләр сөјләмишдир. Тәсадуфи дејил ки, ХІХ әсрин әввәлиндәки Азәрбајчан поезијасында диггәтәләјиг һадисә олан Ашыг Пәри Пәри Пәнаһ Вагифлә јанашы Сары Ашыгдан да илһам алыр, она бәһзәтмәләр јазыр, сурәтләр әләмини пүфуз едирди.

Ағдамын јахынлығындакы Абдал вә Күлаблы кәндлә-

ри Азербайжан ашыг сәнәтинин бешикләриндән биридир. Мәшһур ел ашыглары Валех, Гәмбәр, Нәчәфгулу Кулаблы кәндиндә јашамышлар. Ашыг сәнәтинин устакларын-дан олан Ашыг Валехин нәвәси Ашыг Аббасгулу да XIX әсрдә бабасынын ән'әнәләрини давам етдиридди. О, XVII әсрин ән истәдадлы ашыгларындан бабасы Валехин «Вүчуднамә»сини, «Дүнја әһвалаты» ше'рләрини вә башга әсәрләрини кениш тәблиғ етмиш, һәтта граммофон валларына јаздырмышды.

Ашыг Әләскәр дә ашыглар вәтәни Күлаблыја сәфәр етмиш, јерли ашыгларла мәчлисләрдә чалыб охумуш вә мәшһур «Гаргар» рәдифли тәчнисини дә бурада јазмышдыр:

Вар олсун Гарабаг, әчәб сәфады,
Баша Хачын ахар, ајага—Гаргар.
Көјчә гар әлиндән зара кәлибдир,
Муған һәсрәт чәкәр: а јага, гар, гар...

Чаризмә вә јерли истисмарчылара гаршы мүбаризә аһаран халг гәһрәманлары ашыг поезијасында даһа һәвәслә тәрәннүм едилдирди. Гачаг Нәбинин башчылыг етдији халг азадлыг мүбаризәси бу гөрхмаз халг сәркәрдәси вә онун сәдагәтли көмәкчиси Нәчәр һаггында онларча ше'рләр вә нәғмәләр гошулмасына сәбәб олмушду. Гарабагын дағлыг районларыны Зәнкәзурун бир һиссәсини әһатә едән Гачаг Нәби һаггында сөјләнән рәвајәт вә нәғмәләр нәтичә е'тибарилә «Гачаг Нәби» гәһрәманлыг дастанынын јаранмасы илә нәтичәләнди. Гачаг Нәби һагда ашыгларын нәғмәләри дилдән-дилә кәзир, халгы азадлыг мүбаризәсинә руһландырырды.

Гарабагда Гачаг Нәби һәрәкәти илә әлағәдар јаранан ше'р вә нәғмәләр, дастаны ажры-ажры һиссәләри бүтүн кәнд вә шәһәрләрдә, халг мәчлисләриндә дәнә-дәнә сөјләнилирди. Нәмн дөврдә Губадлы районунун һал кәндиндә һагверди, Мирләр кәндиндә Мәммәдага вә Мир Шамил кими бир чох ашыг вә ел шаһрләри гызгын фәалијәтдә идиләр.

XVIII—XIX әсрләрдә Азербайжан јазылы әдәбијатында ашыг ше'ри формаларынын—гошма, тәчнис, кәрајлы, мүхәммәс, мүстәдәс, мүстәзад вә с. кениш јайылмасы Шаһ Исмајыл Хәтаидән башлајараг кәлән бир ән'әнә олса да, М. П. Вагифин парлаг јарадычылыгы илә кениш бир миғјас алмышды. Гарабагда бу чәрәјанын ән көржәмли нүмајәндәси Гасымбәј Закир олду. Ашыг Пәри

вә мүасирләри Мәһәммәд бәј Ашиг, Мирзә Нәсән Мирзә, Чәфәргулу хан Нәва, Мирзәчан Мәдәтов (ермәни) вә башгалары Вагиф әдәби мәктәбинин јетирмәләри иди.

XIX әсрдә Гарабагда ашыг ше'ринин өзү дә Ашыг Әләскәр, Ағдабанлы Гурбан, Ашыг Бәсти вә б. симасында поезијаја јени руһ, јени мәна чаларлары кәтирир, Вагифин дүнјәви идејаларындан руһланараг даһа кениш бәдин-естетик тә'сирә, күтләвилијә, халг һәјатынын дәринликләринә сирајәт едирди.

Бүтүн әсрләр боју Гарабаг маһалы устак ашыгларын вәтәни олмушду. М. П. Вагифин мүасири олан Ашыг Валех Ағдамын Абдал Күлаблы кәндиндән иди. Онун мәшһур гошмалары дилләр әзбәри олмуш, һаггында «Валех вә Зәрникәр» дастаны гошулмушду. О заман Гарабаг маһалына мәхсус Көјчә маһалындан Ашыг Әләскәр, Ашыг Әзиз, Шишгајалы кәндиндән Ашыг Ајдын, Кәлбәчәрин Леј кәндиндән Ашыг Бәсти, Ағдабандан Ашыг Гурбан вә онун оғлу Ашыг Шәмшир, Шушанын јахынлығындакы Гушчулар кәндиндән Ашыг Маһмуд вә онларча башгалары халгын мә'нәви аламини, арзу вә истәкләрини ифадә едирдиләр. Шишгајалы Ашыг Ајдын чар чиновникләрини, бәјләри ифша едән ше'рләр јаздыгына көрә һагсыз олараг Сибирә сүркүн едилмишди. Кәндлиләрин игтисадн вәзијјәтинин күндән-күнә ағырлашдыгына көстәрән Ашыг Маһмуд јазырды:

Ел јолуну азанлары,
Тој, дүјүнү позанлары,
Төјчүләри јазанлары,
Ел ичиндән узаг олсун.

Јухарыда дејиләнләрдән чыхан нәтичә будур ки, М. П. Вагиф башда олмагла XVIII әср Гарабаг шаһрләри шифаһи халг әдәбијатындан, онун форма вә мәзмуи көзәллијиндән өјрәнмишләр. Әслиндә Гарабаг халыгы Иран вә Туркијә асылылығындан гуртарыб суверен шәраитдә халгын азад нәфәс алдыгы дөвр кими сәчијјәләнирсә, әдәби мүһитдә дә әрәб-фарс әдәбијатынын тә'сиринин сон дәрәчә зәифләдији, халгын өз милли әдәби ән'әнәләринә гол-һанад вердији, фолклордан сон дәрәчә кениш өлчүдә фајдаландыгы бир дөврдүр.

Фолклор әсәрләринин ичтиман мә'насы да јени бир вүс'әт алмышды. Халгын гошдуғу бәјәтиларда XVIII әсрин сонларында алынмаз—бакирә гала олан Шушә шә-

Һәри үзәриндә гара јелләрин тез-тез әсмәснә ишарә олунур.

Мән сәни јел билирдим,
Башымда тел билирдим,
Уча дағлар башында
Гурумаз көл билирдим.

Шушаның Аға Мәһәммәд шаһ Гачар гошунлары тәрәфиндән 1795-чи ил мүһасирәси заманы говуулуни бир бајатыда дејилер:

Кәлди, һарадан кәлди,
Көнлү гарадан кәлди,
Көјдә булуд јох иди,
Бу сел һарадан кәлди.

Гарабағда гошулмуш бир бајатыда 1797-чи илдә Гачар гошунларының Шуша шәһәрини алмасына јас туур ағы дејилер:

Кәрбәләм вај, галам вај!
Кәрбәләда галам вај!
Чәкилифди кәрпичи,
Алыныфды Галам вај!

Жанрындан асылы олмајараг фолклор әсәриндә дәрри ичтиман мәна ифадәси халғын тәфәккүрү, ону адәт-ән'әнә эәкиллији милли јеткиллијиндәи ирәли кәлирдн. Гарабағ фолклор әбидләриндә сон дәрәҗә дәрри халғ јумору вә иччә гәлбә зәррәчә зијан вурмајан, әнәни нә ону ганадландыран лиризм мөвчуддур. Сәјәһә һесабыз јуморла халғ ләтифәләри Гарабағын дәмәк олар ки, һәр бир кәдинин әбәди јарадычылыг гәјнагы, гәләмә сәринлик кәтирән зәрури бир һәјат веркисидир. Бу ләтифәләрин бешији һәм онун тарихи мәркәзләри Бәрдә, Бәјләган, Кәнчә, Шуша кими шәһәрләри, һәм дә һәр бир кәндидир.

Мүәјјән гәрибәликләрә маляк олан мүхтәлиф һәһә саһибләринә ајамалар (әләвә адлар) вермәк, онлар һаггында зарафатјана ләтифәләр гошмағ зәманәмизә гәдәр давам едиб јашамагдадыр.

Халғ әдәбијјаты вә ашыг поезијасы һәһәкки јалһыз Гарабағ халпыгының мүдрик дипломаты вә сијасәтчиһ Молла Пәһәһ јарадычылығына, еләчә дә Ибраһим Хәлил ханын гызы, оғлу вә һәвәси Ағабәјим аға, Әбүлфәт аға, Чәфәргулу хан вә башга тәрәмәләринин јарадычы-

лығына да чидди тә'сир кәстәрмишдир. Ады чәкилән мүәллифләрин ады «Гарабағнамә»ләрдә тез-тез мүхтәлиф сијаси вә һәрби тәдбирләрә әләгәдар хатырладыдыр.

Мәнбәләрдә Ибраһим ханын оғлу һәрби вә сијаси хәдим Әбүлфәт хан һаггында чох аз мә'лумат вардыр. Ф. Кәчәрли «Азәрбајҗан әдәбијјаты» әсәриндә (Бақы, 1978, сәһ. 217—218) онун һаггында чох гыса мә'лумат верир вә онун шә'рләриндән ики нүмунә—Азәрбајҗан вә фарс дилләриндә јазылмыш гәзәлләри нүмунә кәтирир. «Гарабағнамә»ләрә вә тәзкирәләрә әсасланан мүәллиф онун гоҗаг вә шүҗәәтли бир кәнч олдугуну кәстәрир. Нәзәрә чатдырылыр ки, Ибраһим ханын 1796-чы илдә кенерал В. Зубовун һүзуруна кәндәрдији нүмајәндә һәјәтинә Әбүлфәт хан башчылыг етмишдир.

Лакин, Шушада елдүрүлмүш «Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын нәш'ини Фәтәли шаһын тәләб етмәсинә кәрә» Ибраһим хан бә'зи барышыг тәдбирләри кәрдү.

Ф. Кәчәрли «Гарабағнамә»ләрә ујғун олараг тәсдиг едир: «Фәтәли шаһ Ибраһим ханын бу күнә рәфтарындан зијадә хошһал олду вә она хәләт вә шәмшир кәндәриб бир чох вә'дләр верди вә һәр ики тәрәфә хәтирчәмлик һасил олмағ үчүн гәрабәт вә гоһумлуғ тәмәннасыны изһар гылды. Ибраһим хан өз кәримәси Ағабәјим ағаны шаһә әғди-никаһ едиб, онунла белә оғлу Әбүлфәт ханы да ки, о вахты аға иди,—шаһын һүзуруна јоллады. Шаһ Ағабәјим ағанын камалыны вә һүсн-чәмалыны кәрүб, ону чәми әһли-һәрәм үчүн бәјүк вә бануји-һәрәм тә'јин еләди. Билмәк кәрәкдир ки, Ағабәјим ағанын да кәзәл тәб'и вар имиш вә бир чох әш'ари-ләтифә вә әдәбијјати-зәрифә иншад гылмышдыр...»¹

Фәтәли шаһ Әбүлфәт ағаја да халпыг вериб өзүнә һәјрәви еләди вә һәм «Әмирул-үмәра» ләгәбилә мүләггәб гылыб өз мәчлис-хәссына дахил вә саһиб-и-иззәт вә һөрмәт еләди.

Әбүлфәт хан шаһын һүзурунда вә Иран шүәра вә үдәбасы даирәсиндә даһа да артыг кәсби-камал едиб, фүнуни-шә'рдә маһир олду. Әбүлфәт ханын хәтирини шаһзадә Аббас Мирзә һәјбүссәлтәнә дәһи чох әһиз тугармыш вә өзү илә чох сәфәрләрә ону да апарарды. Вәфат едибдир Иранда, һичрәтин 1255-чи тарихиндә (1839-чу ил).

¹ Ф. Кәчәрли. Азәрбајҗан әдәбијјаты, Бақы, 1978, с. 217—218.

Ибраһим хан 1797-чи илдә Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын вәфатындан бир гәдәр сонра гызы Агабәјим ағаны (1786—1832) Фәтәли шаһа эрә вермишди. Вәтәнә вурғунлуг һәтта Фәтәли шаһын тәмтәрағлы сарајында белә она эрә верилмиш Ибраһим Хәлил ханын гызы Агабәјим ағанын гәлбини «гызыл гәфәсдә» вәчдә кәтирирди:

Мән ашигәм гара бағ,
Гара салхым, гара бағ,
Тегран чәннәтә дәнсә,
Јаддан чыхмаз Гарабағ.

О, шан-шөһрәтә ујмамыш, өз тәлејинин пучлуғундан ачы-ачы шикајәтләнмишди:

Әфсус ки, јарым кечә кәлди, кечә кетди,
Һеч билмәм өмрүм нечә кәлди, нечә кетди.

Фәтәли шаһ Ибраһим Хәлил ханын гызы Агабәјимин тәләби илә Тегран сарај мүнһитиндән аралы, мүгәддәс Дарүлиман сајылан Гум шөһәриндә јашады вә орада да 1832-чи илдә вәфат етди вә тәнтәнә илә дәфи олуңду. Иранда о, «Агабачы» ады илә мәшһур олмуш, шаһын мәсләһәтчиси вә мәшвәрәтчиси кими һәтта дипломатик ишләрдә дә фәалијјәти олмушдур.

Ә. Чәфәрзадә јазыр ки, 1811-чи илдә Инкилтәрәнин фөвгәл'адә сәфири вә онун ханымы Фәтәли шаһ тәрәфиндән гәбул едиләркән сәфир, Бөјүк Британија Крәли-часынын е'тимаднамә вә һәдијјәләрини мәһз Агабәјим ағаја тәгдим етмишдир. Чох көзәл, ағыллы, һазырчаваб, кениш мә'лумат, дәрин билик вә јүксәк тәрбијәјә малик олан Агабәјим аға сарајда «бануји-һәрәм» олмушдур.¹

Агабәјим аға сијаси саһәдә Фәтәли шаһа тә'сир көстәрир, Русија—Иран мүнәсибәтләринин јахшылашмасына сәј көстәрирди. «Гарабағнамә»ләрдә ады чәкилән Агабәјим ағанын һәјаты, сијаси фәалијјәти вә бәдии јарадычылығы тарихдә мүәјјән из гојмушдур. Агабәјим аға ше'рләрини Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јазмышдыр.

«Гарабағнамә»ләрдә хатырладылығы кими бир чох һәрби әмәлијјатларда Ибраһим ханын нәвәси Чәфәрғулу ханын ады чәкилир. Онун һағгында нисбәтән мүфәсәл мә'лумата Ф. Көчәрлинин әсәрләриндә раст кәлирик:

«Мәрһум Чәфәрғулу хан Ибраһим ханын бөјүк фәрзәнди Мәһәммәдһәсән ағанын оғлудур. Мәһәммәдһәсән аға исә зијадә нәчиб, фәрасәтли вә ләјагәтли бир шәхс имиш. Ибраһим хан онун хатирини әзиз тутармыш вә өзүнә ону вәлиһәнд тә'јин едибмиш. Вәли Ибраһим хан һәнүз сағ икән оғлу Мәһәммәдһәсән аға дарн-үбәјә реһләт бујурду вә Ибраһим хан кенерал Тесвидајевин вәси-тәсилә рус императоруна јазыб, кичик оғлу Мейдигулу ханы ондан сонра варис тәсдиг етмәк фәрманына хаһиш-мәнд олмушду вә тарихи исламијјәнин 1221-чи сәнәсин-дәки тарихи-мәсиһијјәнин 1806-чы сәнәсинә мүтабиғ-дир. Мейдигулу хан император фәрманы илә күлли Га-рабағ ханлығына Ибраһим хандан сонра һаким тә'јин олуңду.

Мә'лум олсун ки, Чәфәрғулу хан бабасы Ибраһим ханын һали-һәјатындан ашкарән варислик иддиасы етмир-дисә дә, амма гәлбиндә бу арзу вә башында Гарабағ һаким олмағ фикри вар иди. Замани ки, императорун фөвгдә зикр олуңан фәрманы јетмишди, Чәфәрғулу хан мә'јус вә мүкәддәр олду вә о вахтдан сонра онуңла әми-си Мейдигулу ханын арасында һәмишәлик бир күдүрәт вә әдавәт вүғуа кәлди вә Чәфәрғулу хан чох һијлә вә пүрфәсад тәдбирләр ишләтдисә дә, нәтичәбәхш олмады вә бәлкә өзү мүттәһим олуб «көздустағы» һалында Пет-рограда апарылды вә орада бир мүддәт галандан сонра кенераллыг чини алыб Гарабаға мүрачнәт еләди...»¹

Јухарыдакы гејдләрдән сонра Молла Пәнаһ Вағифин әдәби-сијаси фәалијјәтинин Гарабағ ханлығы илә сых әлағәсиндән даһа мүфәсәл данышмағ лазымдыр. Чүнки 30 илдән артыг бир мүддәтдә Вағиф Гарабағ ханлығы-нын идеоложи рәһбәрн олмушдур. О, Ибраһим Хәлил ханы тарихлә, өлкәләр вә халғларын инкишаф јолу илә таныш едирди. Вағиф сәһбәтләринин бириндә Ибраһим Хәлил ханла белә бир мүкалимәјә киришмишдир:

«—Хан,—деди—бу күн әлимә гәрибә бир китаб дү-шүб. Бурада өлкәнин тамам гәдим әһвалат вә гәзијјәлә-ри јазылмышдыр. Билирсән ки, тәварихин мүштағијәм.

Хан марағланан кими олду: һирсн о саат јатды. Ва-ғиф ханда олан дәјишклији сезәрәк сөзүнүн арасыны кәсмәдән нағыл еләмәјә башлады:

—Һәлә һичрәти хатәмәләнбијадан (јә'ни Мәһәммәдин Мәккәдән Мәдинәјә кечмәсиндән—Н. А.) мин ил габағ

¹ Бах: Азәрбајчан ашыг вә шаир гадынлары, Бақы, 1974. сәһ. 20.

¹ Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, Бақы, 1978, с. 350.

бизим бу Гарабагда зәрдүштиләр јашармыш. Туран ел-ләри Дәрбәнддән, Сәдди-Искәндәрдән кечип буралары јәғма сдәрмишләр. «Шаһнамә»дә рәвәјәт олунаң. Иран-Туран давасы бизим Күрлә Араз арасында ваге олмуш-дур... Бизим бу өлкәнин башындан чох гәрибә гәзијјә-ләр кәлиб кечмишдир. Ағасы бәј¹ асудә нәфәс алараг өзүнү дүзәлтди, гуру, лакин мәнкәм дөшүнү ирәли верә-рәк сөһбәтә гарышды:

—Рәһмәтлик Пәнаһ хан Фәтәли ханын² үстүнә кедән-дә мә’луми алиниздир ки, мән јараланып, бир нечә вахт Әрдәбилдә јатдым. Бәјләрбәји мәнни бир дәрвиш за-вијјәсинә тапшырмышды. Орада гоча бир шејх вар иди. Кечә-күндүз ибадәтә мөшғул иди. Өзү дә һәким иди, јарамы да јахшы еләјән о олду. Ибадәтдән сонра јаны-ма кәлиб, дөшәјимин јанында отурадды. О да бу гәзијјә-ләри мәнә демешди. Оун дедијинә көрә Аран бөјүк бир өлкә имиш. Мәгәрр-сәлтәнәти³ дә Кәңчә имиш. Амма аллаһ бу көзәл өлкәјә иланы гәним јаратмыш имиш. Күрзәләр, әф’иләр бу јердә гәјнашырмыш.

Ибраһим хан тамамилә сәкип олуп, марагла сорушду:

—Бәс бу ермәниләр һарда имиш?

Вагиф сәкип сәслә деди:

—Ермәниләр буралара чох сонралар кәлмишләр; бун-лар Чинкиз вә Тејмурләнкни зүлмүндән гачып, бу дат-лара сығынмышлар. Көрмүрсәнки, ермәни јашајән јер-ләрә «сығынаг» дејирләр...»

«Гарабағнамә»ләрин һамысы јекдилликлә көстәрип ки, М. П. Вагифин сијаси вә әдәби фәалијјәти Гарабағ ханлығынын күчләнмәсинә көмәк көстөрмишдир. Буңун-ла јанашы Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын 1797-чи илдә Шушада өлдүрүлмәсинин тәшкилиндә М. П. Вагифин иштиракы версијасы да мөвчуддур. Бу сәбәбдән М. П. Вагифин Гарабағ ханлығында сијаси вә дипломатик фәалијјәтинә гысача нәзәр салмаг зәруридир.

Салнамә мӯәллифләриндән Мирзә Чамал, Мирзә Адыкөзәл бәј, М. М. Хәзани, М. П. Вагифин адышы Ибраһим Хәлил ханын һакимијјәти дөврүндә баш верән си-јаси һадисәләрлә әлағәдар олараг чөкмиш вә онун хид-мәтләринә јүксәк гәјмәт вермишләр. М. М. Хәзани

¹ Ағасы бәј Ибраһим Хәлил ханын дөврүндә узун мүддәт Шуша шәһәринин кәләнтәри (бәләдијјә рәиси) олмушдур.

² Урмијалы Фәтәли хан Әфшар нәзәрдә тугулур.

³ Мәркәзи шәһәр демәкдир.

М. П. Вагифин хидмәтләриндән даһа чох данышмыш-дыр.

Мирзә Јусиф һәм «Тарихи-Сафи»дә, һәм дә ондан әввәл—1856-чы илдә Темирханшурада чап етдирдији «Мәчмүеји-дивани-Вагиф вә диқәр мүасирин» мәчмүәсин-дә шаирин тәрчүмеји-һалы вә бир сыра әсәрләринин ја-зылмасыны шөртләндириән ичтиман мүнһит һаггында да-һа мүфәссәл мә’лумат вермишдир. Бу мә’луматларын бә’зиси сырф биографик сәчнјә дашыјырса, диқәрләри Гарабағ ханларынын һәјәти, әлағәләри, сијаси фәалиј-јәти, үмумән дијарла сых әлағәдардыр.

Бу мәнбәләрдән өјрәнирик ки, Пәнаһ Мәһди оғлу сонралар Вагиф—«һәр шејдән хәбәрдар олан», «вәсф едән»—тәхәллүсүнү көтүрмүшдур. «Ағгыз оғлујам әһли-дөрдәм мән» мисрасындан көрүнүр ки, анасынын ады Ағгыз олмушдур. Газак маһалындан чыхмасыны «Бир бөлүк јашылабаш соналар кими, јығылыб кәлибдир Га-заға гызлар...», доғулдуғу вә вәтән адландырдығы јерин исә Салаһлы олдуғуну «Вәтән хошдур дејә, Вагиф, бизи чөкдин Салаһлыја...» мисраларында ифадә етмишдир. Сонунчу мисра илә башлајән ше’рин марағлы бир тари-хи вардыр. 1784-чү илдә Ибраһим Хәлил хан М. П. Ва-гифлә бирликлә Тифлисә сәфәр етмишдир. (Бах: Араз Дадашзадә, М. П. Вагиф, Бақы, 1968, сәһ. 64). Молла Пәнаһ Газакда хандан ичазә алып ки, кедиб Салаһлы-да гоһум-әгрәбасыны јохласын. Лакин кәнди чох ачы-начағлы һалда көрдүјүндән јазмышдыр:

Вәтән хошдур дејә, Вагиф, мәнни чөкдин Салаһлыја,

Нәтир онда салаһлы ким, чү-јари-чәифаза јохдур.

Әвәл бәндән, шөкәрлөбләр олурду Сарығамында,

Кәлиб сөрдүм сорағын, шимди онлардан сәдә јохдур.

Вагифин Газак маһалындакы үч Салаһлы кәндиндән (Даш Салаһлы, Орта Салаһлы вә Гыраг Салаһлы) һан-сында доғулдуғу мәнбәләрдә көстәрилмиш. Оун тәһси-ли бардә дә мә’лумат јохдур. Лакин бу мәнбәләри дә-гиг өјрәниши Салман Мүмтаз Вагифин Гарабаға кәлмәк мәрәмыни онун биләваситә Гарабағ ханы јанында хид-мәт етмәк әрзусу илә әлағәләндиримишдир. Мә’лумдур ки, Вагиф әввәлчә Гарабағын Вејсәлли кәндинә кәл-миш вә орада мәктәбдарлыгла мөшғул олмушдур. Сон-ра Шуша галасына кәләрәк Саатлы мөһәлләсиндә мөш-һур мәдрәсәни ачмышдыр. Әввәлләр Әлипәнаһ Вагиф дејә чағырылан шаир, Шушада Молла Пәнаһ Вагиф ады

илә мөһнурлашмышдыр. Ону Шушаја, Чаванширләр сарајына чөкөн сирли гүввә олдуғу—нәслинин Бајатла, Чаваншир елләрилә бағлылығы шаирин бир фәхријјә-мәдһнамәсиндән һисс едилир:

Гарабағ ичрә бир шаир кәлимүллаһ Мусадыр,
Чаваншир ичрә бир мөвзун бајати-дәсти-бејзадыр.

Даһа сонра:

Мәкан тутдуса, Вагиф, јох әчәб бу Шишә дашында,
Мәкани-лә'ли-күлрәнкин мијани-сәнки-харадыр.

Рзагулубәј Мирзә Чамал оғлу М. П. Вагифә һәср етдији әсәрдә онун сараја дә'вәт олунмасыны халг ара-сында кеннш јајылмыш версијалар әсасында ишыглан-дырыр. О, гејд едир ки, Молла Пәнаһ Шушаја кәлдик-дә бир сыра танынмыш шәхсләрлә, о чүмләдән Ибраһим Хәлил ханын е'тибарлы адамы Мирзә Вәли Баһарлы¹ илә достлуг едирди. Вагифин ағыл вә камалы, әввәлчә-дән космик һадисәләр, тәбии һадисәләр һагда мә'лумат вермәк бачарығыны Ибраһим Хәлил хана Мирзә Вәли хәбәр вермишди. М. Ј. Нерсесов вә Фиридунбәј Көчәрли М. П. Вагифин Газахдан Гарабаға кәлмәсини төхминән 1759-чу ил Гарабағ ханлығы сарајына ишә чәлб едил-мәсини исә 1769—1770-чи илләр кәстәрирләр.

Салман Мүмтаз јазыр: «Вагиф Ибраһим хан Чаван-шир тахта отурар-отурмаз тарихи-һичри 1172-дә, јә'ни Надир шаһ Әфшарын гәтлиндән он ики ил сонра Гара-баға кәлмишди. Вагифин әслмәрам вә мәгсәди јени чү-лүс етмиш хан илә сыхы бир рабитәјә киришәрәк она мүгәррәб вә вәзир олмағ имиш ки, нәһајәт, мүвәффәғ ол-мушдыр. Әввәлчә сүнии мәзһәбиндә олан Вагиф сонра, јә'ни Гарабаға кәләркән вә ја кәлмәминдән бир гәдәр ирәли мәзһәбини дәјишәрәк сәмими бир сурәтдә шиәли-ји гәбул етмишди. Ким билир, бәлкә дә зәманәмиздә там мә'насы илә гијмәт вә әһәмијјәтини итирән бу фә-гәрә Вагифи Газах тәрәфләриндән һичрәт етмәјә мәчбур етмишди».²

¹ Мәнбәләрдә онун ады Мирзә Вәли Видади кими дә гејд олу-нур. Бурада тәхәллүс, салнамәчи Рзагулубәјдә исә онун мәнсуб ол-дуғу кәнд—Баһарлы нәзәрә алынмышдыр.

² С. Мумтаз. М. П. Вагиф. Мүгәддимә, Бакы, 1925.

Молла Пәнаһ Вагиф ГаЧрабағ ханынын сарајында ешикағасы, сонра нәдими-һүзур вә вәзири-мәхсус вә-зәифәләрини ичра етмишди.

М. П. Вагифин Гарабағ ханлығында апардығы сијаси вә дипломатик ишләр, Иран, Русија, Күрчүстанла, еләчә дә Шәки вә башга ханлығларла Гарабағ ханлығынын әлагәси, һәм дә биләваситә ханлығын дахили һәјаты илә гајнајыб-гарышмасы вә онун јарадычылығында дәрин из-гојмушдыр.

Халг арасында мөһнур олан «һәр охујан Молла Пә-наһ олмаз» мисалы онун Гарабағдакы узунмүддәтли әдәби вә ичтиман-сијаси фәәлијјәтинә верилән мүдри-к бир гијмәтди.

Молла Пәнаһ Вагифин һәјаты ејни заманда бизә Га-зах маһалындан чохла кәндләрин көчүб Гарабағ хан-лығына пәнаһ кәтирмәси сирләрини дә ачыб кәстәрир.

Ф. Көчәрли јазыр: «Һичрәтин 1172-чи илиндә ки, та-рихи-мәсиһијјәнин 1759-чу сәнәсинә мүтабиғди, —Күр-чүстан падишаһы Иракли ханын вахтында вә Газах ма-һалынын вәкиси Пәнаһ ағанын заманында бир пара шу-риш вә шиғилабын вүғууна көрә Газах маһалындан бир нечә елат Күрчүстан һөкүмәтинин зүлм вәтәәддисиндән тәнкә кәлиб Гарабағ вилајәтинә көчүб кедибләр. Мәз-кур елат бунлардыр: Гарачарлы, Чинли, Салаһлы, Дә-мирчи һәсәли, Гызылһачылы, Гарагојунлу, Алпоут, Сә-фикурд, Бөјһәмәдли, Кәнкәрли, Хәлфәли вә гејриләри».¹

Ф. Көчәрли «Гарабағнамә»ләрдәки фикри тәсдиғ едә-рәк Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын 1795-чи ил һүчумундан сонра Загафгазијаја кәлмиш кенерал Валериян Зубова Молла Пәнаһ вәситәсилә гарабағлыларын еһтирамыны гәләмә алмышдыр: «...Русија сәрдары кенерал Зубов Јекатеринанын әмри илә Күрчүстан падишаһы Ираклинин истимдадына Дәрбәнд шәһәринә јетишди вә Галаны мү-сәххәр гылыб, Салјана кәлди вә орадан Шамаһы һәва-ләсинин гүрбүндә ордусу илә бир көзәл сәһрада әлләш-ди. Ибраһимхан өз оғлу Әбүлфәт ханы Гарабағын нечә шәјистә бәјзадәләри илә чинс атлар вә мәрчуб төһфә вә һәдијјәләр илә Зубовун һүзуруна көндәриб, кәмали-риза вә рәғбәт илә өз хаһишилә Русија дөвләтинә дил вериб, изһари-итаәт гылды. Вә хүлуси-тамам илә бир әризә Молла Пәнаһа јаздырыб императричә Јекатеринаја көндәрди.

¹ Ф. Көчәрли. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 161.

Кенерал Зубов Әбүлфәт хана вә оунула кедән бәҗ-задәләрә вә саир елчиләрә артыг һөрмәт вә иззәт көстәриб, ханын әризәсини мәрсул олуңмуш мөтәмид илә өз ешикағасына гошуб, Русија императричәсинин гуллуғуна көндәрди вә Ибраһим хана јахшы вә дәҗәгәтли төһфәләр көндәрди вә онларын чүмләсиндән мүрәссә чәвахирли әсә ханын мүшири Молла Пәһәһ Вагифә тәрсил еләди».¹

Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағи «Гарабағ тарихи» әсәриндә М. П. Вагифин Гарабағ ханлығында фәалијјәти барәдә ашағыдакы мәлүматы верир: «Биринчиси, Вагиф тәхәллүс мәрһум Ахунд Молла Пәһәһдыр ки, тәдбирли вә камаллы мөшһүр вәзир иди вә Иранда, Румда олдугча шөһрәт тапмышдыр. Оун түркчә јаздыгы ашиганә ше’рләри инди дә дилләрдә әзбәрди. Һөрмәт саһиби олан башга каркүзары, ешикағалары, назирләри вә әмәлләри дә бачарығлы, ағыллы вә ширин дияли адамлар иди. Аға Мәһәммәд шаһын әһвалатындан сонра Гарабағда үз вермиш пәришанлыг вә гарышығлыг пәтичәсиндә мәрһум ханын бунилар кими бир чох адамлары әмәлә вә каркүзарлары тамамилә вәфәт етдиләр».²

Мирзә Чамалын М. П. Вагиф һағында фикир вә мүдәһизәләри чох зәнkindир. Көрүнүр, Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи» әсәринин башга вариантлары да мөвчуддур. Бу вариантларын Парис милли китабханасында мөвчуд пүсхәсиндән көркәмли Азәрбајчан јазычысы Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли «Гап ичиндә» («Ики од арасында») романында сәмәрәли истифадә етмишидир. О, јазычы тәхәјјүлү илә јанашы олараг, бә’зи тарихи һадисәләри аз дәјишкәнликлә бәди илә вермишидир. Ј. В. Чәмәнзәминли илк дәфә олараг Ибраһим Хәлил ханын вә оун мүдрик вәзири Вагифин тарихән доғру сурәтини јаратмышдыр.

Мирзә Чамалын башга бир «Гарабағ тарихи» әлјазмасындан ики чилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәринин мүәллифи Фиридунбәј Көчәрли М. П. Вагифин һәјатыны ишыгландыраркән сәмәрәли истифадә етмишидир.

М. П. Вагифин бәди јарадычылығы Гарабағ ханлығынын тарихи, оун дипломатик әләгәләри илә сых сурәтдә әләгәдардыр. Гарабағ ханлығынын Күрчүстанла әләгәләри Вагифин әсәрләриндә парла ифадәсини тап-

мышдыр. Шаир Тифлисә һәср олуңмуш сәмими, бәјүк никбилликлә ашылаймыш мисилсиз мүхәммәси илә өзүндән сонра кәләи Г. Закир, А. Бакыханов, М. Ш. Вәзех, М. Ф. Ахундов вә б. сәнәткарларын һәмин мөвзуда бәдн әсәрләринә јол ачымыш, истигамәт вермишидир. М. Ф. Вагиф Ибраһим Хәлил ханын сә’ји илә Гарабағ ханлығы илә Күрчүстан арасындакы сәмими әләгәләри ону Тифлисдә ачыг үрәклә гәбул етмиш вәлиһд Левон һағында үрәклән кәләи ше’р јазмаға сөвг етмишидир. М. П. Вагиф Иран гаршы Гарабағ вә Күрчү иттифакынын бир һөв бәдн салнамәсинин јазмыш, халглар достлуғу мөвзусуну тарихи һәңгәтә ујғун шәкилдә бәдн әсәрләртә әбдәләвдиришиг ир.

М. П. Вагиф көзәлик вә никбиллик шаири иди. Гарабағдакы тарихи шәран ону бәлә тәрбијә етмишиди. Оун Күрчүстан мөвзусунда јаздыгы әсәрләриндә дә мүшәһидә етдији төбни вә мәнәви көзәллији тәрәннүм етмишидир. М. П. Вагифи Күрчүстан ше’рләри јазмаға шәран јарадан оун Ибраһим ханла бирликлә Тифлис сәфәри олуңишдыр. Ф. Көчәрли јазыр: «...Вагиф Ибраһим хан илә вә јаники Муганлы Чәмил аға илә бир јердә Тифлисә кедән замани Иракли пәһшаһын оғлу Левон хан илә көрүшүбдур вә бәлкә оун хәләт вә әһәмәти наца олубдур. Нинтә бу мүнасибәтә ону тәриф вә төвсиф еләмишидир. Һәмчинин Вагиф Тифлисдә олан вахтда вә ол бәјтүс-сәфаны сәјрү тамаша едән әспада оун көзү кәлисадан чыхан тәрәа гызларына саташыб вә онлардан бирси шаирли вәләһ вә һејран едибдир».¹ Сонра Вагифин «Тифлис» мүхәммәсиндә ашағыдакы бәнд верилди:

Вагифом, та ки, көзүм оун саташды таһына,
Нетәди мөһрабү мөһбәрдәһ хәјалым даһына,
Шинди билдим ки, илә кәлими шејх Сәһаб бинна,
Ја бәдур ким, Тифлиси төрк сјәләрәм көз јавына,
Ол сәһаб вәләһ мөһимчүн ја кәлисадан чыхар.

М. П. Вагифин хусусилә Күрчүстан вәлисинин оғлу һағында мәдһнамә—мүхәммәси хусуси әһәмијјәтә маликидир вә тарихимизин бир сәһифәсини бәдн салнамәјә чевирир:

Валинин чешми чырағы, вәһ илә түрфә чәһ имини,
Күлли Күрчүстанын үстә сәјеји-сүбһан имини,

¹ Ф. Көчәрли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 165.

² Мирзә Чамал. Көстәрилән әсәри, сәһ. 51.

¹ Ф. Көчәрли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 176.

Дүшмәни памал едән сәрдари-валашаи имиш,
Аләмин сәрдәфтәри, ады Левон хан имиш,
Сахласын Аллаһ пәнаһында, эчәб оғлан имиш.

М. П. Вагиф јухарыда адыны чәкдијимиз «Тифлис»
мүхәмәсиндә икинчи Ираклијә вә онун оғланларына
хејр-дуа вермәклә өз әсәрини битирир:

Вагиф, сәндә ки, јохдур билирәм зөһдү рија,
Шәрти-ихлас кәрәк ејләјәсән шимди әдә,
Ејлә бу валијә, оғланларына хејуа,
Сахласын онлары өз һифзи-пәнаһында худа,
Һасил етсин нә гәдәр дилдә тәмәнналары вар.

М. П. Вагифин валинин оғлу Левона ше'р һәср етмә-
сини күрчү јазычы вә алимләриндән А. Белнашвили
(«Бесики» романында) вә Л. Асатиани дә тәсдиг едир-
ләр. Лакин белә бир факты да нәзәрә алмаг лазымдыр
ки, һәмин ше'р М. П. Вагифин Ибраһим Хәлил ханла
бирликдә Тифлисә сәфәринин 1784-чү илдә олмасыны
шүбһә алтына алыр. Чүнки шаһзадә Левон 1781-чи илдә
вәфат етмишир. Бу сәбәбдән дә Салман Мүмтаз вә баш-
га муәллифләрин М. П. Вагифин валинин оғлу Левона
дејил, Еулона ше'р һәср етмәси фикри даһа инандыры-
чы вә һәгигәтә ујғундур. Зәннимизчә бу сәһв М. П. Ва-
гиф әсәрләринин илк чапындан ирәли кәлир. Бурада иш-
ләнән Левон ады сонракы әсәрләрдә тәдгиг олунмадан
тәкрар едилмишир...

М. П. Вагифин Күрчүстан мөвзусунда јаздығы һәр үч
ше'ри тарихи һәгигәтлә әлағәдардыр. Бу әсәрләр Гара-
бағ ханлығынын, еләчә дә бүтүн Азәрбајчан халғынын
күрчү халғы илә достлуг әлағәләри тарихиндән алын-
мыш бәдиһ лөвһәләрдир.

Гарабағ ханлығы өз сијаси мөвчудийјәти дөврүндә
башга Азәрбајчан ханлығлары илә нә јол илә олур-олсун
достлуг вә гардашлыг иттифагына чалышырды. Кәчә-
ли Чавад ханла, Чар—Балакән әтрафындакы торпагла-
рын һакими Уммә ханла, Шәкили Сәлим ханла, Күр-
чүстан валиси илә вә бир чох башга феодал һакимләри
илә Ибраһим Хәлил ханын гоһумлуг әлағәси јаратмасы
мүәјјән дәрәчәдә «Гарабағнамә»ләрдә өз әксини тап-
мышдыр. «Гарабағнамә»ләрдә дејилдији кими М. П. Ва-
гифин «Кедәчәкдир» рәдибли бир мүхәммәси Ибраһим
Хәлил ханын гызларындан биринин Чавад хана әрә ве-
рилмәси мүнәсибәтилә јазылмышдыр. М. П. Вагиф јаз-
ыр:

Ган агла көзүм ким, сабаһ ол гашы каманы:
Пејканы чыхыб зәхми-чикәрдән кедәчәкдир...

Һәмин кәлинин Чавад хан сарајына јола дүшмәсини
шаир белә чаиландырыр:

Саги, нә дурубсан, сәлә, дөвран јола дүшсүн,
Һамы дағылыб, мүтриби-хошхан јола дүшсүн,
Чалсын дәфү неј, нәләвү әфган јола дүшсүн,
Бу кечә кәрәкдир ирәли чан јола дүшсүн,
Фәрда ки, сүраһиғәду, кәрдан кедәчәкдир.

М. П. Вагиф Гарабағ көзәлинин Шушадан чыхмасы-
на тәәсүф едир, өзүнүн бир нөв гысганч аличәнаб һисс-
ләринин ифадәси илә мүхәммәси тамалајыр:

Јарын сәнә играры кәр играр исә, Вагиф,
Һәр дәрди-диллиндән ки, хәбәрдар исә, Вагиф,
Сәбр ејлә әкәр јар ситәмкар исә, Вагиф,
Чәк башына, бир фикрин әкәр вар исә, Вагиф,
Кол (ки, ол—Н. А.) сәрвәдин сәјәси сәрдан кәтәчәкдир.

Ф. Көчәрли һәмин ше'рин мөвзусундан данышаркән
јазыр: «Мирзә Чамалын тарихиндә Ибраһим хан вә Ча-
вад ханын мабәјниндә гәрабәт олдуғу јазылмышдыр.
Вагифин бу мүхәммәсинин бир бәндиндән белә апланыш-
лыр ки, хан гызыны Кәчәјә кәлини апарырлармыш...»¹
вә с.

Лакин Ф. Көчәрли бурада да М. М. Хәзанинин «Аса-
рүл Чамал» адландырдығы «Гарабағ тарихи» әсәриндә
Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи»ни гарышдырмышдыр.
Һәмин ше'р һағында мулаһизә Мирзә Чамала дејил,
М. М. Хәзанијә аиддир.

М. П. Вагифлә Ибраһим Хәлил хан арасында сәми-
ми достлуг әлағәси јаранмышды. Вагиф Ибраһим Хә-
лил ханла Күрчүстана сәфәр едәркән ханын күрчүләрдән
чох хошу кәлмишир. Хүсусилә кечмишдән бәри «Ачыг-
баш» адланан Мингрелија көзәлләриндән. Көрүнүр ха-
нын арзусуну јеринә јетирән М. П. Вагиф Күрчүстан ва-
лисинә хитабән јазылмыш ше'риндә хан үчүн көзәл
күрчү гызы арзуламышды. Ше'р ашағыдакы бәндлә баш-
лајыр:

Ачыгбашда олса әкәр бир дилбәр,
Онда бу нишанлар мүәјјән кәрәк:
Әндамы әјнә, гәдди мө'тәдил
Сијаһ зүлфү гамәтинә тән кәрәк.

¹ Ф. Көчәрли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 177.

Һәмни гошманын сон бәндиндә билараситә Курчүстан валисинә мурачиәт едилир:

Јахшы чанан кәрәк, Вагиф, чан үчүн,
Чох чалышма нәдир бу чаһан үчүн;
Бир көзәл лазымдыр бизим хан үчүн,
Вали гуллуғунда әрз едән кәрәк.

«Гарабағнамә»ләрдән мә'лумдур ки, Ибраһим Хәлил хан II Иракли илә һәрби-сијаси иттифагы мөһкәм ендирмәк мөгсәдилә валинин таваты кијаз Јевкени Абешадзенин гызы Чөваһир ханымла евләнмиш вә ондан мәшһур ичтимаи хадим, ханлығын вәғф мүлкијјәтләрини саһибнә Көвһәр аға доғулмушдур. Көвһәр аганын Иззәт бәј вә Мәһди бәј адлы бачы вә гардашы вар иди.

Ф. Көчәрлинин вердији мә'луматдан белә аңлашылыр ки, Курчүстан валиси Гарабағ ханына үч күрчү гызы көндәрмишдир. Ибраһим хан Чөваһир ханымла евләнәнән сонра дикәр күрчү гызларындан бирини оғлу Әбүлфәт хана әрә вермиш, үчүнчүсүнү исе оғлу Мөһәмәд Гасыма алмышдыр. Беләликлә Ибраһим ханын әнләсиндә Курчүстан валисинин көндәрдији үч күрчү гызы олмушдур.

«Гарабағнамә»ләр Гарабағ ханлығынын јарандығы вахтдан онун Русија илә бирләшмәси дөврүнә гәдәр Шәки вә Ширван ханлары илә әлағәләрини әкс етдирир. Һәлә Бајат галасынын әсасы гојуларкән Пәнаһ Әли ханы дүшмәнчәсинә гаршылајан Шәки ханы Гачы Чөләби вә онун мүттәфиғләри сонралар Гарабағ ханлығыны таныјыб онунла һесаблашырдылар. Тәсадүфи дејил ки, 1805-чи илдә Курәкчајда Сиспановла Русија һимајәсини гәбул етмәк барәдә сазини имзалајан Ибраһим Хәлил хан, өз күрәкәни Шәки һакими Сәлим ханы да һәмни сазинә гошулмаға сөвг етмишди. XVIII әсрин 70-чи илләриндән М. П. Вагиф Ширван вә Шәки илә јаранмыш достлуг шәраитиндән истифадә едәрәк Мөһәмәд Һәсән хан Мүштағ тәхәллүслү Шәки һакими илә мәктублашымышдыр. М. П. Вагиф М. В. Видадини Мөһәмәд Һәсән ханла достлуга ханлыларын бири-биринә јахынлашмасындан ирәли кәлирди. М. П. Вагифин «түфәнк» вә «күрк» рәдифли мүхәммәсләри Мөһәмәд Һәсән хан Мүштаға көндәрилмиш мәнзүм мәктублардыр. М. П. Вагиф Шәки (ејни заманда Ширван) ханына хитабән јазыр:

Гыврылыр көнлүм түфәнкдән дәм вуранда мар тәк,
Од чыхыр агзындан ол дуд илә чахмаг бар тәк.

Күлләси әшким әсәр ишмим шәрары нар тәк,
Мүшк, барут әтрилә һәм түрреји-тәррар тәк,
Етмәди мүтләг димағымы мүәттәр бир түфәнк.

Ф. Көчәрли һәмни ше'рин јазылмасы барәдә белә бир шәрһ вермишдир:

«...Вагиф... вахтын тәғазасына кәрә онун мејл вә көнлү силаһ вә әсләһәјә дахи олуб, икидлик иддиасына һәм дүшүрмүш вә мөғами зәрурәтдә өзү јараг көтүрүб даваја чыхармыш. Бу чәһәтдән шаирин Ширван һакими Мөһәмәд Һәсән хандан түфәнк арзу вә тәмәнна етмәји кәрәк бизә әчиб кәлмәсин... шаирин тәләб етдији түфәнки кәрәкдир һәр чәһәтдән биејб вә мүмтаз олсун, јохса о, һәр бир сыныг-сөкүк түфәнк арзусунда дејил:

Һәр ким истәр ким, вүчуди мә'рәкә ара кәрәк,
Кәнди затындан силаһу әсләһә ә'ла кәрәк,
Күлләсилә хуни-ә'ла төкмәјә сөвда кәрәк,
Кәр түфәнк олса, бизә мүмтазу биһәмта кәрәк.
Вагифа, јохса, дејил-мәғбулумуз һәр бир түфәнк.

Даһа сонра Ф. Көчәрли јазыр: «Мөһәмәд Һәсән хан Ширвани Вагифин ханнини вә тәмәннасыны, әлбәттә јеринә јетириб вә өзү көзәл бир ше'ри-мүхәммәс јазыб түфәнки илә она ирсәл етмишдир вә һаман кағызда Вагифин ше'р вә кәламына тәһсин охујубдур:

Ше'ринә өһсән ки, јетмәз һеч бир әш'ар она,
Һәр кимин вар исе һәдди, сөјләсин кәфтар она,
Кимсә ләб тәрпәтмәсин ким, кәлмәз истифсар она,
Ејбләр Мүштағдан бу сөзләри изһар она,
Тутмасын нәзм рәкәкәт, вар исе кәмтәр түфәнк.

М. П. Вагиф досту Мүштаға јаздығы «Түфәнк» рәдифли мүхәммәси Шәкијә онларын һәр икисинин досту Кәлибирли Рафе тәхәллүслү шаир васитәсилә көндәрмишди. Мүштағ исе өз вәдини хатырламыш вә С. Мүмтазын јаздығы кими «Мүштағ филфәвр үстү гызыл сују илә јазылмыш, камил чаваһирли бир түфәнкии верилмәси үчүн әмр верәрәк вә бу мүхәммәси дә Вагифә чавабән инна едр».¹

С. Мүмтаз һәмни мүхәммәсини мәзмунундан чыхыш едәрәк јазыр: «Мүштағ сәмимијјәтлә севдији Вагифи даһа да хошһал етмәк үчүн она бир дә бир хош чөвлән ат

¹ С. Мүмтаз. Мөһәмәд Һүсејн хан Мүштағ, Бақы, 1925, мүғәддәмә.

багышладыгыны хәбәр верир ки, мұхәммәснн дөрдүнчү бәнди сөзүмүзә дәлилдир:

Сән Гарабағ ичрә гурмусан тәләб мејланыны,
Тутмусан дилдә олан вәдү вәфа мизаныны,
Көрмәјибсән әсби-әһсанын мәкәр чөвланыны,
Бир түфәнкин бу гәдәр сән чәкмисән һичраныны
Ејләдим тәслими-рафе чешми па бәрсәр түфәнк.¹

М. В. Видади вә М. П. Вагифин Мәһәммәд Һүсејн хан Мүштагла достлуғу о заман Гарабағ вә Шәки, Ширван ханлары арасында олан әләгәләрин бир чох нөгтәләрини дә ишығландырыр.

Мәһәммәд Һүсејн хан Мүштағын һакимијјәти дөврүндә, онунла М. П. Вагиф арасында сәмини мүнәсибәтләрини давам етдији шәраитдә Гарабағ вә Шәки ханлыглары арасында мүнәсибәтләр јахшы дејилди. Мәһәммәд Һүсејн ханын душмәнләри бу вәзијјәтдән истифадә едәрәк онун оғлу Мәһәммәд Һәсән ханы тутуб Ибраһим Хәлил хана вердиләр. Көрүнүр, Молла Пәнаһ Вагифин мәсләһәтилә Мәһәммәд Һәсән хан өлдүрүлмәди, онун өлдүрүлмәсинә шәһадәт үчүн гана буланмыш көјијәти атасына—Шәки ханына көндәрилди. Мәһәммәд Һәсән хан исе әсир кими сахланылды вә сонралар сијаси мәгсәдлә истифадә олуңду.² Бу ишдә әввәлчә Ибраһим Хәлил хан Вагифдән наразы галдыса да, сонралар онун мүдриклији илә һесаבלашды.

Мәһәммәд Һүсејн ханын ағыллы һәрәкәтләри пәтичәсиндә Иран һөкмдарлары она Шәки вә Ширван бәјләрбәјлији фәрманы вермишдиләр. Вагиф, Видади, Нәби вә башга шаирләр өз шәһәрләриндә онун бу һүфузуну гејд едирдиләр. М. П. Вагиф «Түфәнк» рәдифини шәһәрндә ашағыдакы мисралары ишләдир:

Дерләр ол бәјләрбәји һәм ахтарыр дүшмәз өлә,
Гәһәтә чыхмышдыр мәкәр, аллаһүәкбәр, бу түфәнк.

Салнамәләрдә гејд олуңдуғу кими әввәлләр Гарабағ ханлығы илә сых достлуғ әләгәси сахлајан Мәһәммәд Һүсејн хан Мүштағын Ибраһим хан илә достлуғ әләгәси онун һакимијјәтинин сон илләрндә позулмушду. Чәми 22 ил һакимијјәт сүрдүкдән сонра о, әмиси Әбдүлгадир хан тәрәфиндән ханчәсинә өлдүрүлмүшдүр. Бу гәтлдә

¹ С. Мумтаз. Мәһәммәд Һүсејн хан Мүштағ, Бақы, 1925, мүгәддимә.

² Бах: Шәки ханлары. Тарих. Бақы, 1959, сәһ. 28—29.

Әбдүлгадир хана мәсләһәт верәнләрдән бирн дә Ибраһим Хәлил хан Чаваншир иди. Бу һадисә бир сыра әсәрләрдә тәсдиғ олуңмушдур. М. В. Видадинин Мәһәммәд Һүсејн хан Мүштағын вәфаты мүнәсибәтилә јаздығы «Мүсибәтнамә» тарихи мәнзүмәсиндә ашағыдакы бәнд вардыр:

Ол Гарабағ һакими дөвләтли Ибраһим хан,
Әввәлү ахыр онунла та јаман иди, јаман,
Көрдү фүрсәт кәлди, фәвт етмәк дејил әглә нишан,
Олду Әбдүлгадир илә мүттәфиг һәм ол заман
Јығылдылар биһәдди-ләшкәр, чәм едиб һәр јанә бах.

М. П. Вагиф вә М. В. Видадинин јахын досту олан Мәһәммәд Һүсејн хан Мүштағ һичрн 1194-чү илдә (миладди 1779-чү илдә) өлдүрүлмүш вә өзүнүн тикдирдији Шәки биринчи Чүмә мәсчиди һәјәтиндә дәфин олуңмушдур. Онун өлдүрүлмәси XVIII әср Азәрбајчан феодал һакимләри арасындакы зиддијјәт вә чәкишмәләрә аид тәәсүф едиләчәк фактлардан биридир.

Молла Пәнаһ Вагиф Шушанын шәһәр тикилиләри, онун бәдни-естетик тәртибатында јахындан иштирак едирди. Бу һагда ајры-ајры салнамәләрдә мүәјјән гејдләрә раст кәлирик. Һәсәнәли хан Гарабағи тәзкирәсиндә нисбәтән мүфәссәл шәкилдә Вагифин Шуша шәһәрндә бир сыра ме'марлығ абидәләринин тикинтисиндә јарадычылығ ишини ишығландырыр. Гарабағи јазыр ки, мәрһум Молла Пәнаһ һәнки јалныз ханын шәхси тикилиләринин планлашдырылмасында, еләчә дә шәһәр һасарларынын, бүрчләринин тәртибиндә, мәшһур әјаңларын јашајыш биһәддәринин тикилмәсиндә бөјүк көмәји олуңмушдур.¹

Һәмин фикри тәсдиғ едән А. Берже јазыр ки, Вагиф хүсусилә бир мүнәндис кими мәшһур иди. Шушада хан сарајы, јашајыш евләри вә гала диварлары онун тәрәфиндән тикилмишдир.²

М. П. Вагифин бир чох әсәрләри Гарабағ әһалиси, онун мәншәт вә зөвгү илә сых әләгәдардыр. Шаирин мәшһур «Күр гырағынын әчәб сејранкаһы вар» мисрасы илә башлајан гошмасыны тәһлил етмиш әдәбијјат тарих-

¹ Бах: Һәсәнәли хан Гарабағи. Тәзкирә. Әлјазмалары институту.

² А. Берже. Несколько слов о закавказских мусульманских поетах. —Газ «Кавказ», 1868, № 3.

чиләри гејд едирләр ки, бу әсәрни јазылма тарихчәси тәхминән беләдир:

«...Ибраһим хан сәфәрләринин бириндә бәзи мула-лизәләрә көрә бөјүк бир гүввә илә Күр гырағында да-јанмыш имиш. Гошун бөјүкләри бу тули-мөкәнәтдән тәкә кәләрәк Молла Пәнаһ Вагифдән ричә едирләр ки, Га-рабаға (бурада Шуша мәнасында—*И. А.*) дөймәк үчүн бир әлач тапараг вә һәр нә төвр олур-олсун Ибраһим хана ичраји нүфуз етсин... Буну енидән Вагиф һәмәш дәм бәдаһатән бу рөгсан вә олдугча дилбәр мәнзүмәни иншад едәрәк ханәндәләрә вердирир ки, ...охусулар: «Күр гырағынын әчәб сәјранкаһы вар...». Бу мәнзүмә охунаркән Ибраһим хан Чаванширә елә тәһсир едир ки, гошуна филфөвр көчмәк әмрини верәрәк өзү дә орду илә бәрәбәр Гарабаға әзимәт едир».¹

Бу фикри илк дәфә Мирзә Јусиф Гарабағи «Тарихи-сафи» әсәриндә сәјәминидир вә С. Мүмтаз даһа мүфәс-сәл шәрһ етмишидир. Шәһрин сөн бәнди һәр ики мүәлли-фин һағлы олдугларыны бир даһа тәсдиғ едир:

Вагиф һағдан диләр лүтфү көрәмләр,
Белә јердә дуран валлаһ вәрәмләр,
Јөнә јада дүшдү бизиң сәһәмләр,
Кетмәјни бизәси, һајыф ки, јохдур.

Молла Пәнаһ Вагиф вә Молла Вәли Видадинини дост-лугуну халгымыз јахшы билир. Бу идеја-әғидә достлугу дөврүн ичтиман-сәјәси һалләрә илә дә сых әлағәлар-дыр.

Молла Пәнаһ Вагифлә Молла Вәли Видадинини дост-лугу сонраһар јахын гоһумлуг әлағәси илә ичтичәләп-мишидир. Бу мәсәләни әтрафы ејрәимини Салман Мүм-таз јазыр:

«...Јухарыда Видадинини Вагиф илә гоһум. һәм дә гу-да олдугуну гејд етмишидим. Инди ону да мөвчуд вәсғә-ләрлә тәсбит едәлим. Мәрһум Аббас Ага Назир вахты илә мәнә деминди ки, Вагифини ики гызы вар имиш, бә-јүүнүн ады Пәри Солтан, кичијинин ады исе Мәләк Чаһан, Видадинини бөјүк оғлу Мәһәммәдаһа Пәри Сол-тан илә, кичик оғлу Молла Әмәр исе Мәләк Чаһан илә евләнмишиди.

Пәри Солтандан Јәһја бәј дүнјаја кәлмишидир ки, шаирдир. Бу мә'лумат Газағын ағсағгал кишиләринидән

олан Әлиаға Шыхлински тәрәфиндән тәсдиғ олунмағда-дыр. Бу ики рәвәјәтә бир дә бир мө'тәбәр сәнәд лазым-дыр ки, о да мөвчуддур.

Һичри 1297-чи илдә, тәғрибән јүз ил әввәл Қазым Аға Салик бу нөгтәни Јәһја бәјин гәбир дашына јазмыш ол-дугу маддәји-тарихи илә ајдынлашдырмышдыр. Бу мә-зәрәни саһиб Јәһја бәји рөвшән-зәмир, шаири консүхән, һүсни-кәлами бинәзир ол Видади хәстәнин фәрзәндинин фәрзәндидир. Вагиф ол ким, Вагифин һәм бинтинин пеј-вәндидир. Чүнки кетди бу чаһандан боји рәсми мәнфи-рәт, олду тарихи вәфаты Салики «Нов ахирәт». Нов ахи-рәт Јәһја бәјин вәфат тарихидир. Әбчәд һесабы илә һе-сабландығда һичри 1257-чи ил олур.

Видади Назирини ана бабасыдыр ки, өз әсәриндә гејд едир:

Ана чәддим мәним Видадидир
Пәзм вә шәһрин о устасыдыр...»¹

М. П. Вагиф өз досту М. В. Видадини Ибраһим Хә-лиһ ханла таныш вә дост етмишиди. Фиридунбәј Көчәрли Әһмәдбәј Чаванширә истиһад едәрәк јазмышдыр: «Мол-ла Пәнаһ мәрһум Ибраһим ханын мүғәррәби-һүзуру олан заман өз досту Молла Вәлини јазыб Газахдан Гарабаға кәтирибдир вә бурада онуи хаһа јавуг әләмәсына сәбәб дүшүбдур вә хан Молла Вәлинин ағыл вә қамалыны дәрк едиб вә хүсусән онуи мө'мин вә мүттәғи бир шәхс олдугуну көрүб, она лүтф вә мәрһәмәт көстәрәрмиш вә һәр гисим рө'ја көрсә имиш Молла Вәлијә сөјләр имиш. Молла дәхи онлары хејли мүпасиб тә'бир едәрмиш».²

М. П. Вагифлә досту М. В. Видадинини шә'рләшмәси о заманқы мө'нәви һөјәти, әдәби зөвгү, арзу вә истәклә-ри дәрк етмәкдә көзәл бәдин нүмунәләрдир.

Мәнбәләрдә Газахлы Молла Вәли Видадинини Гараба-ғын Баһарлы кәндиндә олан Мирзә Вәли Видади илә га-рышығ салынамасы һалларына тәсадуф едилир. Бу сәһв илк дәфә Мир Мөһсүн Нәввабын «Тәзкиреји-нәвваб» әсә-риндә мүшаһидә олунур.

Бу сәһви илк дәфә мүшаһидә вә тәсһиһә тәшәббүс едән Ф. Көчәрли олмушдур. О јазыр: «Доғрудур, Мирзә Чамалын јаздығы тарихдә Мирзә Вәли адлы бир шәхсин исми зикр олунубдур, вәли һаман Мирзә Вәли Гарабағ-

¹ С. Мүмтаз. Молла Пәнаһ Вагиф, Бақы, 1923, Мүғәддимә.

¹ С. Мүмтаз. М. В. Видади. Бақы, 1936, Мүғәддимә, сәһ. 35.

² Ф. Көчәрли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 193.

да Шуша ујездиндә Баһарлы гәрјәсиндән бир ширинзәбан вә кәрдан вә зирәк бир адам имиш ки, Ибраһим хан ону өз әмизадәси Әбдүссәмәдбәј илә Ага Мөһәммәд шаһ әввәл дәфәдә Азәрбајҗанын чәнуб сәмтиндә ваге олан вилајәтләри һејјәти-тәсәррүфүнә кәтүрдүкдә зәвал рәси илә шаһа кәндәрмишидир».¹

Лакин бурада да Мирзә Вәли илә Молла Вәлинин шәхсијјәтләри һаггында там аңлајыш јохдур. М. М. Нәввабын јаздығы ашағыдакы чүмлөләр дә тарихи һәгигәтдир; бу шәртлә ки, Видади ады Видали илә әвәз олунсун:

«Мәлум олдуғу ки ми (Ибраһим) хан мүнүм бир ишдән өтрү Мирзә Вәли Видадини Иран падышаһы Фәғәли шаһын јанына кәндәрди. Видади шаһын јанында һаһәмвар данышдығы үчүн гәзәбә уграды. Топун ағзына гојдурулуб бәдени тикә-тикә едилди...».² Молла Вәли Видади илә өз әчәли илә өлүб Газағын Шыхлы кәндиндә кәми гајасы гәбристанлығында дәфн едилмишидир... Лакин әввәлки фәсилдә дедијимиз ки ми Ибраһим Хәлил хан гоһуму Әбдүссәмәд бәјлә Мирзә Вәли Видадини Ага Мөһәммәд ханын јанына киров кәндәрмишиди. Лакин һеч бир етика вә дипломатик нәзакәтә әмәл етмәјән Ага Мөһәммәд хан аз сонра онларың һәр икисини гәлдарчасына мәһв етмишиди.

Молла Вәли Видади илә Гарабаг ханлығы сарајы илә әләғәдар олан Мирзә Вәли Баһарлынын (Видадини) әввәлчә М. М. Нәвваб, сонра Ф. Кәчәрли тәрәфиндән гарышдырылмасыны Араз Дадашзадә «XVIII әср Азәрбајҗан лирикасы» китабында дәгигләшдирмишидир.³ Она Мирзә Чамалын оғлу Рзагулубәјин хатирәси дә көмәк кәстәрмишидир. А. Дадашзадә јазыр: «Инди артыг чәсәрәтлә дејә биләрәм ки, мүнәггидни шүбһәләри доғрулмуш, о, Молла Вәли илә Мирзә Вәлинин гарышдырмышдыр. Әкәр һәгигәтдә Молла Вәли Видади Гарабаг сарајында јашајыб бәјүк нүфуз газаныбмышса, онда нијә нә Мирзә Чамал, нә Мирзә Адыкәзәл бәј өз тарихиндә онун адыны белә чәкмирдиләр?

Шүбһәсиз, бу долашыгылыг Әһмәдбәј Чаванширин јазысындан доғмушдур. Гәтијјәтлә сөјләмәк мүмкүндүр ки,

¹ Ф. Кәчәрли. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 194.

² М. М. Нәвваб. «Тәзкиреји-Нәвваб», Баки, 1913, сәһ. 18.

³ А. Дадашзадә. XVIII әср Азәрбајҗан лирикасы, Баки, 1980, сәһ. 41—42.

Әһмәд бәј өзү дә Молла Вәли илә Мирзә Вәлини сәһв салмышдыр. Чох күман бунун сәбәби Мирзә Чамалын оғлу Рзагулубәјин «Мүгәддиматы-кејфијјәти бәзи әһвалат вә сәркүзәшти ахунд Молла Пәнаһ Вагыф тәхәллүс мәзлум мәрһум» адлы әлјазмасыдыр: Әсәрин битмә тарихи 1282-чи ил һичри (јәни 1865-чи ил) ки ми кәстәриләр. Ф. Кәчәрлинин мәлуматлары илә Рзагулубәјин јазысыны тутундуранда бу мәсәлә ајдынлашыр:

«Ахунд (Молла Пәнаһ Вагыф—Н. А.) мәрһум әввәл вахт Шуша шәһәринә варид олуб мәктәбдарлыг едиб бир аз вахтада бу јердә олан адамлар илә үлфәт гылуб ки, о, чүмлөдән бири Молла Вәли Баһарлы имиш ки, мәрһум Ибраһим ханә јавуг адам вә һөкәр имиш вә сајаги-һалдан шөјлә мәлумдур ки, ахунд мәзкур елми нүчүми билдирмиш. Белә ки, шөл вахтдә Шуша галасы тазә бина олмуш шәһәр, бир пара бу күнә елмиләри билән кәсләр бу јердә јох.

Бир күн Молла Вәли Баһарлуја әснаји-сөһбәтдә ахунд дејир ки, бу кечә хусуф олур. Молла Вәли чаваб верир ки, нә билдирәи. Дејир ки, мән билдирәм. Иттифағән һәмни кечә ај тутулур. Бир мүддәтдән сонра кенә әснаји-сөһбәтдә дејир: Молла Вәли, бу күнләрдә кечәләр евдә јатма, чәлдә јат. Дејир:—Нә үчүн? Дејир:—Зәлзәләји-әзим олачагдыр. Амма бу сөзләри ки, бән сана дејирәм һеч кәсә демнәсәи. Молла Вәли бу сөзү сахламајыб кәдиб ханә әрз едир ки, хан, филиан молла бураја кәлибдир онда бир әләмәт көрдүм. Ај тутулур. Һәмни кечә ај тутулду. Инди дејир ки, зәлзәлә олачаг, көрәк та кечә олур? Һәркаһ дәхи бәјлә ола, бир әләмәтлү адамдур. Һәмни кечә шөјлә шиддәтлү зәлзәлә олур ки, пәнаһ бәрхуда...».¹

Молла Пәнаһ Вагыфин хан сарајындакы фөвгәл'адә нүфузулу бүтүн Гарабаг тарихчиләри хусуси олараг нәзәрә чатдырырлар. Мир Мәһди Хәзани јазыр ки, Вагыф јүкәк ханын ән јахын адамы олуб ону зәрури олан тәд-

¹ Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу. Мүгәддимати-кејфијјәти бәзи әһвалат вә сәркүзәшти-Ахунд Молла Әли Пәнаһ Вагыф гәхәллүс, Азәрбајҗан ССР ЕА Әлјазмалары Институту. Инв. № Б—2605 (19990); Бу һагда һәмчиниң: Ш. Чәмшидов. Молла Вәли вә ја Мирзә Вәли. «Азәрбајҗан», 1970, № 4; Ә. Шүкүрзадә. Молла Вәли вә ја Мирзә Вәли «Азәрбајҗан» 1969, № 4; Д. Әлијева. Вагыф вә Кулүстан. «Елм вә һәјәт», 1968, № 7; М. М. Хәзани. Тарихи-Гарабаг, Азәрб. ССР ЕА Әлјазмалары Институту, Инв. № Б—518 (1602); Берже А. Несколько слов о закавказских мусульманских поэтах. Газ «Кавказ», 1868, № 3.

бирлэри һәјата кечирмәјә инандырырды. Хан ханлыг да-
хилиндә вә онун харичиндә бүтүн мәсәләләри Молла Пә-
наһын мәсләһәти илә көрүрдү.¹

Мирзә Чамал, Мирзә Адыкөзәл бәј Рзагулубәј, Әһ-
мәдбәј вә башга Гарабағ салнамәчиләри јекдилликлә
көстәрирләр ки, Ибраһим Хәлил хан, Вагифә там сәлә-
һијјәт вериб, она инаныр, өз ағыллы вәзирини мәсләһәт
вә мәшвәрәти илә һәрәкәт едирди.

Ибраһим Хәлил ханын јахын мәсләһәтчисин олан
М. П. Вагиф ејни заманда онун апләсиндә баш верән
һадисәләрә дә е'тиннасыз дејилди. Ибраһим Хәлил ханын
оглу Чавад чаван икән хәстәликдән вәфат едәркән
М. П. Вагиф јас тутмуш вә ашағыдакы бәндә башлајан
нәгәрәтлы мүхәммәсини јазмышдыр:

Накаһан бир дәрә дүшдүп олмады дәрман, Чавад!
Јүз фәрағү һәсрәтү дәрә илә вердин чан, Чавад!
Јетмәјиб мөгсүдә, кетдин белә повчаван Чавад!
Галды Ибраһим хан, ган-јаш төкүб кирјан, Чавад!
Сәндән өтрү, хан Чавад, сәрдар Чавад, Султан Чавад!
Сәрбәсәр кејсин гара буидаң керн дөвран, Чавад!
Ояду чүн назик вүчүдүн хак илә јексан, Чавад!...²

М. П. Вагифин өлүмү шәрәпти вә сәбәбләрини тәс-
вир едән Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр:

«Һекајәти әһвалаты бу ки, Молла Пәнаһ ахунд мәр-
һум Ибраһим ханын јанында саһибн-ихтјар вә мүдәб-
биркар иди. О вәгтләрдә Мәһәммәд бәј она чох һөрмәт-
ләр едирди ки, онун тәдәббираты сәбәбини Ибраһим ха-
на әјјада јахын ола вә бир пара мөтләб вә мурадыны
хандан бәлкә онун васитәсилә дүрүст едиб мөгзи-үлмә-
рам ола. Амма Мәһәммәд бәјни дүшмәнләри чох иди.
Тамам әмизадәләри вә ханын өвлад, әграбалары вә мү-
гәррәбләри, һамы она һасил вә мәнәнд идиләр. О чүмлө-
дән Молла Пәнаһын бир јахшы көзәл өврәти вар иди
ки, чох шөһрәтлән иди вә Мәһәммәд бәј дәхи онун тә'-
рифини ешидиб она әлагә бағламышды. Өврәт чаһилә вә
чаван иди, Ахунд гоча пир вә натәван иди вә әлавә Мә-
һәммәд бәјни рәшадәт вә шүчаәти хошһәндә, кәмалү фә-
расәти рәшадәт вә падшаһ хәзинәсин әлиндә олмағы она
зијадә әлагә бағламышды. Өврәт Мәһәммәд бәјә демнш-

ди ки, Молла Пәнаһ өлмәјиб һалн-һәјатда олса мән шә'-
рән сәнә кедә билмәнәм».¹

Бир чох сәнәдләгә көстәрир ки, вахтилә Мәһәммәд бә-
јин Гарабағ ханлығыны мүдафиз етмәси, онун дүшмән-
ләринә гаршы горхмаз мүбаризә апармасы М. П. Ваги-
фин диггәтиндән јажынмамыш вә ону вәсф етмишдир:

Бир чаван тазәдән кәлиб әрсәјә,
Әчајиб оғландыр, ады Мәһәммәд.
Зәһирән өзү тәк пак имнш әсли,
Ола билмәз һеч өвлади-Мәһәммәд.

* * *

Јени кәлиб хәтти тәр бәнөвшә тәк,
Гашы, көзү көзәл, сурәти көјчәк.
Данәндә, фәһмдә, габил вә зирәк,
Саһибкамал, сөз устады Мәһәммәд.

* * *

Мәнһәр һекајәти мүшкүлә һекајәт,
Ја һәзрәти рәсул, ејлә инајәт
Вагифәм, гулаһи шаһи виләјәт,
Елә мәнә бир илмәды, Мәһәммәд.

Салман Мүмтаз гејд едир ки, бу мәнзумәни Мәһә-
мәд бәј Чаванширни өз әли илә јаздығы бир бајаздан
көтүрдүм.²

Лакин 1797-чи илдә Ага Мәһәммәд шаһын Шушада
өлдүрүлмәсиндән сонракы сијаси вәзијјәт Мәһәммәд бә-
јин Вагифә мүнасибәтини дәјишди. Мәһәммәд бәј
П. М. Вагифә мәнәви вә физики зәрбә вурараг онун фәа-
лијјәтинә сон гојду....

М. П. Вагифлә досту М. В. Видади арасындакы ше'р-
ләшмәләр феодалларын симасыны, сарај интригалары-
ны ачыб көстәрән фактларла зәккиндир.

М. П. Вагифин М. В. Видадијә көндәрилмиш ашағы-
дакы мисраларла башлајан бир гәзәли вардыр:

Ким ки, севдији-сүри-зүлфи-пәришанә дүшәр,
Кәһ зијаданә, кәһ чаһи-зәнәхданә дүшәр.³

¹ *Мир Мехди Хазани*. Гарабағ тарихи. Әлјазмалар Институту.
Иив. № Б—518, сәһ. 80—82.

² *М. П. Вагиф*. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1978, сәһ. 135.

¹ *Мирзә Адыкөзәл бәј*. Көстәрилән әсәри, сәһ. 13.

² *С. Мүмтаз*. *М. П. Вагиф*, Бақы, 1925, Мүгәддимә.

³ *М. П. Вагиф*. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1978, сәһ. 105.

Һәмнин ше'р М. В. Видадинни Тифлиседә II Ираклиннин сараында һәбсә алынмасы вә аз сонра азад едилмәси мүнәсибәтилә јазылмышдыр. Өз нөвбәсиндә М. В. Видади Вагифә «һәр сәһәр бад әсәр, арзи-чанана дәјәр» мисрасы илә башлајан чаваб ше'рини јазыб көндәрмишидр. Бу ше'рин дөрдүнчү бәндиндән мә'лум олуру ки, Вагиф дә вахтилә бир намәрдин ријакарлығы үзүндән ғыса мүддәт хан тәрәфиндән һәбсә алынмышды.

1797-чи илдә Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Шушада олдуғу күнләрдә Молла Пәнаһ Вагифини вәзијјәти барәдә «Гарабағнамә»ләрдә вә башга мәнбәләрдә чоғлу вәрсинјалар мөвчуддур. Мә'лумдур ки, Ибраһим Хәлил хан Иран сәрбазлары илә воруша-воруша Чар-Балакәнә гоһуму Үммә ханын јанына чөккиләкән Вагиф онун јанында дејилди. һалбуки, әввәлки фәсилләрдә дејилдији кими Ибраһим Хәлил ханын ән мүнүм сәфәрләриндә Вагиф онун јахын көмәкчиси иди. Ибраһим Хәлил ханын ән јахын көмәкчиси вә мәсләһәтчиси Вагифини хакла барабәр Чар-Балакәнә кетмәмәси истәр салнамәчиләри, истәрсә дә әдәбијјат тарихчиләрини чоғ дүшүндүрмүшдүр. Мир Мейди Хәзани Мирзә Чамала истинадән дејир ки, «Вагиф Муганлы Чәмил аға илә бирликдә» вәчиб бир ши үчүн Тифлиседә кетмишидр. Бу сәфәрдән гајыдаркән һәбсә алыныб шаһын јанына кәтирилмишидр.¹

Башга бир фәрзијјәни Ј. В. Чәмәнзәминли әјләјир. Јусиф Вәзір јазыр ки, Молла Пәнаһ Вагиф дә өз јахын адамлары илә бирликдә Ибраһим Хәлил ханын ардынча Чар-Балакәнә кедирди. Кәпчә дағларынын әтәкләриндә тутулуб Чавад хана верилди. Чавад хан өз нөвбәсиндә Молла Пәнаһ Вагифи шаһ үчүн дәјәрли һәдијјә һесаб едиб онун сәрәнчамына верди.²

Ј. В. Чәмәнзәминлинин јухарыдакы фәрзијјәсинә ујғун мүлаһизәләр Мир Мейди Хәзанинин «Гарабағ тарихи» әсәриндә дә вардыр.³

Әһмәдбәј Чаваншир јазыр ки, Вагифи једди күн сонра Аға Мәһәммәд шаһын јанына кәтирдиләр.⁴ Бурадан белә суал мејдана чыхыр ки, бәс бу күнләр Вагиф һарада иди?

¹ М. М. Хәзани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 77.

² Ј. В. Чәмәнзәминли. Вагиф һағгында (әлјазмасы). Республика әлјазмалары һиссәсиндә. Ј. В. Чәмәнзәминлинин архиви.

³ М. М. Хәзани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 83.

⁴ Ә. Чаваншир. Көстәрилән әсәри, сәһ. 28.

Һәмнин суала һәсәнәли хан Гарадағи вә Рзагулубәј Мирзә Чамал оғлунун әсәрләриндә һисбәтән инапдырычы чаваб тапмағ мүмкүндүр. Онлар јазырлар ки, Ибраһим Хәлил хан Шушаны тәрк едәркән Молла Пәнаһ Вагиф Күлүстан јайлағында иди. Хан онун ардынча чапарлар көндәрмишиди. Лакни һәмнин чапарлар Төртәр чајыны кечә биамәдиләр. Вагиф Коланы көңдидә даладәланмышды. Шаһа Вагифини јерини билдирдикдә ора сәрбазлар кәндәриб вәзири һәбсә едиләр.¹

Биз јухарыда Аға Мәһәммәд шаһын сун-ғәсд нәтичәсиндә елдүрүлдүју һағда фәрзијјәни нәзәрә чатдырмышдығ. Һәмнин фәрзијјәнин мүнәлифи Абрахам Бекназарјансыдр. Абрахам Бекназарјансын «Гарабағын сирләри» әсәри 1886-чы илдә Петербургда ермәни дилиндә ики чиладә ишәр едилмишидр. Абрахам Бекназарјанс узун мүддәт һақ Гачарлар сүләләси сараында Шаһын Гарабағ үзрә етибарлы мүшавири ишләмишидр, сонралар А. Бекназарјанс өз хатирәләрини оғау Анресә диктә етмишидр. Һәмнин әсәри М. Бархударјан чана һазырламыш. мүәсир ермәни дилиндә тәрчүмә вә чап етмишидр. Һәмнин әсәрдә Молла Пәнаһ Вагифдән чоғ һөрмәтлә бәһе ачылдыр, Гарабағ хәл-һағынын дақиси вә хәричи сијасәтиндәки ролу јүксәк гүјмәләндирилир.

М. П. Вагиф 30 илдән артығ Ибраһим Хәлил хан сараында фәалијјәт көстөрмәсинә рәғмән сараын эиддијјәтләрини, зүлмү, истемары, әдәләтсизликләри әјдын вәкилдә көрмүш, өзүнүн сон әсәрләриндән бири олан «Көрмәдим» рәдифан мүхәммәсиндә үрәк сөвләрини дејмишидр:

Мүхтәсәр ким, бәјлә дунјадан кәрәк етмәк һәзәр,
Онтап етгү ким, дејилдир өз јериндә хәйрү шәр,
Адиләр хаки мәзәлләтдә, дәннләр мө'тәбәр,
Саһиб-зәрдә кәрәм јохдур, кәрәм әһлиндә зәр,
Ишләзән ишләрдә еһкамү дәјагәт көрмәдим.

Ф. Көчәрли Мирзә Чамала истинад едәрәк Вагифини һөјәтинын сон ајларыны охучуја чатдырмағ үчүн аз мә'лум олан рәвәјәтләрдән данышыр ки, шүбһәсиз бу хүсуси ахтарыша мөһтачдыр. Ф. Көчәрли јазыр: «Мирзә Чамал галабәји² өз тарихиндә Молла Пәнаһын өлмәк әһвалатыны бу сәјағ јазыр: «Молла Пәнаһ бир саһиб-ка-

¹ Рзагулубәј. Вагифин әһвалаты... сәһ. 6—7;

Гарадағи. Тәзкирә. Әлјазмалары Институту, сәһ. 6—7.

² Мирзә Чамалын атасы бир мүддәт Шуша галабәјиси олмушдур.

мал вэ мүдэббир, тэчрүбэкар вэ хошкэфтар бир адам иди вэ өзү дәхи Ибраһим ханын вэзири вэ чох мө'тамади иди ки, үмури-һөкумэтдэ (Ибраһим хан) Молла Пәнаһ ахундун тэдбири вэ мүшавирәси илэ рэфтар едәрди вэ хан дәхи гәлбән она инаныб е'тимад етмишди. Белә ки, өвләдындан артыг онун хатирини мәнзур тутарды вэ она чох һөрмәтләр едиб, ихтијари-күлли вермишди. Хан Дағыстана вэ Чар-Балаканә кедән вахта Молла Пәнаһ бир рәвајәтлэ Муғанлы Чәмил аганын иттифагы илэ ки, Тәклә Муғанлы һәм әслән гәдим Газах елиндәндирләр—икиси Тифлис чанибинә кетмишдир вэ орадан Гарабага мүавидәт едән заманда вэ јайнки гачыб, ханын далысынча о тәрәфә эзм етдији һалда Кәнчә дағларынын һөвалисиндә Кәнчә һакими Чавад хан ону өзүнә үмдә вэ бөјүк сөвгат билиб, тутуб өз иттифагы илэ Ага Мәһәммәд шаһын һүзуруна кәтирмишди: Чүнки шаһ онун гәтлинә шөвгмәнд иди. Елә ки, Молла Пәнаһы дәсткир едиб, Ага Мәһәммәд шаһын һүзуруна кәтирдиләр, ахшам олмағына көрә, шаһ бујурду ки, ону мөһкәм сахласыңлар ки, сүбһ ачыланда ону эзим сијасәтлә гәтлә јетирчәјәм. Эз гәза иш белә кәтирди ки, һамаң кечә шаһын өзү гәтлә јетишди вэ Молла Пәнаһ саламат галды».¹

Ф. Көчәрли М. П. Вагифин һәбсдә олдуғу вэ Ага Мәһәммәд шаһын өлдүрүлдүју кечә халг арасында сөјләнән сөзләри пәгл едир. Зөһнимизчә бу әһвалатын һеч бир тарихи әсәси јохдур, јалпыз халгын Вагифә сонсуз мөһәббәтнәндән ирәли көзән вэ халгын әфсанәләшдирдији бир рәвајәтир:

«...Чүң Молла Пәнаһы гүрубә бир вә ја ики саат галмыш әли бағлы Мәһәммәд һәсән аганын имарәтнини галысына кәтирдиләр ки, шаһ орада мәнзил етмишди. Мәһәммәд һүссәји хан Гачар сәркешбашы ки, шаһа чох мүгәррәбләрдән иди,—ахунду гапыда әли бағлы көрүб, сорушду ки, бу кимдир? Чавабында дедиләр: «Бу һамаң Молла Пәнаһдыр ки, ешидибсиниз. Вә һамаң дәм агзыны фөһш вә латајилата ачыб, Молла Пәнаһа чох јаман фөһшләр вэ итаб хитаблар еләди... Вагиф деди: «Еј хани һанәчиб, гәзәји-сүбһани вә дөври заманы вә мүгәдди-меји фәрданы сән нә билирсән? Бәлкә сабаһ шаһ мәнә ән'ам вә хәл'әт дә вериб хошһал вә азад едәчәкдир вә ја фәләки-кәчрәфтар вә тәгдири-пәрвәрдикар бир гејри тәрз

илә јол кедәчәкдир. Түркләр мөсәлидр: «Мыхы мисмар ејләјән халиг вар».¹

Молла Пәнаһ Вагиф мөһбус олан кечә Ага Мәһәммәд шаһ Гачар хидмәтчиләри Сәфәрәлибәј вэ Аббасбәј тәрәфиндән өлдүрүләр. Шаһын өлдүрүлмәси «Гарабағна-мә» мүәллифләри тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә изаһ олуңур ки, бу һагда јухарыда данышылмышдыр.

Ф. Көчәрли М. П. Вагифин һәбсханәда кечирдији кечә барәдә белә бир рәвајәти гәтләмә алмышдыр: «Молла Пәнаһ сабаһа киши јатмајыб, башлады, Ага Мәһәммәд шаһын дүңјада һечә мүддәт өмүр сүрмәјини вә вахты фөвт етмәјини һесаблајыб чүстүчү етмәјә... Үрәји тәс-килик тапыб, зиндан бөјүјүндән сорушду ки, шәһәрдә тәзә бир әһвал вә шуриш јохдур ки? О чаваб верди ки, бир шеј билмир Молла Пәнаһын көзүнә јуху кетмәјиб, сүбһ тездән јенә зинданбашдан истифсар етди ки, шәһәрдә нә хәбәр вар? Шуриш вә нигилаб асары мүшаһидә олунмур ки? Зиндан бөјүју бу сәфәр дә Молла Пәнаһын үрәјини сакит едә билмәјиб чаваб верди ки, о бир хәбәр ешитмәјибдир. Амма чох чәкмәди ки, Ага Мәһәммәд шаһын гәтлә јетишмәк хәбәри шәһәрә дағылды. Бөјүк шуриш вә говга әмәлә кәлди. Гызылбаш ханларынын һәр бириси сәрасимә вә пәришан өз тәвабеләри илэ әлләрнинә кәләни көтүрүб фөвч-фөвч јола дүшүб гачмаға шүрү еләдиләр вә шәһәр халгынын бәзиләри шаһ олан имарәтә төкүлүб гарәт етмәјә башладылар...

Шаһын бу сајаг мәгул олмағы Молла Пәнаһа зијадә тә'сир едиб, ашағыдакы әш'ары Молла Вәли «Видади» тәхәллүсә-ки, о да әһли тәб вә онуңла бир елли иди, јазыб көндәрди:

Еј Видади кәрдин-дөврани-кәч рәфтерә бах!
Музикари гыл тамаша, карә бах, кирларә бах!...²

Мир Мехди Хәзанинин Гарабағ тарихи әсәриндә дә јухарыдакы һадисәләр вэ Видадијә јаздығы ше'р ејни шәкилдә верилмишдир.³

Ф. Көчәрли јенә М. М. Хәзанинин «Асарүл-Чамал» әсәринә истинадән Ага Мәһәммәд шаһ Гачарын өлүмү һагда ашағыдакы чүмләләрн вә ше'ри верир:

¹ Ф. Көчәрли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 168.

² Јенә орада, сәһ. 169.

³ Бах: Мир Мехди Хәзани. Асарүл-Чамал (әлјазмасы), һ. 1296. Республика Әлјазмалары Институту, инв. Б—3336, вәрәг 33—35.

¹ Ф. Көчәрли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 166—167.

«Аға Мөһөммөд шаһын бу күнө һөкми-адилли-падшаһни гадиру гәһһарын гәзәбһнә кирифтаг олуб, гәфләтән өлдүрүлмәси барәсиндә Мирзә Чамал Галабәји өз тарихиндә бу ше'ри яздыбыр:

Ари, бу нөв адәт едибдир бу рүзкар
Һәркиз чәләлү шөвкәтһнә жохдур е'тибар.
Накам һәсрәт илә кәләһләр кедиб тамам.
Султану хан, миру кәдә, шаһу шөһрифар.
Дилшад олмага һаны фүрәт зоманәдә.
Беш күн мурад илә кечә, һаша, бу көчмәләр».¹

М. М. Хәзани әсәринин адыны «Асарул-Чамал» адландырмасы Ф. Көчәрлинин стат көтирдизи һәмни фикир вә ше'ринин Мирзә Чамала анд олмасы—рә'јһнә көтирмишдир. Биз јухарыда М. М. Хәзанинин Гарабағ тарихи әсәринин әлјазма вариантларындан бир нечәсинин «Асарул-Чамал» адландырдығыны сөйләмшидик. Шаһ Гачарын өлдүрүлмәси һагғында ше'рин мүнәлифи дә М. М. Хәзанидир. М. М. Хәзани Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи» әсәриндән истифадә етмиш, ләкин ону јени фикир вә мүнәһизәләрлә зәнкиһләшдирмишдир.

Ф. Көчәрли мәнбәләрә әсаһанараг М. П. Вагифин өлдүрүлмәси сәбәбләринин биринчи нөвбәдә Гарабағ ханлығы сарајында сүјәси-феодал чәкишмәләри илә изаһ етмишдир. Һалбуки, «Гарабағнамә» мүнәлифләри М. П. Вагифин өлдүрүлмәсини шәрһ етмәдән бир чүмлә илә гејд едирләр.

Ф. Көчәрли јазыр: «Һәрчәнд Молла Пәнаһ Аға Мөһөммөд шаһын әлиһдән хилас олду, амма Мөһөммөд бәјни әлиһдә кирифтаг вә мәгтул олду. Мөһөммөд бәј дәхи Ибраһим ханын гардашы Мөһрәли бәјни оғлу иди ки, рәшадәт вә шүчаәтдә мәшһур бир хоһсүрәт вә һүнәрмәнд чаван иди ки, һамы хәләјиғ ону сәјиб һөрмәт едәрдиләр. Аға Мөһөммөд шаһ мәгтул оландан сонра Мөһөммөд бәј ону тәмаһи нәғди-һиһсинә сәһиб вә мүтәсәрриф олуб вә Гарабағ әһлиһи башына чәм едиб, бир нечә мүддәт, Ибраһим хан Балакәндән мүраһиәт едәнә киһи, һөкмранлығ еләди».²

Ф. Көчәрли јазыр: «Мөһөммөд бәјни Молла Пәнаһы өлдүртмәјһнә бир нечә сәбәбләр көстәрирләр. Әзанчүмлә бириси будур ки, Молла Пәнаһ Ибраһим ханын јанында сәһиб-пәһтијар вә мүдәббири-кар бир шәхс иди. Ол вахт

Мөһөммөд бәј она чоһ һөрмәт едәрди ки, ону вәсәтәти вә тәдбирәти сәбәбһнә Ибраһим хана јахын ола вә бир пара мәтләбләри вә мурады вар иди, хәһиш едирди ки, Молланын тәдбири илә хәһидән о мәтләбләр һасил ола. Амма Мөһөммөд бәјни дүшмәни чоһ иди. Тамам әһизәдәләри вә Ибраһим ханын әгрәбалары вә мүгәррәбләри она һасил вә мүәһид идиләр вә мане олардылар ки, мәбәдә хан Мөһөммөд бәјни өзүнә мүгәррәб едә вә һәмә вағт ону һислијһини хана сөјләдиләр вә Мөһөммөд бәј бу бәрәдә Молла Пәнаһдан бәдкүман олмушду».¹

Ф. Көчәрлинин јаздығларында һәгигәт вар. Бу бизә «Гарабағнамә»ләрдән тәһышдыр. Ибраһим хан илә гардашы Мөһрәли бәј арасында һәкмијјәт үстүндә һаһлы мүбаризә кетмишдир. Бу сәбәбдән дә Ибраһим хан гардашы Мөһрәли бәјни оғлу Мөһөммөд бәјә гәлбән иһаһныб е'тибар едә билмирди. Аға Мөһөммөд шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра Шушада јаранмыш мүрәккәб сүјәси шәраһтдә Мөһөммөд бәјни һәрәкәтләри Ибраһим ханын узағкөрәһлијһини сүбут етди.

Мөһөммөд бәјни М. П. Вагифә суй-гәсд етмәсинин башға, шәхси мәһафә, хәјанәтдән доған сәбәбләри дә вардыр. М. П. Вагифин бөјүк сүјәси-мөвгејһини ғырмагла өзүнү һөрмәтиһини куја артачағына үмид бәсләјән Мөһөммөд бәј диқәр тәрәфдән Вагифин һәјат јолдашыны хәјанәтлә әлә кечирмәјә чалышырды. Бу мәсәлә Ј. Вәзир Чәмәнзәмһиһини дә диггәтһини тәхмиһән тарихә ујғун шөкһлдә чәһб етмиш вә гәләмә алмага чалышмышдыр.

М. П. Вагифлә бирликдә гәтл олуһмуш оғлу Әли Аға «Аһим» тәхәллүсү илә ше'рләр јазмыш, атасы илә мүшәһрәдә олмушдур. Бу һағда Мөһөммөдаға Мүчдәһидзәдә, М. М. Нәввәб өз тәзкирәләриндә ачығ јазыр вә ше'р нүмунәләри көтирирләр.

Ф. Көчәрли һағлы оларағ Ғызаханымын М. П. Вагифә сәдағәтсәһлијһинә ишарә едир. Ј. В. Чәмәнзәмһиди илә Ғызаханымын Мөһөммөд бәјни өтүмүндән сонра Ширванда өлдән-әлә кечмәсиндән бәһс ачыр.

Ф. Көчәрли сәһнамәләрдәки фикирләри тәмаһлајараг М. П. Вагифини вәһшиһәсинә е'дәм олуһма мәнзәрәсини тәсвир едир:

«Белә рөвајәт олуһур ки, чүһ Молла Пәнаһын оғлу Әли Аға илә гәләкаһа көзүбағлы анарырдылар вә гәтләһи Хәзһнә гајасы һесаб олуһурду ки, зијадә дөһшәтли,

¹ Бах: *Мир Мөһди Хәзани*. Асарул-Чамал (әлјазмасы), һ. 1296. Республика Әлјазмалары Институту, инв. Б—3336, вәрәг 33—35.

² Ф. Көчәрли, Көстәрилән әсәри, сәһ. 169.

¹ Ф. Көчәрли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 169—170.

уча və сылдырым бир гајадыр ки, орадан мүгәсирләри ханын һөкмү илә атарлармыш, әгнаји-раһда Молла Пәнаһ ону гәтләһа апардығларын ашлајыб, кетмәжә тагәти олмајыр вә бинхтијар јерә јыхылыб тәвәгге едир ки, әв-вәләһ ону гәтлә јетирсинләр ки, оғлуиун өлмәјини көр-мәсин. Бурада онларын һәр икисини гәтлә јетирирләр. Һамаи јердә Молланы дәфи едиб, гәбрини үстә күнбәз тикдирибләр ки, «Молла Пәнаһ күнбәзи» ады илә мәш-һурдур. Амма бу һалда һамаи күнбәз учуб дағылыбдыр.

Ону тәзәләјиб гајаја салмағ Гарабағ шүәра вә үдәба-сынын мүһүм вәзифәләриндән һесаб олуиур. Молла Пә-наһ гәтлә олубдур һамаи салда ки, Аға Мәһәммәд шаһын мәгтул олуиуиасы вағе олуиубдур 1212-чи тарихи һичриј-јәдә ки, миладын 1797-чи илинә мүнәбиғдир. Гәтлә је-тишән замай тәхминән һәштад сининдә имиш...»¹

Хатырладағ ки, әсримизин 70-чи илләриндә М. П. Ва-ғифин гәбри үзәриндә әзәмәтли мавзолеј учалдылды. Еј-ини заманда һәр илин ијул ајынын солуида Шушада, Га-захда, Бақыда вә республиканын бүтүн әразисиндә тән-тәнәли Вағиф поезија күнләри бајрамы кечирилмәси бир ән'әнә һалыны алмышдыр.

М. П. Вағиф өзүндән соира әдәбијат вә ичәсәнәтә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. XIX әсрин бөјүк шаири Га-сым бәј Закир дә, Совет дөврүнүн һестәдағлы шаири Сәмәд Вурғун да Вағиф мәктәби ән'әнәләриндән гила-ланмышдыр.

Гарабағ халығы әһалиси әсрләр бојунча Азәрбај-чан халгынын өзүнәмәхсус адәт-ән'әнәләрини јашатмыш, ичкишаф етирмини, халгын мә'нәви мәдәни тәкамүлүн-дә лајигли јер тутмушдур. Һәјатын бүтүн саһәләрини әһатә едән халг мүдриклији, јарадычылыгы Гарабағын етнографик, фолклор, дил гурумларында парлаг бир панлијјәт әлдә етмишдир. Әсримизин 20-чи илләриндә Чейһун һачыбәјов «Гарабағ диалекти вә фолклору» тәд-ғигат әсәрини Парисдә чап етирмишдир. Ики дилдә— Азәрбајчан вә франсыз дилләриндә «Асија журналы»нда чап олуиан бу әсәр Азәрбајчан дили, етнографijasы, фолклору илә әлағәдар фактларла зәпкинди.

Биз һәмий бәләмәши Вағифин өлмәз сурәтини јарат-мыш Сәмәд Вурғунун хан гызы Натәвана һәср едилмиш мәғаләсиндәки ашағыдакы чүмләләрлә тамамлајырығ:

«Гарабағ көзәлдир. Оиун кечилмәз дағларыны, гаја-

ларыны, галын вә ајағ дәјмәмиш мешәләрини, дағ сел-ләрини вә шәффаф булағларыны Азәрбајчан шаирләри өз ше'рләриндә аз тәрәннүм етмәмишләр. Уча дағларын дөшүндә Шуша иһәри дүниүшдүр. Шуша пәнки өзү-нүн көзәл тәбиәти, јүкәк поезијасы вә габағчыл мәдә-нијәти илә дә шәһрәт танмышдыр. Шущаны әбәс јерә мусиги вә поезијанын бешини адландырмырлар. Демәк олар ки, Азәрбајчанын бүтүн мәшһур охујанлары вә ча-лаилары: Ч. Гарјағдыоғлу, бәстәкар Ү. һачыбәјов, Бүл-бүл, мәшһур тар чалаи Г. Пиримов вә бир чох башғала-ры Шущада доғулушдур. Мәшһур лирик шаир, шадлығ вә сәадәт мүғәсини Вағифин гәбри бу көзәл шәһәрдә-дир. Бәли, бүтүн халгымызын севимли оғлу, Азәрбајча-нын поетик мәдәнијәтини көрүнмәмиш бир јүкәклијә галдыра билмини Вағифин бөјүк үрәји һәлә XVIII әсрдә Шуша шәһәриндә дөјүиүшдүр.

Шущада башға бир мәшһур шаир—амансыз сатирик, өз ше'рләриндә чар чиновникләрини вә Азәрбајчанын феодал тәбәғәләрини ијрәкчилијинә күләи, оилары ифша едән Г. Б. Закир јашајыб јаратмышдыр. Өз халгынын дүшүнчәләрини һакими, оиун севимлиси олан шаир Ва-ғиф өлдү. һакими оиун ше'р бајрағыны башға бир дөврүн шаири—Закир әлә алды...»¹

¹ Ф. Көчәрли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 170—171.

¹ С. Вурғун. Х. Б. Натәван. С. Вурғун әсәрләри, 6 чилдә, чилд V, Бақы, 1975.

Салнамэләрдә кәтирилән фактики материаллардан белә гәнатә кәлмәк олар ки, Гарабаг ханлығы (1747—јәтләри дөврүндә (1747—1806) өз суверенлијини сахлаја 1822) Пәнаһ Әли хан вә Ибраһим Хәлил ханын һакимлиј-билән, феодал, һәрәкәндә, Азәрбајчандә мөвчуд олан хырда феодал дөвләтләриндән бири иди. Гарабаг ханлығы вә онун гәһрәман пәјтахты олан Шуша шәһәри јарым әсрдән артыг харичи ишгалчыларә мәрдиңкә сине кәрмишидр.

XVIII әсрин орталарында салынмыш Шуша (Пәнаһабад) шәһәриниң синасы халгымызын Бәрдә, Бейләган, Бақы, Кәнчә, Шамаһы, Тәбриз кими онларча шәһәриниң меһмарлыг усталыгыны вә мәдәнијјәтини өзүндә әкс етдирмишидр.

Гарабаг ханлығының даһили вә харичи сijasәтиниң гаршы бурада мәскән салмыш беш ермәни мәликләриндән ја икиси вә јахуд үчү һәмнишә мұхалифәтдә олмуш вә ағыр мұһарибәләрдә дүшмән тәрәфә кечмишләр.

Марағлы бурасыдыр ки, Гарабаг ханлығының сijasәи һәјатына һәмнишә мәһфи тәһсир кәстәрмәјә чалышан ермәни мәликләри демәк олар ки, Гарабагың итисади һәјатында һеч бир әһәмијјәтли рол ојнамамышлар.

Гарабаг ханлығы типик феодал дөвләти иди. Бу дөвләтин башында хан дурурду. Ханын нәздиңдә диван алаһан шурасы вар иди ки, о бир чох мәсәләләри, хуәсиңлә мұһарибә етмәк, дипломатик мұнасибәтләр јаратмаг вә с. мәсәләләри бурада һәлә едирди. Ханлығын малијјә вә һәрби ишләринә дә биләваситә ханын өзү рәһбәрлик едирди.

Орта әсрдә бүтүн мүсәлман Шәрги әләминдә олдуғу кими Гарабаг ханлығында да беш торпаг мүлкијјәти мөвчуд иди: дивани—дөвләт торпағлары, халисә—ханын аңлә үзләриниң торпағлары; мүлк—ајры-ајры феодалларә мәнесуб олан ирси торпаг мүлкијјәти; вәғф торпағлары (мәсәңдләр, һирләр, мәдрәсәләр, килсәләрә мәнесуб олан торпаг мүлкијјәти); чамаат торпағлары (кәңдли ичмаларына мәхсус торпағлар).

Салнамәчиләр Гарабаг ханлығының итисади һәјатының бәзи саһәләринә дә (тичарәт, сәнәткарлыг, пул дөврүјјәси) сәтһи дә олса тохунмушлар.

Гарабаг салнамәчиләриниң демәк олар ки, һамасы ифтихар һисси илә гарабағлыларын Мәһәммәд һәсән хан Гачар, Фәтәли хан Әфшар вә Аға Мәһәммәд хан Гачарын гошуңларына мәрдиңкә мұғавимәт кәстәрмәләриндән бәһс едир; ! рус—Иран мұһарибәсиндә Шушаја һүчүм едән Иран гошуңларына чидди мұғавимәт кәстәрмәләрини хуәсиңлә нәзәрә чатдырмышлар. Салнамәләрдә ејни заманда Гарабаг ханлығының Русијаја бирләшмәсиндән, Гарабаг ханлығының Русија дөвләти илә мұнасибәтиндән русәһәрәстлик бахымында бәһс олунур.

Гарабаг ханлығының тарихи бардә салнамәләр јазылса да, онун һәм сijasәи вә һәм дә ичтиман-итисади тарихи һәлә дә бир тәдқиғат объект кими ишләнилмәмишидр. Бу саһәдә Гарабаг һағгында јазылан салнамәләр тәдқиғатчыларә бөјүк кәмәк едә биләрдди.

ИБРАҺИМ ХӘЛИЛ ХАНЫН ГЫЗЛАРЫ

(кәбили арвадларындан):

1. Ага бәйим ага (Кәңчәли Шаһверди ханын гызы Тутти бәйимдән, Чавад ханын бачысындан. 1797-чи ил Агабәйим Ага Баба хана—Фәтәли шаһ Гачара әрә верилмишидр).

2. Тутти бәйим (Кәңчәли Шаһверди ханын гызы Тутти бәйимдән. Фәйзи бәйә әрә верилмишидр).

3. Бахшы ханым (Шаһсөвәлли Баһадыр ханын гызы Шаһнисә ханымдан. Шаһсөвәлли Фәрәчүлла хана әрә верилмишидр).

4. Тутти бәйим (Шаһсөвәлли Баһадыр ханын гызы Шаһнисә ханымдан, Теһран бәйләрбәйисе Мирзә Мәһәмәд хана әрә верилмишидр).

5. Кичик бәйим (Шаһсөвәлли Баһадыр ханын гызы Шаһнисә ханымдан).

6. Сәлтәнәт бәйим (дәкки Нусәл ханын гызы Бикә агадан, Өмәр (Үммә) ханын бачысындан).

7. Көвһәр Нисә (Кијаз Левкәни Абашидзенин гызы Чаваһир ханымдан. Шәкили Чәфәргулу хана әрә верилмишидр).

Ибраһим Хәлил ханын сизә арвадларындан догулмуш оғланлары:

1. Әбүлфәт ага (1797-чи илдә Фәтәли шаһ сарајында јашамыш, хандыг рутбәси алмишидр—Шахычеванлуг кәндидән ермәши гызы Ругамдан).

2. Нүсәјигулу бәј.

3. Сәфи Гулу бәј (Дизаг мәлики Вахтаһын гызы Хатај ханымдан).

4. Фәтәли бәј (Шушалы Гачы Кәримши гызы Анаханымдан).

5. Сүләјман бәј (Ғаг кәнди сәккиси ермәши гызы Соһа ханымдан).

6. Шәјх Әли бәј (Бәһрәмли кәнд сәккиси, татар гызы Хәдичә ханым Шәмиәдлинскидән).

Ибраһим Хәлил ханын сизә арвадларындан догулмуш гызы:

1. Шаһнисә (Сарычалы Күлмәли бәйим гызы Мүрәсә ханымдан. Мирзалы бәйим оғлуна әрә кетмишидр).

Ибраһим Хәлил ханын нәвәләри:

1. Чәфәргулу бәј

2. Шүкрулла бәј

3. Ханчан ага (Кәңчәли Шаһверди ханын гызы, Чавад ханын бачысы Хәјрәнисәдән).

4. Бәјүк хан (Хојлу Әһмәд ханын гызы, Чәфәргулу ханын бачысы Маһшәрәф ханымдан).

Гыз нәвәләри:

I. Тубу бәйим (Кәңчәли Шаһверди ханын гызы, Чавад ханын бачысы Хәјрәнисәдән).

II. Мәһәмәд Гасым агадан:

I. Бәјүк ханым (Мәһрәли бәйим гызы Хәдичә ханымдан)

III. Әбүлфәт агадан:

I. Көвһәр Нисә (Тифлисли Мирзә Рәббенин гызы Нисә ханымдан).

IV. Мәһди Гулу хандан (1807—1822).

I. Хуришудбану (Натәван тәхәллүслү)—(Кәңчәли Чавад ханын нәвәси Уғурлу бәйим гызы Бәдирчаһан бәйимдән).

ГЕЈД: Ибраһим Хәлил ханын кәбили арвадларындан бири дә Тутти бәйим олмушдур. О, Шәки ханы Нүсәји ханын (Мүштаг тә-

Әләвә № 1

ГАРАБАҒ ХАНЛАРЫ ВӘ ОНЛАРЫН АЙЛӘ ШӘЧӘРӘСН

Гарабағын мәшһур тајфаларындан олан Чаванширләрин тајфа әмирләри XVI әсрдә Сәфәвиләр һакимијјәти дөврүндән башлајараг Сарыча Әлинин төрәмәләри олмушдур. Илк Гарабаг ханы Пәһаһ Әлинин (1747—1759)—1701-чи илдә анадан олмуш, 1763-чү илдә вәфат етмишидр—бабасы Пәһаһ Әли бәј, атасы Ибраһим Хәлил ага иди.

Гарабаг ханларынын айлә шәчәрәси илк дәфә XIX әсрдә тәртиб олунмуш вә Адолф Берженин сәдрлији илә чап олунмуш «Гарабаг археографија комиссијасынын топладыгы актларда» рус дилиндә дәрч едилмишидр (бах: АКАК, том II, Тифлис, 1868, стр. 695—696).

Биз ашағыда Гарабаг ханлары вә онларын айлә шәчәрәсини бәзи әләвәләр вә тәкмиләшдирмәләря веририк:

Гарабаг ханлары вә онларын мәшиәтә

ПӘНАҺ ӘЛИ БӘЈ

(Чаваншир тајфасынын әмири)

ИБРАҺИМ ХӘЛИЛ АҒА

(Чаваншир тајфасынын әмири)

Оғланлары:

1. Пәһаһ Әли хан (тәхм. 1701—1763)

2. Фәтәли бәј (Надир шаһ сарајында ешикағасы)

ПӘНАҺ ӘЛИ ХАН (Гарабаг ханы—1747—1759)

Оғланлары:

1. Ибраһим Хәлил хан (1730—1806)

2. Мәһралы бәј

3. Талыбхан бәј

ИБРАҺИМ ХӘЛИЛ ХАН (Гарабаг ханы—1759—1806)

Оғланлары (кәбили арвадларындан):

1. Мәһәмәд Гәсәм ага (Чаваншир минбашысынын гызы Ханымдан)

2. Мәһди Гулу ага (1807—1822-чи илләрдә Гарабаг ханы, Кәңчәли Шаһверди ханын гызы Хуришид бәйимдән—Чавад ханын бачысындан).

3. Ханлар ага.

4. Әһмәд хан (Чар-Балакән дәккиләринни башчысы Нусәл ханын гызы Бикә агадан—Өмәр (Үммә) ханын бачысындан).

5. Мәммәд Гасым ага (Унгутлу Аллаһҗар бәйим гызындан).

6. Абасгулу бәј (Кијаз Левкәни Абашидзенин гызы Чаваһир ханымдан).

хэллүслү) гызы, Сәлим ханын бачысы иди. Ханын сәт арвадларындан бири дө Мәлик Шаһнәзәрин гызы Һүрзад ханым иди.

Мейдигулу ханын Мейралы бәжин гызы хан Ханчәм вә Гарачорлу Әһмәд ханын гызы Сарај ханым адлы арвадлары вар иди.

Әбүлфәт ага Ибраһим Хәлил ханын гоһуму Исмајыл ханын гызы Бәдир ханыммы адмышлы.

Мәһәммәд Нәсән аганын оғлу Чәфәргулу бәжин Бајандур кәндидән олан сәт арвады ермәни Әчәјннисәдән ики оғлу олмушдур: Абдулла бәј вә Кәрим бәј.

Ибраһим Хәлил ханын гардашы Мейралы бәжин оғланлары, нәвә вә кәтичәлери:

Мейралы бәжин оғланлары:

1. Мәммәд бәј (Батмангылыч)

2. Әсәд бәј

Нәвәси:

1. Чәфәргулу бәј

Нәтичәси:

1. Әһмәд бәј Чаваншир

Кәтүчәси:

1. Һәмидә ханым

Ибраһим Хәлил ханын гардашы Талыбхан бәжин оғланлары вә нәвәлери:

Талыбхан бәј

Оғланлары: Шүкүр бәј вә Алыпаша бәј.

Нәвәлери: Абдулла бәј, Нәчәфгулу бәј, Баллы ханым, Мәһәмәд бәј, Мустафа бәј, Рүстәм бәј, Калбалајы Кәрим бәј, Телли ханым.

ӘҺМӘДБӘЈ ЧАВАНШИР ТӨРӨФИНДӘН 1797-чи илдә ШУШАДА ШАҞЫН ӨЛДҮРҮЛМӘСИ ВӘ ШУШАНЫН ТӘБИИ МӘНЗӘРӘСИНИН ТӘСВИРИ

1797-чи илин јазында Шушада Ага Мәһәммәд ханын јенидән сәјсиз-һесабыз гоһуиула шәһәрә јахынланмасы һаггында мәнһус бир хәбәр алынды. Ачлыг вә вәба хәстәлији үзүндән даһа шәһәрдә давам кәтирмәк мүмкүн олмадығындан, Русиядан јахын заманларда көмәк көзләнишмәдијинә, Түркијә султанынын јанына кәндорилән елчиләрин исе јалпыз апарылан һәдијјәләр кәтириб, һеч бир көмәк үмиди вермәдикләринә кәрә, Ибраһим хан Шушаны төрк едәрәк, өз айләси илә бирликдә Чар-Балакән вилайәтвинә кетди.

Ага Мәһәммәд хан, бу бәкирә галаја (Шәргдә бүтүн алынмаз галалар белә алландырылырды)—Шушаја дөјүшсүз дахил олды. Гәзәбли хана елә кәбирди ки, булар һамысы јухудур; ләкин о өзүнә колдикдән соңра шадлыгынын һәдди јох иди. Чәмдәк јејән бир вәһши өз овуну парчаламаздан әввәл, сығаллајыб онуиула ојнадыгы киши, Ага Мәһәммәд хан да бирисинә гүјмәтли хәләтләр бағышлајыр, башгасына хан рүтбәси верирди. Ләкин ејни заманда эинданлар мөһбусларла долдурулдырду вә көрүләр ки, шушалылар бу ганлы фәқиәдән јахаларыны гуртара билмәјәчәкдиләр. Ага Мәһәммәд ханын Шушаја дахил оламасынын једдинчи күнү даһа бир нәфәр мөтәбәр мөһбусу онун јанына кәтирди; бу, Ибраһим ханын кечмиш јахын адамы Молла Нәһаб иди. Бу күнүн чәлләди дөфәләрлә гәзәбләниб өзүндән чыхдыдан соңра, онлары нә гәдәр кәдрли бир фәқиә көзләјирди!.

Ага Мәһәммәд ханын јанында баш сәркәрдә олан Садыгхан Шагаги дө онун ордусуну ләрзәјә салан гоһуму Мәһәммәд бәжин бу вахтадәк ханын һүзуруна кәлмәмәси үзүндән дөјәсән, ханын көзүндән дүшүшүдү. Буна кәрә дө хан ону јанына чагырыб дөјир:

—Мән өз гисасымы кимдән алмавијам, Садыг хан, сәндән ал малы дөјиләмми? Мәнзилиндә гәлдигын Мәһәммәд бәжин бачыларыла билдир ки, әкәр ахшама гәдәр онларын гардашы мәнни һүзурума кәлмәсә, онда әрлери вә ја гоһумлары мәндән кизләндији үчүн һәбсә алынмыш бүтүн гадыларла бирликдә онлары да өз сәрбазларымын ихтијарына верәчәјәм...

Ага Мәһәммәд ханын ахшам габулу. Гәзәбли һөкмдарыи ајагынын тозулу јаламага ләји оланларын һамысы, һәмчини јеһә һәбсә алынанлардан бир исе нәфәри сарајда диварбоју чәркәјә дүзүмүшдүләр. Онларын һамысы ојналәриндә чуха, башларыны ашаны дикәрәк, бөјүк вәһчәрәни өртән сәра-нәрдәни архасындан Иран һөкмдарынын көрүлөчәјини вә онун вәзирин Мирзә Шәфинин ишәрәсини үрәк чырынгысы илә көзләјирдиләр ки, үзү үстә јерә сәриләдиләр.

Нәһажәт, сарај әһлине мәхсус бир хиласкарлыгла баш әјән Мирзә Шәфин дөвә киши диләрини бүкүб јерә чөкүр вә торпагы өнәрәк һәр көзүнү үч дөфә торпага сүртүр. Һамы онуиула бир заманда бу һәрәкәти тәкрар едир. Бу заман сәра-нәрдәни архасындан чыр бир сәс ешидиләр:

—Хош кэлмишсиниз!... Ным!... Садыг хан бурададырмы?

—Бәли, тәсәддүгүн олум!—дејә о чаваб верир.

—Көрүңүр, сән мәним гәзәбимә кечмәк истајирсон! Мәкәр бу күн сәһәр сәнә дедикләрим јадында дејилими?..

—Јадымдадыр, ә’лаһәзрәт!—Индичә бураја кәләндә мәнә хәбәр вердиләр ки, Мәһәммәд бәј өз пәкәрләри илә бирликдә јухары гапыдан шәһәрә дахил олудур.

—Јаньма кәтирин!—дејә ејни чыр сәе пардәнин архасындан багырды.

Чарчылар өз һөкмдарларынын әмрини ешидиб дәрһал Мәһәммәд бәјни имарәтнә гәдәр бири-бириндән бир гәдәр арагы дүзүләрәк, ону о вахта гәдәр учадан чагырмаға башладылар ки, ахырда Мәһәммәд бәј кәлиб мүстәбидиң габагында дајанды. Ага Мәһәммәд хан артыг өз ролуна кирмәјә башламышды. Артыг ики һәфтәдән чох иди ки, һеч кәсә чәзә vermәминиди. Она кәрә дә чохла мүтәссир топланмышды. Јени кәтирилән мәнбуслар һаггында Ага Мәһәммәд ханә мә’лумат верәдикдә, о, сәра-бәрдәни ачмангә әмр етди вә итаәткарлығда торпаға сәриәзиләрни гаршысында өз гырышыг вә гејздән дәннәтә кәлмиш үзүнү кәстәриб багырды:

—Олардан беши чармыха кеширилсин, алатынчы, Эән Мәһәммәд ага исе Ибраһим хан төрәфиндән Түркия сұлтаньның јанына елиңлијә кетдијинә кәрә, онуң сәјид пәслиндән олмағы шәһәрә алыларат боғуласуң.—Өз пәнәләриниң чох кәзәл билән бир нечә чәкәлд бу һөкмә әсәсән ону боғмаға башладылар. О исе гөрху билмәгән бир шәһид кими өзүнү оларын ихтијарына вериб мүстәбидә дәрәвәрләр јагдырырды; башгаларынның исе әл-голуну бағлајыб чармыхаарын башына кешириб вә бу дәннәтәни мәнзәрәни тәләкдә битирмәк үчүн балтаның арды илә чармыхлары аядан јухары вурурдулар. Бу вәһишәлијин бәдбәхт гурбанлары аһ-зар едирдиләр; оларын фәрјады, мүстәбидиң амансыз һәрәкәт вә сәјүшләри бурада оларлары дәннәтә вә һәјмәчана кәтирирди!... Чәкәлдәлар исе чармыхлары кеширлиб чан верән гурбанларын чапаладыларыны көрдүдә гана булунмамағ үчүн еһтијатла чармыхлары балта илә вурурдулар. Баш чәкәлд өз һәкәрларьндан бир гәдәр араланыб мүстәбидә деди ки: Ә’лаһәзрәт! Әмр етмәзмивәһиз ки, једдинчи чинајәтқары пәләнқарә атағ, чүн ки даһа чармых жохдур вә һәдәвалар дә бу күн һеч бир шеј јемәмишләр.

—Бәли!—дејә о чаваб верди, ләкин әвәлиә онун башы буларьны кими бәдәннидән үзүлмәдиләр, чүн ки һәч сабаһ чинајәтқарьн кәлләләриндән бу вахтадәк көрүмәмини јүкәбләнәдә бир миһарә гурдурмағ фикриңдәјәм («кәллә бә миһарә гојурачмағ»).

Бу заман имарәтин гашысында төрибән гыгх јанында, бәјү бир сажең, көрдәниң, шәбәтәң үзүн голлу, шыг бәзәминш, ләкин сәдә кейимли, сарышың, сәғалы гырхылмың бир кими сәрајә дахил олдү вә сәсарәтәни адымларла бирбаша Мәһәммәд ханә јахылдашыб баш әјди, ләкин јерә әјдәмәди, сәккә сә бәзә дә олмалы иди.

Гөрхүдә душән сәрај адамлары кимәјә илә бир-биринә бахдылар. Садыг хан Шәғәни исе јерә сәрилиб Ага Мәһәммәд ханә белә әрз етди:—Ә’лаһәзрәт! Бу, Мәһәммәд бәј Чавиширдир.¹

—Бәли! Әсил гәһрәман гәссәб Мәһәммәдир!... Мәним бүтүн ордумда бу бој-бухунда бир әскәр жохдур. Доғрудан да онун кәзләри кәзәл дејилдирми?—дејә Мәһәммәд хан Мирзә Шәфијә мұрачнәтлә өз сөзүнү битирди.

—Бәли! Еләдир, гурбаньн олум. Чох кәзәлдир,—дејә Мирзә Шәфијә чаваб верди вә баша дүшүдү ки, хан бу ишәрә илә бу бәд-бәхтиң дә кәзләриниң чахармағ истајир.

—Ә’лаһәзрәт!.. Јахшы икидиң адыны ешит, өзүнү көрмә!...—дејә Мәһәммәд бәј чаваб верди.

—Јох, мән зарәфат етмирәм. Ағамьн әрваһьна аид олсун ки, мән бу бој-бухунда, ләкин бојда сәлдән бир гәдәр аячғ олан ачағ Лүтфәлихан Зәиди таһыјырдым. Јери кәлмишкән, биз һәләлик сабаһ дә даһына биләрик, артыг ахшамдыр. Садыг хан! Мәһәммәд бәј сәнә таһышырама—дејә хан мызылаңды. Соһра һамьја мүрачнәтлә гысача:—мүрәххә!—дејиб өзү дә јатағ отагына чәкәлди.

Хан оғлу Мәһәммәд һәсән ағаның о заман Ага Мәһәммәд ханьн иғамәтқарьн олмуңи, иши исе аз гала дағьымыш имарәтнән 1/4 верет аралы Мәһәммәд бәјни атағы Мөһрәли ханьн дә иши аз гала дағьылмыш олан бир имарәти вар иди. Садыг ханла Мәһәммәд бәј јапаны вә динмәзнә ораја кетирдиләр. Оларын кәдәрин, ләкин мәғрур сымаларьнда әзаб иләри ајдын көрүнүрдү. Ләкин олар буну адамлардан кизләтмәјә чалышырдылар. Олар бир-бирлә вә јахын адамлары илә сәһбәт едәркән тәсәлли верә билчәк һеч бир шеј дүшүнә билмәрдиләр. Кечә јарьына гәдәр белә кетди. Бу заман оларә билдирдиләр ки, Ага Мәһәммәд ханьн сәрај адамларьндан бир нәфәр Садыг ханьн көрмәк истајир. Мүсәһиблар даһа чох һәјмәчана дүшүдүләр. Ага Мәһәммәд ханьн ишхидмәти Сәфәрәли бәј ичәри дахил олдү.

—Ә’лаһәзрәтдән мәнә нә кими јени хәбәр кәтиримсән?—дејә Садыг хан ону саламлағ.

—Маң кизин бир таһышырла кәчминәм; әмр едн Мәһәммәд бәјдән башга һамы отагдан чығьың,—дејә о чаваб верди.

Һамы чығьыдаң соһра, кәләң адам әтрафа көз кәзириб сәһбәтә башлағды:

—Садыг хан, бу күн һөкмдарьмызыл гызгың гәзәбиниң пәтвәләриндән һәли олмағамьн дејилсәниз вә онуң кими пәзәрдә тутдугуңу да, јәгин ки, јахшы билирсәниз, Мәһәммәд бәј, сиз исе өз бачьларьнызла әлә vermәккәлә, тутағ ки, чох аличәнаб һәрәкәт етдиниз. Ләкин, әлбәттә, мүстәбидиң әң јахшы гошушларыны дәфәләрлә гырдығьыңз үчүн сиз нә кәзәлдијиниң билирсәниз. Шүбһәсиз, сиз онуңла сәһбәт заманы өз хејринизә олмајан бә’зи шејләри дә баша дүшмәминиң дејилсәниз.

—Сәфәрәли бәј!—дејә Садыг хан гөрху вә иғамәзлығла она етираз етди:—әглиниз башымыздадырмы? Нә үчүн белә мә’насыз сөзләр ләвниширмәгьыңз?

—Бәли, Садыг хан, әглим башымдадыр. Буна кәрә дә мән сәсарәт едиб бу һәгигәти сизә сәјләјирәм ки, сабаһ мәним дә тәләјим сизикә кими олачағдыр.

—Бујурун, ајдын дејин кәрәк нә олмушдур вә шаһ сизи мәним јаньма нә үчүн көндәрмишдир?

—Мәни сизин јаныыза шаһ көндәрмәмишдир, мән өзүм кәлмишәм. Нәм дә буна кәрә кәлмишәм: сиз келән кими о, мәним вә Аббас бәјни үстүнә гәзәбләннб атасынның гәбринә анд ичди ки, сабаһ кәлләләрдән ики миһарә гурдурачағдыр; бунларын бириниң үстүндә мәним кәлләмә Мәһәммәд бәјни кәлләси, дикариниң исе Аббас бә-

¹ Бу тарихи шәхснәт һаггында бизим мәмләкәтин һәр јериндә чохла әфсанә, маһы вә ровајәтләр ешитмәк олар. Халқ ону о гәдәр севир ки, башгаларынның икиликләриниң дә онун адына чыхыр, буна кәрә дә, биз онун һаггында соһрадан әтрафлы мә’лумат верәчәјик.

жин көллөсү илө сизинки көрүнөчөкдир. Оуну өз атасынын гөбрийнө анд ичдикден сонра нө гэдэр рәймсиз олдугуну исе, јоши ки, сиз мөндөн дө јахшы билерсиниз.

—Бунларын һамысы ола билер,—дејө Садыг хан бир гэдэр јумшалыб етираз етди,—нәјө көрө о сизе бөлө гөзөблөнө биләрдн?

—Сизә нәјө көрө гөзөблөнөбсө, мәнә дө ола көрө гөзөблөнөб. Мәкәр сиз бизим мүстәбиди танымырсыныз ки, о, гөзөблөнө бөјүк бир гәддарлыгыла һәмишә өз табеләринин үзәринә төкүр. Сиздәл узаглашмаға башлагымыз күндөн о, һәмишә узагткарылыг көстөрди. Дејәсән, сиз өзүнүз дө биздән тамамилә узаглашмыгысыныз. Лакин о һәмишә өзүнә гаршы бир сун-гөсд һазырланмасындан вә куја бизим дө онда иштирак етмәмиздән шүбһоләнбр. Мән оуну Мирзә Шәфи илә данышыгларындан буну дүјүмүнәм. О, мәнним вә Аббас бәјин әввәлләрдә сизә олан сәдагәтимиңи билдиринә вә сизин барәниздә бәдкүман олдугуна көрә, бу дәфә дө мәнз ола көрә бизә ирад тутур ки, биз сарајда олдугумыз һалда дәрһал оуну чагырышына чаваб вермәмишик.

—Анд олеун гәдир аллаһа ки,—дејө Мәһәмәд бәј үрөктән сөһбәтә киришди—Сәфәрәли дүз дејир, чүнки о, кәләк ишләтмәк истәсә иди, бу дил илә дашына билмәздн. Биз өз барәниздә вә јүзләрдә бәдбәхт гурбанларын барәсиндә вахтинда дүшүнмәлијик.

—Мән дә инанырам,—дејө Садыг хан чаваб верди,—мәнин биз нә едә биләрик?

—Садыг хан, бу сизин ишениз дејилдир,—дејө Сәфәрәли оуну сөзүнү кәсди. Һамымызын киләс олмазы үчүн биз Аббас бәјә бирликдә лазым олан һәр шеји едәрик. Бу, кеминиләрә бәләмәк; о заман бизим үчүн тәһләкә јох иди вә бөлә бир мүшәккәт фәрәт дө әлө дүшмәздн. Сиз аичаг бизә сөз верни ки, рәйм етиб биз оуну тәрәфларларынын әлиңә вермәјөчөксиниз. Мән сизин јанымыза мәнз буну үчүн кәлмишәм.

—Сөз веририк, сөз веририк,—дејө Мәһәмәд бәј үрөктән чаваб верди.—Мән өз нөкәрләримдә бирликдә дүшүнә бу чәләкәт хиләс етмәк хагиринә чашымдан бөлә кәмәјә һазырам. Сиз аичаг бизә јол көстөрүн. Әкәр бу күн о мәнним барәндә көчкәлмәк бир сөз дөсә иди, мән һеч бир шејә бакмадан, чухамын алтында киләкәтдијим хәччәрдә оуну үстүнә атылардым.

—Јох, јох! Биз буцулла аичаг вахтста кәјәчәк тәрәпә биләрик. Мән өјүмәдән сизә деминәм вә иди дө дејирәм ки, аичаг сизин вәднини эшитмәк истәјирдим. Гаһан шејәр барәсиндә һеч парәһат олмайы! —дејө Сәфәрәли чаваб верди вә тајәсиң чыкып кетди.

Ага Мәһәмәд ханын ишенидмәти өз һөкмдарынын јатаг отагына гајылдакә гэдәр Шушанын мәнзәрәсинә бир нөзәр салаг, ону тарихи вә топографик чәһәтләрдән тәсвир етмәјә чалышса.

Дүмәилә һаяда шәһәрнч һәр һансы бир јериндән шымыла, шимал-шәрә вә шимал-гәрбә нөзәр салап адам бөлә көзәл бир мәнзәрәдән вәләһ олар: бурула-бурула галхан дүмәнчәр вә гәрә булудлар кәһ Гарәбаг дагларынын гәрә зирвәләрини вә агарын Гафгаз дагларыны дөвр еләјәрәк оларын башына долаһыр вә оларга тохунуб дагылар, кәһ да бир ашыла оларын габагыны өртүр. Бу көзәл мәнзәрә Крым јарымадасына кәмидән тамаһа етмиңи олан бир мушәһидәчәјә оуну көрдүјү мәнзәрәни хатырладыр. Фыртышлы күндә даим көпкүләнб чөшән аг ләләләр санки көмини өз агушунда сыхыб әзмәк истәјирмиңи кими, кәһ үфүгү көрмәјә имкән вермир, кәһ да көмини көјләрә галдырыр вә Ајы-даг, Чатырдаг вә Крым јарымадасынын башга зирвәләри көз өңүндә чалыһыр. Шимал-шәрә

тәрәфдәки гајалы даглар өз кәнар чыхынты вә бүрчләри илә тачлы башыны гүрүрла јүксәлдән әфсанәви нәһәнкләри хатырладыр.

Чәпүб-шәрә тәрәфдән Шушаны һәр ики тәрәфдән һүндүрлүјү 200 сажәндән чох вә ени 100 сажәнә гэдәр олан сылларың гајалы дәрә бһатә едир. Ага Мәһәмәд хан гошгу һейванларынын галаны илә долдуруб Шушаны тутмаг фикриндә олдугу бу дәрәнин үстүндә көзәл бир бүрч¹ вар иди. Бу бүрч шәһәрнч о бири тәрәфиндә олан гаја үзәриндә, әтрафында бир чыгыр олмајан јува кими көнүр. Гајанын ениңә дагылымыш олан һиссәси вахтилә бу гајага јот олдугуну сүбүт етсә дө, бизим шушалылар идиә едирләр ки, ону дөвләр вә пәриләр² тикмиңи вә бурада сәйсиз-һесабысиз көзиңә кизләдимиңтир. Бунә көрә дө һәмни дәрә Хөзиңә гајасы адлаһыр. Һәмни бүрчтән ашагыда санки гајага јанышмыш бир гәср вардыр; орадакы кәһадан сојут сир булаг ахыр. Бу гәср вахтилә ән горхулу заманларда әһәлнин етибарлы сыгыңчаг јери олмушдур. Дәрәнин о бири тәрәфиндә, чајын ләң үстүндә төвлә харабалылары көрүнүр; јухарыда, гәсрин гаршысында нәд бир кәһа вардыр ки, бу да Шаһ-пәзәр кәһасы ады илә мәшһүрдур. Зәнн едилдијинә көрә бу кәһа бүтүн гаја боју, шәһәрнч алтынлап кәчәл јералты јол вәситәси илә о бири тајда, јухары гајанын ашагысында башга бир үчсүз-бучаг-сыз кәһа илә бирләшир.

Бөләк дө дөвләр вә пәриләр Шушанын алтындан бу ојугу она көрә ачмышлар ки, өз ашһаларына тәһләкә үз верәчәји тәдбирдә бу ојугдан бир ил кәчриб, гаја үстүндәки бүтүн шәһәрнч өз үзәрләри-нә јүксәкчәләр вә пәһәнк гәһәдләрыни чаваб, бу гижмәтли гәнимәтлө көјләрә галхасылар. Јахүд әксинә, бу гәнимәти галдырыб, сонра һисанлары күнаһлары үзүндән Содам вә һомарра кими фәзадан јерә атышлар...

Чәпүб тәрәфдән, Кире дагындан Шушага бир нөзәр салыгда әтәкләриндә бу шәһәрнч јерләшдији алынмаз гаја илә шәһәрнч јарымдәирәви көрүнүшү дүман арасындан, ичәрсиндә мајә гајнадылды ыла көрә бухарланын пәһәнк бир мис газаны хатырладыр... Әбәс дејилдир ки, Ага Мәһәмәд хан Ибраһим ханла сөјүшәркән ола бөлә деминди: флан-флан шүдә! Сән газанын ичиндә әјләшиб, оуну дөстәсини әлиңдә тутмусаң, вә елә хәјәл едирсәң ки, куја мәннимлә чөкширсәң?! Мәрһабә сәнә! Һүнорнч варса чых мејдана!..

Охучу, иди дө бахаг көрәк, гөзәбли мүстәбидин пиштхидмәти газанда нә гајнатмышдыр. Сәфәрәли тәләсиң Аббас бәјин јанына гајндыб оунула пычылдашдыгдан сонра һәр кисиң бирликдә Ага Мәһәмәд ханын јатаг отагынын гапысында кизләдиләр. Олар гапы дагындан оуну гаршыг вә дәншәтлән сөзләрини ешидирләр. Аббас бәј өз јодаланынын гулагына пычылдајыб дејир ки, о јухудла сајаглајыр. Сән кәдәндән сонра мән бир нечә дәфә бу сөзләри ешитмишәм.

Нәһәјәт, гәтилләр алаһы вә бүтүн мүгәддәсләри көмәјә чагырыб сәјырма гылычла Ага Мәһәмәд ханын јатаг отагына сохулуыр вә зәиф кәчә чырагы ишыгында чәлд оуну үзәринә атылырлар.

¹ Һәмни бүрчү бу јахшыларда маңара вә дәфинә ахтаранлардан Кәрбәләји Мәһәмәд адлы бириси дагытмышдыр; бизим суальмыза чаваб оларга, о, һәмни бүрчдән јасты вә узун мис пулар, һисан сүмүкләри вә с. таңдыгыны деминди.

² Дөв—һисанла шејтан арасында, пәри исе һисанла мәләк арасында фөвгәлтәбни бир хәјәли варлыгыдыр.

А. С. ГРИБОЕДОВ

ЗАПИСКА О ПЕРЕСЕЛЕНИИ АРМЯН ИЗ
ПЕРСИИ В НАШИ ОБЛАСТИ

(Грибоедов А. С. Сочинения в двух томах,
т. 2. — Изд-во «Правда», М., 1971, с. 339—341.)

Вашему сиятельству угодно было узнать достовернее через меня о способах, которые были приняты к переселению армян из Азербайджана, и о нынешнем их водворении в наших областях.

Вот истина по сему предмету, как она мне известна: полковник Л(азарев) почитал себя главным побудителем этой эмиграции, о чем, как нам известно, он изъяснялся довольно гласно, но неосновательно, потому что армяне никакого понятия не имели о нем, будучи единственно движимы доверенностью к России и желанием быть под ее законами. Трактат давал на сие полное право. Действительными орудиями при переселении были кн(язь) Аргутинский, Гамазов, а другие подчиненные офицеры действовали уже под их влиянием. Полк(овник) Лазарев помышлял только о сочинении прокламаций, довольно неуместных, между прочим, о формировании регулярного армянского ополчения, полагая даже включить в круг своих замыслов, хотя благонамеренно, но необдуманно, и самый Карабах и прочие области, имеющие свое начальство и где особенной власти от давно учрежденных не могло быть допущено. Кн(язь) Аргутинский представлял ему несколько раз о его поведении, как это все хвастливо, ветрено и бесполезно. Все прочие дела полк(овника) представлял ему несколько раз о его поведении, как это все хвастливо, ветрено и бесполезно. Все прочие дела полк(овника) Л(азарева) были такого же рода, и не стоят того, чтобы о них распространяться. Должно только прибавить, что он человек пустой, но не безнравственный, не способен утаивать казенных денег и делать вред умысленно.

При раздаче денежного пособия выходцами из Урмии произошло много беспорядков, но не злоупотреблений: бедным исделано богатых передано. Это произошло от поспешности, с которой сия провинция оставлена была нашими войсками. Второпях действовали без разбора, и потому деньги мало послужили в помощь, ибо душно были розданы. Это, впрочем, единственный случай, мне известный.

Так было при переселении; но при помещении у нас на новых местах все сделано бессмысленно, нерадиво и непростительно. Для заведования ими учрежден комитет, который ничего не ведал и тем более достоин осуждения, что от в/ашего/ с/иятельства/ имел

Ага Мәһәммәд хан чәтһиһликлә:

—Мәл'уһлар!.. Нә едирһинһиз!.. Сиз Ираны виран еләһирһинһиз!...—деһе тәләһик өз топһузуну гатилләре тәрәф атыр. Лакһи артыг кеш иди: гатилләр ону һинһәһидән вуруб, башыны кәһирләр. Онлар диг-гәтлә әтрафы динләһирләр... һәр тәрәф сүкут ичәһисидәһидир... Тәләһик онун алмас биләһрикләһини (Куһи-һур¹ вә Дәрҗәһи-һур²) голундан ачыб, гәһдин һәтичәһини көзләһәрәк јата билмәһеһ һәмфикирләһрини јаныһа гаһыдырлар.

Садыг ханһа Мәһәммәд бәј горху вә һәһеһан ичәһисидә иди-ләр. Каһ һәһәрәдән дәһшәһәти һадисәһини бәһ вермәһи олдугу са-рај тәрәфә гулаг аһыр, каһ да мүхтәһиф бәһанәһәрлә һәһәтә чыхыб өз һананһымыш адамларындан хәбәр тутурдулар.

Гаһы дөһүзүр...

—Кимдир?

—Бизик, бизик!.. Ачыһ!..

Будур, Ага Мәһәммәд ханыһ гатилләри һана боһанмыш һалда гәһдин сүбуту олараг кәһирдикләри һиһмәһтан шеһәрлә ичәри даһил олуб деһирләр: иһди һаһат ола биләһисинһиз!

—Биз гәһи бир иш көрмәһе чәһәрәт етмәздән әввәл,—деһе Са-дыг хан сөзә бәһләһыр—мәл'уһун өлүмүнү јөгһи етмәһијик.

—Олар,—деһе Сәфәрәһи сәһбәтә һарышыр вә дәрһал онлар тәләһик чыхыб кедирләр.

...Садыг хан өз һнамсызылығы үзүндән итәәтлә гәһдин бүкәрәк шаһын јатаг отагынын гаһыһыны бир гәдәр аралаһыб еһтијатла ичәри даһил олур. Сәфәрәһи дә чәлд отага кириб Ага Мәһәммәд ханыһ башыны ајагы илә итәләһәрәк дөһмәһе атыр вә јорғаны галдырыб һәлә сојумамыш јаралары онлара көстәһир... Соһра һәр һиһси чыхыб кедир.

Чарчылар, Ага Мәһәммәд ханыһ адындан бүтүн шәһәрлә Шәһаһи гоһунуну чаһырыб деһирләр ки, бир мүһүм һадисә үзүндән шаһ онлары Ирана көндәһир. Садыг хан иһә бу һаһман тәһликлә Мәһәммәд бәјә деһир:

—Әкәр сүһи ачыһанда бу фаһиәһи хәбәр һәр тәрәфә јаһыһарса, мән бурада Ага Мәһәммәд ханыһ адамлары илә үз-үзә кәлә билмәрәм вә вахтыһа да пајтахта кедиб чата билмәрәм; һалбуки иһди бүтүн әһләтләһри әһәһәһини тоһланмыш олдугу пајтахты тутмаг соһ дәрәчә вачибдир. Буна көрә дә мән, һамыдан әввәл Теһранда бүтүн һакимһијәти әлә кәһирмәһијәм, сиз иһә өз иһидләһриниһ вә дәһшәт доғуран адыһызла бу дағышыг гоһунуну әһдәһидән мөх аһыһыла кәлә биләһисинһиз. Садыг ханһа Мәһәммәд бәј бәлә аһрылдылар. Садыг хан Иран тахтыһа саһиб олмаг үчүн тәләһик Теһранда јола дуһдү; Мәһәммәд бәј иһә мүхтәһиф бәһанәһәрлә өз тәрәфдәрләһрини башыһа тоһлаһыб сәһәрни аһыһмасыһы көзләһирчү.

Әһмәд бәј Чаванһир. Гарабаг Ханһыһыһи тарихи. Баһы, 1961, сәһ. 27—35.

¹ Куһи-һур—һур дағы.

² Дәрҗәһи-һур—һур дәһһиз.

самое точное и подробное наставление, как ему в сем случае поступать:

1) Армяне большею частью поселены на землях помещечьих мусульманских. Летом это еще, можно было допустить. Хозяева, мусульмане, большею частью находились на кочевьях и мало имели случаев сообщаться с иноверными пришельцами.

2) Не заготовлено ни леса и не отведено иных мест для прочного водворения переселенцев. Все сие в свое время было упущено. Поправить ошибку на нынешний год поздно. Переселенцы находятся сами в тесноте и теснят мусульман, которые роищут и основательно. В/ашему/ с/нятельству/ известно, что вообще всех здешних жителей в сложности должно почитать переселенцами, ибо все они были веселены сардарем в военное время и находятся в самом скудном положении.

3) Дележное казенное пособие роздано без всякого толку: раздвали по рублю, по два, как нищим, без верных сведений, сколько нуждающихся и кому что нужно. 25 рублей, выданные единовременно, десятеро важнее той же суммы, отпущенной дробно, в разные времена. Не принято никакой общей меры, как например: покупки хлеба для целого общества, также для посева на будущий год и пр.

Указав в/ашему/ с/нятельству/ на жалкие акты комитета переселения, я должен также по справедливости заметить, что если бы в кем заседали и люди со способностями, которых вовсе там не было, то и они нашлись бы в большом затруднении. В областном правлении нет еще вовсе даже поверхностной описи земель и селений за-Аракских; еще неизвестно число жителей и в округах по сию сторону Аракса. Об именах и говорить нечего: никто не знает, кому что принадлежит. Таким образом, комитету негде было занять надлежащих сведений, которыми должен был пользоваться. Здешний областной начальник отзывается, что он хотел большое число повзприбывших армян переселить за Аракс, но они просили у в/ашего/ с/нятельства/ позволения остаться на тех местах, куда их на первый раз временно пристроили, на что и получили ваше согласие. Подполковник/ ки/язь/Аргутинский/ отчаивается однако же в возможности привести сию меру в исполнение. Чиновник этот заслуживает по своей распорядительности и честности доверие начальства.

30 тысяч р/ублей/ с/еребром/ и 2 тысячи червонцев, вновь назначенные в пособие переселенцам, будут уже употреблены гораздо разборчивее. Если бы в/аше/ с/нятельство/ решились еще два раза столько в наискорейшем времени отпустить на тот же предмет, то совершенно бы упрочили благосостояние означенных выходцев. Извольте только принять в соображение число требующих помощи, которые все со временем будут платить подать казне, сравните с средней оценкою в России такого же количества душ, и вся сумма, в/ашим/ с/нятельством/ на сие выданная, не только покажется вам умеренною, но даже ничтожною по сравнению с пользою, которую она принести должна. Не знаю, представлялось ли в/ашему/ с/нятельству сие дело с той именно точки зрения и будет ли она вами одобрена.

Еще один важный источник пособия и казне ничего стоящий представляет сардарский скот, которого ныне открыто до 30-ти тысяч штук, розданный в свое время сардарем жителям на содержание, которое им вменялось в подать. Он от него в свою очередь,

как хозяин, получал масло, шерсть и самый приплод и пр. О существовании сего скота я от многих слышал и решительно удостоверился от членов областного правления Петрикова и Мендоса. Продолжать казне сие сардарское хозяйство неудобно и в нашей администрации просто невозможно, раздать же солдатам на порции значит израсходовать безвозвратно; но раздача сего скота переселенцам пополнит и исправит их хозяйство.

Сколько я ни старался узнать сторону, и именно через моего переводчика Дадашева, для сего чрезвычайно способного, которого заставлял расспрашивать по деревням, где проезжал, в Эчмиадзине и здесь, не происходили ли какие злоупотребления при раздаче денег, но никто на это не жалуется и сего точно не было.

У областного начальника переводчик Мирза-Татус известный мошенник, но он по сему делу не имел никаких поручений; равномерно брат его, начальник Сурмалинского магала, такой же общепризнанный негодяй, о котором я теперь упоминаю к слову, но при переселении он тоже ни во что не вмешан.

Много должно ожидать от старания тех, которые ныне заведывают водворением пришельцев, особенно от ки/язя/ Аргутинского; он уже верно не впадет в ошибки своего предшественника, майора Владимирова.

Также мы с ним немало рассуждали о внушениях, которые должно делать мусульманам, чтобы помирить их с вынужденным отягощением, которое не будет долговременно, и искоренить из них опасение насчет того, что армяне завладеют навсегда землями, куда их на первый раз пустили. В том же смысле говорено мною и полицмейстеру, членам правления и хапам, которые у меня здесь были.

В/аше/ с/нятельство/ сделали бы истинное благодеяние, если бы предписали Тифлисской казенной экспедиции, чтобы она отрядила сюда нескольких чиновников. Здесь просто некому дела делать, даже писарей нет, переводчиков также. Я думаю, что можно было бы выбрать для сего нескольких учеников из армянской школы в Тифлисе.

Обращаясь опять к переселенцам, я нахожу, что они гораздо полезнее наших грузинских армян, вообще, торгашей, не приносящих никакой пользы казне, а перешедшие из Персии, большею частью, ремесленники и хлебопашцы.

/1828/.

*«НОВАЯ УГРОЗА РУССКОМУ ДЕЛУ В ЗАКАВКАЗЬЕ:
ПРЕДСТОЯЩАЯ РАСПРОДАЖА МУГАНИ ИНОРОДЦАМ»*

ШАВРОВ Н. И.

Санкт-Петербург, 1911 г., с. 59—61.

Нашу колонизаторскую деятельность мы начали не с водворения в Закавказье русских людей, а с водворения иногородцев. Прежде всего мы переселили в Закавказье в 1819 г. 500 семей вюртембергских немцев из числа элементов, забракочанных на родине, и из этих колонистов мы образовали колонии в Тифлисской и Елизаветпольской губерниях. Конечно колонистам были отведены лучшие земли казны и даны различные льготы. Затем, после окончания войны 1826—1828 гг. в продолжении двух лет, с 1828 по 1830, мы переселили в Закавказье свыше 40 000 персидских и 84 600 турецких армян и водворили их на лучшие казенные земли Елизаветпольской и Эриванской губернии, где армянское население было ничтожно, и в Тифлисском, Борчалинском, Ахалцихском и Ахалкалакском уездах. Для поселения им было отведено более 200 000 десятин казенных земель и куплено более чем на 2 млн. рублей частновладельческих земель у мусульман. Горная часть Елизаветпольской губернии (Нагорный Карабах) и берега озера Гокчи (Севаи) заселены этими армянами. Необходимо иметь в виду, что из 124 000 армян, официально переселенных, переселились сюда и множество неофициальных, так что общее число переселившихся значительно превышает 200 000 человек. После Крымской кампании опять вселяется некоторое число армян, в точности не зарегистрированное. Период с 1864 по 1976 г. ознаменовывается нашей усиленной деятельностью по заселению Черноморского побережья армянами и греками, привозившимися на казенный счет из Малой Азии, а затем эстами, латышами, чехами. Новоселам отводились лучшие казенные земли.

Счастливо окончившаяся турецкая война 1877—79 гг. одарила нас целым потоком малоазиатских новоселов: в Карскую область вселено около 50 тыс. армян и около 40 тыс. греков, и сразу пустовавшая область получает довольно многочисленное инородческое селение. Кроме того генерал Тер-Гукасов выводит в Сурмалинский уезд 35 тыс. кибяток турецких армян, которые и остаются у нас. После начинается непрерывный поток армян из Малой Азии, переселяющихся семьями и отдельными лицами. Еще в более широких размерах начинается переселение армян в период 1893—94 гг. во время армянских беспорядков в Турции. Ко времени прибытия в край в 1897 г. вновь назначенного главноначальствующего князя Г. С. Голицына, пришло армян было уже не 100 тыс., как в 1894 г., а около 900 тыс. Сношения князя Голицына об их выдворении привели ни к чему — турки их не принимали, а МИД было недостаточно настойчивым, и в результате этого армянам было объяв-

лено, что все, кто не примет русского подданства, будут выдворены силой. Конечно, все они приняли русское подданство и растворились в армянском населении, переселенном ранее. Пример армян того времени не остался без последователей — после этого периода из Малой Азии продолжается наплыв, и в настоящее время в одной Карской области насчитывается около 35 тыс. семей армян, стремящихся получить казенную землю для поселения. Кроме того, в наши пределы переселилось некоторое количество айсор, а также мусульман (в Бакинскую губернию), но наибольшее количество переселенцев выпадает на долю армян: из 1 млн. 300 тыс. душ проживающих ныне в Закавказье армян более 1 млн. не принадлежит к числу коренных жителей края и поселены нами. Насколько велико число переселившихся к нам за последние 13 лет армян, видно сопоставления следующих цифр: в 1896 г. генерал-адъютант Шереметьев в своей Всеподданнейшей записке определяет численность армян, проживающих в Закавказье: около 900 тыс. человек, а в 1908 г. их было уже 1 млн., 300 тыс. душ обоего пола, за это время они увеличились на менее как на 400 тыс. человек. Если учесть естественный прирост, то окажется, что за 13 лет мы вселили свыше 300 тыс. армян.

В цифрах вселение (самовольное) и водворение в Закавказье инородцев выражается так:

армян около 1 000 000 душ обоего пола; поляков около 17 264 душ обоего пола; чехов т. п. 20 041; латышей 5 561; молдован 2 724; греков 82 043; евреев 30 890; эстонцев 5 241; айсор 5 028. Итого — 1 147 972.

Широко используя лжесвидетельство, армяне из безземельных пришельцев захватили огромные пространства казенных земель.

МҮНДӘРИЧАТ

<i>Сөз өнү</i>	3
Салнамәләр вә мүүллифләри	7
Гарабағ ханлығынын төшәккүлү	25
Гарабағ ханлығынын сийәси тарихи	69
Гарабағ ханлығынын иғтисади-иқтисади вә мәдәни һәҗәти	154
<i>Сөз арды</i>	214
Әлавәләр	
Әлавә №—1	216
Әлавә №—2	219
Әлавә №—3	225

Рәссамы *А. Воловик*.
Бәдии редактору *Ч. Ләһимов*.
Техники редактору *И. Әлијева*.
Корректорлары *И. Мәһдијева, О. Сүләйманова*.

ИБ № 3508

Җығылмаға верилмиш 6. 10. 1989-чу ил. Чата
нмзаланмыш 14. 11. 1989-чу ил. ФГ 12851. Қағаз
форматы 84X108 1/32. Мәтбәә қағазы № 1. Шрифтиң
гарниттуру әдәби. Җүксәк чап үсулу илә. Шәрти
ч. в. 12,18. Учет нәшр вәрәғи 12,0. Тираж 15000.

Сифарш № 277. Җијмәғи 1 ман. 40 гәп.
Азәрбајҗан ССР Дәвләт нәшријјат, полиг-
рафија вә Җитаб тичарәти ишләри комитәси.
«Җазычы» нәшријјаты, 370005, Бақы, Натәван
мәйданы, 1.
3 №-ли Бақы Җитаб мәтбәәси.
370102, Бақы, Әли Тағызадә күчәси, 4.

Ахундов Назим Фаррух оглы

ЛЕТОПИСИ ҚАРАБЛХА

(на азербайджанском языке)

Баку—1989

Издательство «Язычы», 370005,

Баку, площадь Натаван 1.

Бакинская книжная типография № 3.

370102, Баку, ул. Таги-заде, 4.